સુરતની સહેલ

(કાલાવધિ—એક કુટી મુરતી)

કુટીક્રમ

પંચે પહેલો:—

૧	નામ—શહેર અને તેરીઓનાં	૧
૨.	ઉનસણ પર્વત	૯
૩.	સુરતની નગરવતી	૨૩
૪.	બીગ	૩૧
૫.	પુરાણ સુરત	૪૨

પંચે બીજો:—

નિવેદન

સુરત પરત્વે હળવી લેખમાળા લખ્યા પછી દ્વિભાર્યા પ્રતિબંધક કાયદો મુંબઈ રાજ્યમાં થયો. પણ દ્વિપ્રસ્તાવના પ્રતિબંધક કાયદો અસ્તિત્વમાં થયેલાનું જાણવામાં નથી. એટલે આ પુસ્તકની બે પ્રસ્તાવના—બે આગમાં પ્રસ્તાવના—આપવાનો નિર્ણય કર્યો છે. લેખમાળાના લેખો ૧૯૪૭થી ૧૯૪૯ની આસપાસ કે તે પહેલા લખાયેલા અને ૧૯૪૯માં તો તેને બહાર પાડવાની સંપૂર્ણ તૈયારી પણ થયેલી. પ્રસ્તાવના પણ લખાઈ ગઈ. પણ ભાગ્યવશાત પુસ્તક આપ્રકટ રહ્યું અને એની પાછળથી લખાયેલું Fantastic Cases એ નામનું અદાલતને લગતું વિનોદનું પુસ્તક મને ૧૯૪૯માં બજાર પડ્યું. ત્યારબાદ તરત જ તું ન્યાયાધીશ નિમાયો. ત્યારપછીની મોટા ભાગની કૃતિઓ નીચેની વાતચીત પરથી માલમ પડશે:

"કેમ, તમારાં કંઈ લખ્યાં નથી કે શું?"

"લખું છું ને નિયમિત લખું છું."

"ક્યાંથી લખો છો? કંઈ વાંચવામાં નથી આવતું."

"આજે જ લખ્યું છું. તમે વાંચવા પ્રયાસ કરો ત્યારે ને!"

"ક્યાંથી પ્રસિદ્ધ થાય છે? શા વિષય પર લખો છો?"

"કોર્ટ માંથી જ પ્રસિદ્ધ થાય છે. વિવાદી-પ્રતિવાદી પર જજમેંટ લખું છું."

આમ છતાં પછી કેવી રીતે તો હશે કેમ કાળી? વરસોદરા આવ્યા પછી તો રાવપુરાની રાતના ઉંઘવાણી અને રમણભાઈ દેસાઈના પ્રોત્સાહનથી પ્રસંગોપાત લખવા માંડ્યું. બીજા ઇન્ગ્રેજી રેડીઓએ જાણવા વિષયો પર વાતચીત ચોડવી. એ ઉપરથી બીજા લેખોની માગણી થઈ અને તેને પરિણામે નુરતની સફેરનું ઠેરી બાંધી મૂકી છાંડિનું મેન્યુસ્ક્રીપ્ટ બહાર આવ્યું. ગુજરાત પ્રકાશને વાંચ્યું અને તેને પ્રસિદ્ધ કરવાનું નક્કી થયું. આ વર્ણનમાં કેટલાક ફેરફાર થયા છે. ઘટના બદલાયા છે કોઈની ઊંઘવણી-

માંનાં બીભત્સ તત્ત્વો અને તોફાન ઓછાં થયાં છે. શહેરની વીસ ભાગ્યે જ નીકળે છે. વધતી જતી મોટરોએ ઘોડાની સરસાઈ કમી કરી છે અને રાતોરાત આગળ જવાની તો ઓ કે આઠ વર્ષથી સામાન્ય રીતે સુરત બહારગામ જવાથી સુરતની ધમધમતી નાડી પરની પકડ ઢીલી થઈ છે પણ અંદર પડેલું સુરતીત્વ કમી થયું નથી.

પણ આ તો પ્રસ્તાવનાની પ્રસ્તાવના થઈ. એની પ્રસ્તાવના તો નીચે મુજબ છે. આ રાષ્ટ્રીય બચતના જમાનામાં એ પ્રસ્તાવનાને સમૂળગી રદ કરી આખી નવી પ્રસ્તાવના લખવાનો વખત કરવો મોજ લાગ્યો નહિ. આના નિવેદનનું આકર્ષણ હતું. તે સુરતમાં લખાયેલું હતું અને લેખમાળાને અનુરૂપ તેનો રંગ અને આત્મા હતા એટલે તેને એમ ને એમ રાખ્યું છે. તે નીચે મુજબ છે:

કાઠિયાવાડની વીરભૂમિના લાક્ષણકારે લાક્ષરસનાં કરવો આખ્યાયમાં મોહક્ય છે. સુરતના બીજી વધુ લાક્ષણિક લાક્ષણકાર સદ્ગત શ્રી. છોટાલાલ ગોપાલ ભાઈ જમીનદારે પોતાના પુસ્તકને 'ઝિંઝિયા'નું બીરૂદ આપ્યું છે. 'ઝિંઝિયું' એ સુરતનો લાક્ષણિક વાનગી છે. તેવી જ રીતે આવાજી એ પતંગપ્રિય સુરતનું માનીતું કીડાંગણ છે. એ આવાજીમાં માત્ર એક કે બે પ્રધાનપાત્રો ભાગ નથી ભજવતાં, પ્રેક્ષકો પણ આનંદ માણી શકે છે. સુવેલશાનિના સમયમાં ઉપરથી આવીને કોઈ દબાણી શકવાની કે પેટામાં ભરાઈ જાય તેવી બીતિ ન હોય ત્યારે એ કલામાં બજરવ ન કરો હોય તેમને આવવા ઓછો કરો હોય તેમને પણ સહેલ આપી શકાય છે. આ નાનું પુસ્તક સુરતની આવા-શૈલીઓની અપાતી સુરતની લાક્ષણિકતાઓ અને વિશિષ્ટતાઓની એક સંજ્ઞા છે.

સુરતના સુરની તત્ત્વને મૂર્તિમંત કરતી તેની વ્યાવસાયિક સંસ્થાઓનો આપણે અને હજારો પરિચય છે એમાં કંઈ આશ્ચર્યજનક તત્ત્વો લોપ તે સુરતનું છે, ચૂટિઓ લોપ તે મારી છે

એ સંકેત આપવા ચાર પંજામાં વર્ણવેલા એક કુટી (કાટી) પતંગ તૈયાર થયા છે. પતંગવાળાની દુકાને બાંધેલા પંજાઓમાં દેખાતી વિવિધતા એમાં દેખાશે. કોઈ પંજો 'ઝાડવેદાર' જેવો આદ્યપદાર્થોના સૂચનથી મોટામાં મોટો લાવે તેવો થશે તો કોઈ કુદરતની કોમ સુસવાટ કરતાં કુદરતના વિનાશક તત્ત્વોને રજૂ કરતો હશે. કોઈ પંચરંગી રંગવાળો હશે તો કોઈ એકરંગી અને સાદો હશે.

પંજાના પતંગોની દેખીતી એકવિધતામાં પણ તપાસીને જોનાર ભેદ જોઈ શકશે. તોસિયાર દુકાનદાર પંજાનો ઉપરનો પતંગ ઉપરથી ચાલે, સૂરંબી એકની ધણીએ વાર પાછલા પતંગોમાં કોઈ જરા ફાટલો, કોઈ ચીંથરી-વાળો, કોઈ જરા ઢકૂચો તો કોઈ ખાંડવાળા કકૂચ-કમાનનો ટેમથી દૂર છે તેમ, જો અનાયાસે આ પંજાઓમાં કોઈ ચુકસાની માલ દેખાય તો સુરત વાયદા નિભાવી લેશે. કુશળ સુરતી તો એવા પતંગને પણ સરખો બનાવી તેની મજા માણી જાણે છે છાપ ખાતો લોપ તો કકૂચો મરડીને, બદ્દુ કકૂચનો લોપ તો ઉપરથી કન્ને ખાંડ મારીને અને કન્નાનો લોપ તો સામી તરફ બારણ બાંધીને તેને સરખો કરે છે અને ન સુધરે તેમ લોપ તો છેવટે લડાવી મારે છે, જોનો કોઈ વાચકને મળી આવતાં ઉપરના જેવો કિમિયો વાચક અજમાવશે તો તેવામાંથી પણ ચોરીછૂપી સંકેત જરૂર મેળવી શકશે

બાંધેલ પતંગો સાથે બન્યા નથી જૂના પતંગોને ગાંચવીને બાંધી રાખવામાં આવે છે તેમ કેટલાંક વર્ષો પર બનેલા અને પડી રહેલા કેટલાક સુરતી કારીગરના હાથે સુરતમાં બનેલા છે કોઈ કુમળાના દબાકોર સોનેટોરિયમમાં બન્યા છે તો કોઈના કાપકૂપ માંદેસાનના ત્રિવિધિવાઓના શીતળ વાતાવરણમાં ઘડાયા છે તમામ પર ટાપટીપ થઈ પંજા સુરતમાં બંધાયેલા છે અને અનુકૂળ પવન આવતાં ચગાવાયા છે એક પતંગ બનાવો કોઈ બીજાને પતંગ ચગાવવાનું મન થાય છે તેમ મુઠ્ઠી ચગનું જોઈ એમ થયું કે પવન થઈ જાય ત્યાં સુધી દીક્ષ કરવી હવે મુનાસબ નથી.

પરની આને પછી લઈ પદ્ધતિસર પતંગ ચગાવવા લાયે સમજે ચઢું છું. કિશોર હતો અને વડીલ નહોતો ને વખતના શરૂઆતના સર્જન લઈ 'કિશોર ચકરીલ' તરીકે વિનોદવાહિકા દ્વારા નાવિન્યની અગાશીએ હું ચઢેલો. ત્યારબાદ કોઈ કોઈ વર્ષે કોઈ કોઈ વખતે બોર પતંગ અને પાકોરિયા પીંડુ લઈ કોઈ પતંગપ્રેમીના સદ્‌ભાવ અને પ્રેરણાથી અગાશીએ આવતાવર આવી જતો એવો આકાશકુસુમવત્ પતંગવિહાર ઘણીવાર દીકામાં પણ નથી આવતો અને પતંગ ચગાવનારની સંખ્યામાંથી પણ નામ કમી થતું જાય છે. હવે વડીલ થઈ કિશોર અવસ્થા પછી પાછો કિશોરાવસ્થાનો પતંગપ્રેમ જાગ્યો છે અને જૂના કીડાંગણમાં પ્રવેશ કરી આ 'સુરતની સંઉલ' વાચકના હાથમાં મૂકું છું. હવે તો કંઈ નહિ તો સંક્રાંતિ સમયે એ ભૂમિમાંથી ન ખસવા નિર્ધાર કર્યો છે.

એક બાજુનો ભાર સ્વીકાર કરવાનો બાકી છે. આ પંજીઓમાંના એક પતંગ 'સુરતની કુંડળી'નું સર્જન શ્રી. અલેક્ઝાંડર લાલશંકર પંડ્યાને આભારી છે. એ પતંગના સર્જનનો વિચાર મને સૂઝ્યો પણ તેને માટે જરૂરી કાગળ, કાપ દઈ, મારી પાસે ન હતા. શ્રી. અલેક્ઝાંડરે એ સાધનો પૂરાં પાડ્યાં અને મેં બિમાં કરી તેમની સૂચના મુજબ રચના કરી. એમાં સાધનનો જે યશ હોય તે એમનો છે, જોની બનાવટમાં જે દોષ હોય તે મારા છે.

આ પંજ તપાસી આપવા કાજે જરૂરી શ્રીગણેશ માંડી આપવામાં મારા મિત્ર રાજેન્દ્રકુમાર મહેતાએ મને મદદ કરી છે તેમનો ઋણી છું. આ પતંગોને ચગાવવામાં, કાટેલાને સાંધી આપવામાં, પતંગી પકડવામાં કોઈ આવે તેનો નિર્દેશ કરવામાં, 'કાપ્યો છે' ની ઘોષણા કરવામાં, દોરી લૂંટવા પ્રયાસ કરનારને દોરી લૂંટવાના ખરા સ્વરૂપની ઓળખાણ કરાવવામાં જે કોઈએ મદદ આપી હશે કે આપશે તેનો આભારી છું અને રહીશ."

ચંદ્રકાન્ત છોટાલાલ બક્ષી

સુરતની સહેલ

પંજો પહેલો

(૧) નામ : શહેર અને શેરીઓનાં

કોઈપણ વસ્તુ યા વ્યક્તિનું નામ તેના પરિચયનું મહત્ત્વનું અંગ છે નામમાં તો શું છે? ગુલાબને ગુલાબ ન કહો તેથી તેની સુવાસ ઓછી થવાની છે? આવી દલીલો શેક્સપિયરનું સૂત્ર ટાંકીને કરવામાં આવતી આપણે સાંભળીએ છીએ પણ બાળકના જન્મની આગાહી થાય ત્યાંથી તે બાળકનું નામ પડે ત્યાં સુધી જે ચર્ચા, મંત્રણા, વાદવિવાદ તેના નામકરણના વિષયમાં થાય છે તે જોતા નામનું મહત્ત્વ છે, એ સ્વીકારવું પડે છે મારા એક ઓળખીતા છે તે તો ઝરી અને પુરુષોનાં સારાં નામોની એક યાદી રાખે છે અને વિકલ્પે પસંદગી પણ કરી રાખે છે રા લજિત મોહન ગાંધીની પોતાની ખાત્રી એ બાબતમાં મેળવી નથી પણ કહેવાય છે કે લોકોને નામ શોધવાની સુગમતા પડે એ દૃષ્ટિએ પોતાના નાટક તથા ટૂંકી વાર્તાનાં પાત્રોનાં નામ પાડે છે નામમાં કાંઈ નથી એવી દલીલ કરનારા ગુલાબને બદલો કહી જોશે તો તેથી ગુલાબની સુવાસ તો નહિ ઘટે પણ ગુલાબ પ્રત્યેનું આકર્ષણ અને ઉમળકો ઓટલા નહિ જ રહે

નામમાં કાંઈ અર્થ ન હોય તો એક સુંદર અને લાવણ્યવતી બાળાનું નામ ગોમતી કે ઉજમ, જડી કે ચંચળ હોવાનું સાંભળી આપણી સૌંદર્યભાવનાને

આપણા શું કામ ચલાવે? સૌંદર્ય જાણે જ કોમરી જનું હોય એમ શા માટે લાગે? જો નામનો કોઈ અર્થ ન હોય તો પરણીને આવનારી છોકરીનું નામ સાસરિયાં શા માટે બદલે? જો નામ આર્યદીન હોય તો વિરોધીઓ નામ પાડે નહીં સાહસો કે રાજનીતિજ્ઞોને શા માટે ખિજવાટ થાય? જો નામમાં અર્થ ન હોય, ભાવના જગાડવાની કે દર્શાવવાની શક્તિ ન હોય તો પ્રેમીઓ નામને ફુંકણી જેનું નવસર્જન કરી પોતાનો પ્રેમ આને વહાલ બતાવવાનો ક્રમ પ્રયત્ન કરે? સુહીવાનું સુખ, સાહેબજીનું સુક, અને શોભનાનું શોભા થતું હોય તે શું બોડા શ્વાસોચ્છ્વાસ બચાવી જીવન ટકાવવાને?

વસ્તુ અને વ્યક્તિનો પરિચય તો નામથી થાય છે. કેટલીક વાર તેમને જોઈને તેમના નામની તજવીજ કરીએ છીએ. કેટલીક વાર નામ આપણે પ્રથમ સાંભળીએ છીએ અને પ્રત્યક્ષ પરિચય પાછળથી થાય છે. નામ માત્ર કંઈ કંઈ ભાવ અને ચિત્ર આપણી કલ્પનામાં ખડાં કરે છે. વિક્રમનું નામ માત્ર પરોપકાર, પરાક્રમ, પ્રીતિ અને પ્રજાવત્સલતાની મૂર્તિ રચે છે. વત્સલાનું નામ વાત્સલ્ય, ચપલાનું નામ વિદ્યુત જેવો વેગ અને પ્રભાનું નામ નિર્મિતનો નાશ કરતું તેજ મૂર્તિમંત થાય છે, તેવી જ અસર નામની આસપાસ રચાએલા વાતાવરણની છે. શરીર જોયા વિના કોઈ કન્યા રાખિવાળા શબ્દ સાથે કુસ્તી કરવાની કે કલેવાનું મન થાય કારણ કે જયેતીન્દ્ર નામ માત્રથી જયોતીન્દ્ર દવેની સુકલકડી તસ્વીર ઊભી થાય અને કર ન લાંબે પણ વૃષભ શક્તિ-વાળા માણે કે માણેકલાલ સામે લડવાની જગાએ જોયા વિના ના ચાલે. કેટલીક વાર નામમાત્રે ઊભું કરેલું ચિત્ર કંઈ ઉમેરા બદલું પડતું નથી. નામે ઊભી કરેલી કલ્પનાસૃષ્ટિને પ્રત્યક્ષ આનુભવે મજાનુત ફટકો પડે છે. કેટલીક વાર નામ હોય છે ગુલાબ પણ ન હોય સુગંધ, રૂપ કે કુમાશ; નામ હોય અમુકખરાબ પણ આવેલી હોય નાદારી; નામ હોય શુક્રિમતા પણ શરીરના વિશુદ્ધ દીવેલની ભાતેરખબરને બાકસ ગુબાકૃતિ હોય, છતાંયે નામમાં ભાવ જગાડવાની, કલ્પના ઉત્તેજવાની, મન ઝાલવાની, છાપ પાડવાની અદ્ભુત શક્તિ છે. જેમ નામ કુંકુ, ભાનવાળી અને અધુર તેમ સુંદર

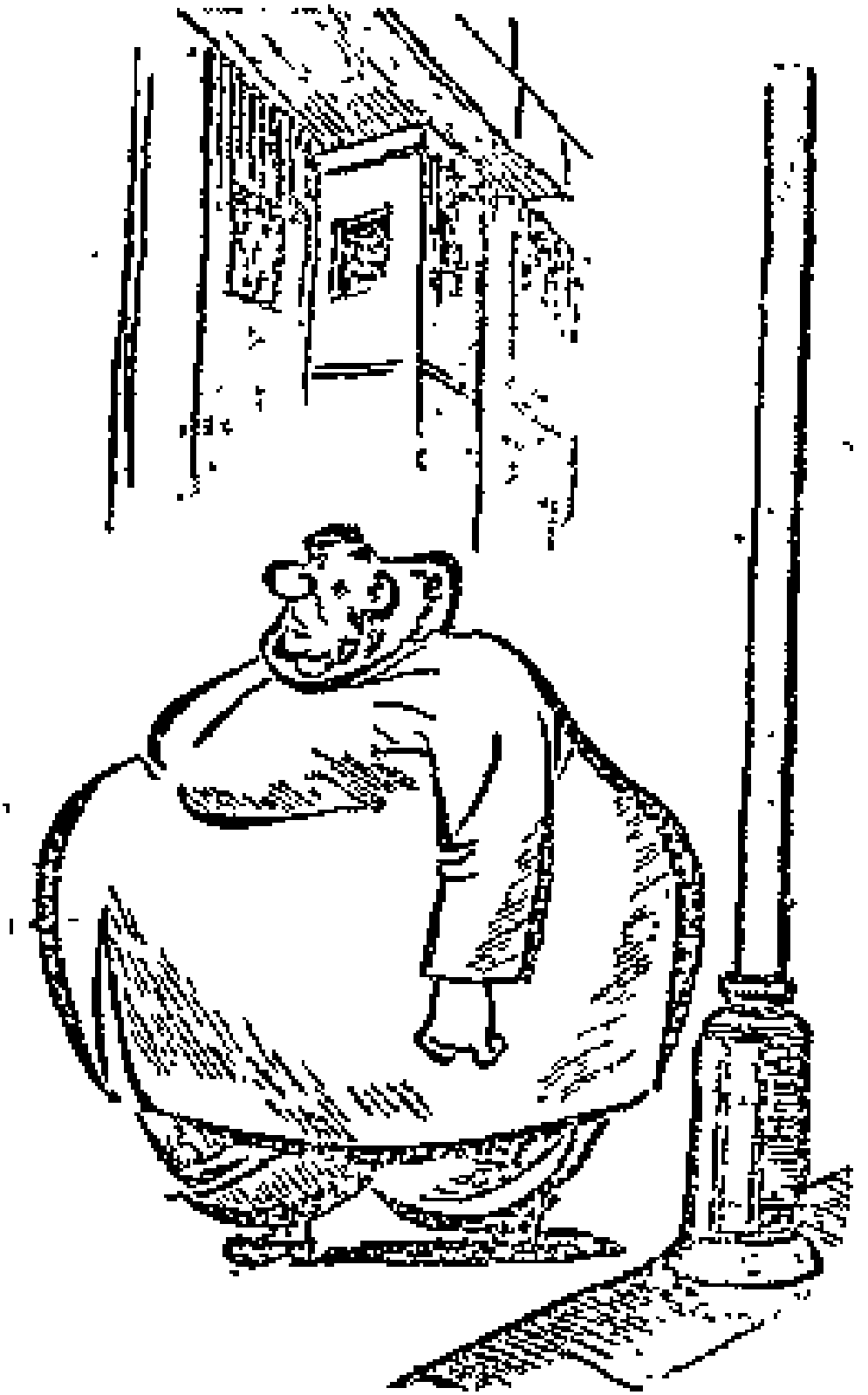

સુરતનું નામ પણ તેવું જ છે, કુંડું, મધુર અને ભાવવાહી. સુરતનું નામ સુંદર છે તેવી તેની ઉત્પત્તિ પણ Romance અદ્‌ભુતતાથી ઓતપ્રોત છે. બાળપણના કીકો, બાબો, નાની બેબી વગેરે હોય છે તેમ

સુરતના નાનપણનાં સૂર્યપુર, સુરાષ્ટ્ર, સુરદ્ર, શુર્પારક વગેરે જુદાં જુદાં નામો હોવાની વિદ્વાનોની અને પોતાને વિદ્વાનો માનનારાઓની અટકળ છે તેમને મતે માણસ મોટપણે સ્થિર નામ ધારણ કરે છે તેમ ઉમરલાયક થતા સુરત સુરત નામ ધારણ કર્યું છે

સુરતનું નામ માત્ર એક વિલક્ષણતા અને વિશિષ્ટતા છે એવા દહેરો હશે કે જેના નામ વોશિંગ્ટનની પેઠે દેશભક્ત અને દેશરક્ષકની યાદગીરીમાં પડ્યા હોય. વિજેતાઓએ નાશજ કરીને આબાદ કરેલા વા વસાવેલા અમદાવાદ, મહેમદાવાદ જેવાં સ્થળો હશે કોઈ પુરાણા મુનિની યાદ સાચવતું ભૃગુપુર—ભરૂચ જેવું શહેર હશે પણ એક રામજણીના નામની યાદગીરી સાચવવાની અદ્ભુતતા, અપૂર્વતા અને ઉદારતા તો સુરતની જ છે પોતાનું યૌવન ઓસર્યા પછી જગત પોતાના પ્રત્યે બેદરકાર બને છે એવી ફરિયાદ રામજણીની છે પણ એ સુંદરી સુરતાનો દેહ પડ્યે સેકાઓ થઈ ગયા છે છતા સુરત સુરતાનો સ્મૃતિધ્વજ ફરફરાવી રહ્યું છે ગુજરાતી ત્રીજી ભણતો હતો ત્યારે સુરતનું નામ સુરતા નામની રામજણી પરથી પડ્યું એમ ગોખેલું એમ યાદ છે કોઈ કહે છે કે સુરતા રાદેરના સોદાગરની પ્રેમપાત્ર હતી કોઈ કહે છે કે એ કોન્સ્ટેન્ટીનોપલના સુલતાનનું ઉપવસ હતી અને તે વેપારી રૂખી લાયે સુરત નામી આવેલી. કોઈ કહે છે કે એક રાદેરના વેપારીની પુત્રી સુરતા ન થવી જોઈતી હતી છતા સગર્ભા થઈ તેથી તેને પ્રસવ માટે છુપી રીતે માછીવાડે મોકલી આપવામાં આવેલી કોઈ કહે છે કે કામરેજના રાજાએ અપકીર્તિથી બચવા પોતાની માનીતી સુરતાને સુરતમા રાખેલી ગમે તેમ હો પણ એટલું ચોકકસ છે કે ઠરકને પથે ચડેલી કોઈ સુરતા નામની સુંદરીનું નિવાસસ્થાન બની સુરતે આ નામ સપાદન કર્યું છે નરસિંહરાવના સમયથી શબ્દની વ્યુત્પત્તિ એક નહિ પણ અનેક થાય છે સુરતની આ વ્યુત્પત્તિમા નાનમ જેતા હોય તેવા કેટલાક માણસો સુરતની વ્યુત્પત્તિ, સુષ્ઠુ શત્રુ રત-સારી શત્રુવાળુ શહેર એવી કહે છે ત્યારે બીજા સુષ્ઠુ રતિ રતા એટલે સુરત આત્મવાદક પ્રેમક્રીડાનું સ્થાન છે એમ કહે છે.

ગમે તેમ હો પણ સુરતના નામને ઈશ્ક, સંકેત, ક્રીડા, ગુપ્તપ્રણય સાથે સંબંધ છે. માલવિકા કે તેવા બીજા પ્રેમપાત્રને મહારાણીથી ખાનગી મળવાનું સંસ્કૃત નાટિકાઓનું ગ્રીષ્મોદ્યાન જેવું સ્થળ તેના નામથી યાદ આવે છે. સુરતનો પ્રધાનસૂર આજે યે જીવનનો ઉલ્લાસ છે. સુરતાનું સૌંદર્ય, સુરતાની વિલાસિતા, સુરતાની આનંદ માણવાની વૃત્તિ આજે યે સુરતમા છે.

આ અદ્ભુતતા ખુદ સુરતાના જ નામમાં નથી. પણ કંઈક તેવી જ અદ્ભુતતા, કંઈક વિચિત્રતા તેના મહોલ્લા અને શેરીનાં નામોમાં પણ છે મારા એક મિત્ર છે જેમને એકલા ઘૂમવાની, જગાઓ શોધી કાઢવાની, નવા રસ્તે જવાની ટેવ છે. તેઓને એક નવાબ કુટુંબના નબીરા સાથે ઓળખાણ થએલુ, તેમને ત્યાં જવા નીકળ્યા. બંગલો બતાવવા મેં મારો માણસ સાથે મોકલવા કહ્યું તેનાથી તેમની પોતાની શકિતને અન્યાય થતો લાગ્યો. અને ત્રણ કલાક રખડીને પાછા આવ્યા. બેગમપરાના એકે એક ઘર આગળ થઈને અને રાણી તળાવ ખૂંદીને પાછા આવ્યા પણ તેમને એકે બેગમનો બંગલો દેખાયો નહિ કે રાણી તળાવમાં તપાસ કરતાં રાણીનો નિવાસ જણાયો નહિ. જો સુરતના લત્તાના નામ પરથી તેનો ક્યાસ કાઢવા કોઈ અજાણ્યા માણસ જાય તો તેની આવી જ ફજેતી થાય.

ગોધામણીઆની પોળમાં કદાચ એક બે રૂષ્ટપુષ્ટ માણસો મળે, પણ ખરો ગોધો એકે નજરે ન પણ પડે. ગધેવાન પર જઈને ખરા ગધેડાનો ભેંકાર સાંભળવાની આશા રાખો તો નિરાશ થાઓ અને એક પણ ભૂકી શકે તેવો ગધેડો નમારી નજરે ન પણ પડે. ભૂતશેરી કે ભૂતફળિયામા જાઓ તો ભૂત ન મળે ને ડાકણ પણ ન મળે. સટા બજારમાં સટો કરવા જાઓ તો ગણેશ ભુવનમાં ભૂસું ખાઈને પાછા આવો અને રૂ વાળાને ટેકરે તળાઈ ભરાવવાનું રૂ લેવા જાઓ અને કમનસીબ હોય તો સટોરિયાના દરોડામા પકડાઈ જાઓ. ચોટા બજાર સિવાયના કેળાપીઠના લત્તામાં એક પણ કેશું વેચાતું ન મળે અને નાની અને મોટી હીંગપોળમાં હીંગનો વેપારી તો ન મળે, પણ હીંગનો દાબડો લઈ છૂટક વેચતો મારવાડી પણ ન મળે.

ઘીકાંટાની ગોલ્ડને ઘી જોઈતું હોય તો ઘી લેવા ઘીકાંટે જાય પણ તો ગુજરાતની દુકાને જાય અને દાળિયાશેરીના લોકોને ચેતવે કરે ત્યારે દાળિયા લેવા બજારે જવું પડે અંધારાની ખાતરમાં કોણ જોવા આવવાનું છે એ બધાને મુન્શી કરવા જાઓ તો અમુક એજિસ્ટ્રેટની કોર્ટમાં આરોપીના પાંજરામાં ઊભા રહેવાનો વખત આવે પોપટ મહોલ્લામાં જાઓ તો પોપટનું પાંજરું જ ન દેખાય. પોપટ મહોલ્લાનો લાખી સ્ટ્રીટમાં આવે તો પોપટલાલીને આખો લારો બોમ્બગઢ્યા રાખે પણ પાકગ્રામાંથી ઊતરેલ્યાને કાઢાકોવા જેવા પણ ન લાગે. કાણકોબરની પોળમાં જાઓ તો કાણકોબરનો જ મળે ને ધૂળાંલગાર પણ ન દેખાય અને બીજા બધેથી બધું આપે જ કરે પાણીની ગલ્લીમાં જાઓ તો ન મળે પાણી કે ન મળે કોઈ આત્મામાત્ર બધું. વળી બુદ્ધ મનુમહારાજની વર્ણોશ્રમની શોરબા પરફ્યુમ પડ્યા છે અને બાતસ્તાતીને તો શું પણ બીતરવર્ણના લગન થવા બાકી છે. કોરણે બાયોગ્રેમાં બાંધી જ, દરજીશેરીમાં દરજી, સોનીફળિયામાં સોની બાંધારપાડામાં બાંધારજ, વાણિયાશેરીમાં વણિયાજ, ભાટેલાશેરીમાં ભાટેલા જ, કુંભારવાડામાં કુંભારો જ, મકાતવાડામાં મકાતીજ શોધતા તોયાની કંપની બહાર ચાલી શકાય ? ચોરણામાં ચોરને શોધવા જાઓ તો નીકળી આવે ઘણાયેક બકરા બકાણા અને પઠાણને પઠાણવાડે શોધવા માગતા તો પણ નીકળે સોનો કૂબોએથી. કામનું ચક્ર એવું ફરે છે કે વાણિયાશેરીમાં વાણિયા કરતાં કણબીઓ વધારે છે અને નાગરના ફળિયામાં વાણિયાઓ બરાબર ભાંડવા ભાંડવા છે.

પ્રકૃતિસ્થ માન્યતાઓને અને દંતકથાઓને બાજુએ મૂકીને બાકીનો આખો કલ્પનાને બાજુએ મૂકીને તો ઘણાખરો કૂટ કોયડો ઉકેલ બીજુની મદદ વગર બધા ખાટે તેમના વિશેષણો સંબંધ બદલવા ગોપીઓ સુરતમાં વસવાટ કરવા આવી ગોપી જોઈએ અને ગોપીપરામાં રહેલી ગોવી જોઈએ. વિરહની વેદનાને શાંત કરવા અને વ્યાકુળ મનનું સ્વસ્થન કરવા જે તળાવમાં ગોપીઓ નહાવા પડેલી તે તળાવનું નામ ગોપી તળાવ પડેલું હોવું જોઈએ. વળી જે વખતે કપડાં કાપવાનું કામ માણસોને જુદા કાઢી તેમને કુંવિયામાં રાખવા પડતા હોય ત્યારે વસ્ત્રની ગોપીઓને ત્રાસ ન આપે કાણકોબરના

આપણુકનથી ઉદ્વેગ પામી ઠેર ઠેર તેઓ અટકતા ન હશે અને ઠેર ઠેર ન મળે તે માટે કોઈ દૂરદેશી રાજપુરુષોએ તેમને એક મહોલ્લામાં એકઠા કર્યા હોવા જોઈએ કે જે દરવાજે બજારનો લોક તે જ દરવાજે તે વસ્તીમાંથી પસાર થવાય. આપની ઓલાદ સુધારવાના કોઈ ધરાવતા હોઈ બીનલીધાઓ સમા કોઈ ગોલ્ડિનવિનક હાકેમે કૃષ્ણપુષ્ટ ગોવાઓને એકવાર ગોપામણીઓની પોળમાં જેવા કર્યા હોવા જોઈએ. દમયંતીના શાપથી નાસી છૂટેલો કલિ—કળાજુગ મહોલ્લામાં આવીને ભરાઈ રહેલો હોવો જોઈએ. રાવણનો વધ કરવા જતાં કોણ રામ સુરતમાં રોકાયા હોવા જોઈએ અને તેમણે જ્યાં મુકામ કીધા હશે તે વસ્તીનું નામ રામપરા પડ્યું હોવું જોઈએ. કોણ રામે આરામ લીધા ત્યારે તે વખતે કોણ હનુમાનજી જ્યાં જ્યાં કૂદ્યા તે તે જગાએ લાવના હનુમાનજીનાં મંદિરો સ્થપાયાં હોવા જોઈએ. અને નાકાવટ હનુમાનજીની પોળ, કેળાપીઠ હનુમાનજીની પોળ, ને સોનીફળિયાની હનુમાનજીની પોળ એ બધાની યાદગીરી સાચવી રાખતી હોવી જોઈએ. વળી સુરતની શેરીઓમાં છોકરાઓ હનુમાનજીના મૂછડાની રમત રમતાં તે પણ હનુમાનજીએ તે વખતે શીખવેલી હોવી જોઈએ. ખાંડવાળાની શેરીના માણસોને અસલ ખાંડ આવાની આદત હશે તેથી તે નામ પડેલું હોવું જોઈએ. દમની ઘાયલે પંચદંડ પૈકીનો તેના પાસેનો એક દંડ દોડી રાજા વિક્રમની સવારીની સામું નજર કરી બીજી ખડી કરી દીધી હતી તેમ દમનીની કોઈ બહેન પાનીએ કોઈ અદ્‌ભુત દંડની સહાયથી પાણીની ભીંત આગળ પાણીનો અભેદ્ય દુર્ગ ઊભો કરી દીધેલો હોવો જોઈએ. સમરાંગણમાં કોઈ અનાવિધના નામ પરથી નદિ પડ્યું હોય પણ ત્યાં કોઈ ઘોર સંગ્રામ બોલાયો હશે અને સંગ્રામની ઝપાઝપીમાં સંગ્રામ ઉપરનું અનુસ્વાર કપાઈ જઈ ચંદ્ર પર પડી તેને કદાચિત કમો હોવો જોઈએ. ઈમલી ફળિયામાં ગલીવર લીલીપુરના મહારાજની સાથે રહી ગયો હોવો જોઈએ. અને આજીત પાસની અનુભવતા માણસો જે પારસીપણાનું નામ અસ્તિત્વમાં લાવ્યા હોવા જોઈએ. કોઈ ધોબી કુટારના સબળોએ સુરતમાંથી નાસી જઈ કુતાર નામ પડાવ્યું હોવું જોઈએ અને આપે તો નિર્દોષ બેકુફ હોઈએ એમ બતાવવા કુતારગામની પ્રખ્યાત પાપડીનું વાવેતર શરૂ થયું હોવું જોઈએ.

સુરતની શેરીઓનાં કોઈ કોઈ નામો તેના અમુક શહેરીઓને ખૂંચે છે. કાણાકોચરાની પોળના નામથી કેટલાક એવા ભડકે છે કે જાણે તેમાંથી પસાર થતાં કાણા થઈ જવાનું હોય! ગોધામણીઆની પોળના નામથી કેટલાકને સૂગ ચઢે છે. ગધેવાન નામ બોલવાથી અકકલ ચાલી જવાની બીક લાગે છે. શહેરી સેવકો દેશસેવકોની યાદગીરીમાં નર્મદ ચકલો, કોટવાલ સ્ટ્રીટ, ગાંધી ચોક જેવાં નામો અસ્તિત્વમાં આણે છે. કહે છે કે જૂના કેટલાંક નામો બદલવા શહેરસુધરાઈના સભ્યોને પણ વિનતિ કરવામાં આવી છે પણ નવાં નામ કયાં પાડવાં તે બાબતમાં ઝગડો પડે તે બીકે તે પ્રશ્ન હાથ ધરવામાં આવતો નથી. માત્ર શેરીઓનાં નામથી વાત નથી અટકતી. કેટલાક મોટરવાળાને સુરતના કમી થઈ ગયેલા બળદના એકકાની સુગ છે. કેટલાકને ઘોડાની શરતોમાં ભય દેખાય છે. ચંદની પડવાને દિવસે જાહેરમાં ખાવાની પદ્ધતિમાં ગ્રામ્યતા લાગે છે. મલાઈ, પોક, ઉંઝાડિયું, ભૂસું ખાવું એ પેટ બગાડવાના ધંધા લાગે છે. પતંગના શોખમાં બાવિશના જણાય છે. અશ્વિનીકુમાર લાંબું પડે છે. લગ્ન-પ્રસંગે ઠાંકવા જવામાં તેડાં નોંતરાં કરવામાં અને જમણ વખતે શાક શમારવા જવામાં, પાટે બેસવા જવામાં સમયનો દુર્વ્યય લાગે છે. તેમને આ બધું ફેરવવું છે. એ ફેરવાશે ત્યારે સુરત સુરત નહિ રહે.

(૨) ઉતરાણ—પતંગ

દુનિયાના જીવનમાં પતંગ માટે ચહેલો ઊડે છે. શક્તિ અનુસાર ઊંચો જાય છે, છાપ આવે છે, કપાઈ જાય છે કોનો ઊતરી જાય છે. પતંગનો કંઈ સુરતને એકલાને પરવાનો નથી. ગુજરાતમાં તેમજ બીજા ભાગમાં પતંગ ચગે છે. ઉત્તરમાં દિલ્હીમાં તો સુંદર પતંગ બને છે અને અન્ય સ્થળે વેચાવા જાય છે છતાં પતંગ એ સુરતની વિશિષ્ટતા છે.

પતંગ બીજે ચગતા હશે. નાનાં મોટાં અન્ય સ્થળોએ પતંગ પાછળ ખરચાતાં હશે. સુરતમાં જે જેમે વેચાતો પતંગ મુંબઈનો ઝોરી બની એક આનાની કિંમતનો પણ બની જતો હશે. પતંગ બનાવનારા કારીગરો બીજા સ્થળોએ વસતા હશે પણ જે નન્મથના, પતંગમયના સુરતના ગલેફીઓમાં, પતંગના દિવસમાં આવે છે તે બાગમે જ કોઈ બીજે સ્થળે દેખાતી હશે.

પતંગ સુરતમાં માત્ર છોકરાંઓની રમત નથી. સાંજનો સમય ગાળવાનું સાધન નથી, પણ પતંગ ચગાવવા એ એક કળા છે. તેનું એક આખું શાસ્ત્ર છે. બાળક, યુવાન અને વૃદ્ધને તેનાં સરખા આકર્ષણ છે. અલબત્ત્ત્રુનિએ કહ્યું છે કે ગુણવાનોને ગુણની પૂજા કરવામાં લિંગ કે વયનો બાધ નડતો નથી. પતંગની કદર કરવામાં સુરતને જાતિ કે વયનો બાધ નથી. ગોવી બાગમે જ બીજા કોઈ આનંદદાયક પ્રવૃત્તિ હશે જેમાં પ્રત્યેક વયના અને જાતિના મનુષ્યો ભાગ લેતા હોય.

સુરતની આ પતંગલગની બજારનાને તાજુબી પમાડે છે. એક વખત ઉતરાણના અરસામાં એક બજારના ગૃહસ્થ મનસુખકાકાને મળવા આવ્યા હતા. તેમનું સન્માન કરવાને મનસુખકાકાએ ચા સાથે ખોટું ખૂસું જાનીને નવાઈ મંગાવવાનો વિચાર કર્યો. સુરેશને ખૂસું લેવા મોકલવા બૂમ મારી. પણ સુરેશે અગાસીમાંથી બૂમ ન સાંભળી કોટલે "અગાસીમાં પતંગો ઓટલે બાપને પણ જવાબ દે તેવો નથી" એમ બજરના બંનેના મનસુખકાકા પોતે અગાસીમાં ગયા. ત્યાં તો સુરેશે "ભાઈ, લાલી સાથે બાવણાછ, કાચ પરતી પડશે" એમ કહી તેમની મદદ માગી. મનસુખકાકાએ

વાંકા વળીને જોયું તો કાપડિયાના દલસુખને લાલી ચમાવતો જોયો. સુરેશ એ ઉસ્તાદની બરોબરીમાં કાચો લાગ્યો. સુરેશના હાથમાંથી 'છોડી દે' કહી દોરો હાથમાં લઈ લીધો અને પરતી સુરેશના હાથમાં આપી સરતી છોડવા માંડી. નસીબનું કરવું તે સુરેશનું કળિયું કપાઈ ગયું. દલસુખનો કાપું તો જ મારું નામ મનસુખ એમ કહી તે જ સાતડે મનસુખકાકાએ આંખદાર ઉઠાવ્યો. પરોણાને બેસાડી ગયેલા મનસુખકાકા ન આવ્યા એટલે સવિતાકાકી 'બેસજો હું કે, હું એમને બોલાવી લાવું' કહીને ઉપર ચઢ્યા. ત્યાં તો પાછી આંખદાર અને લાલીને લાગવાની તૈયારી હતી અને દોરીને વળીઆ પડ્યા હતા ત્યાં ગૂંચ

આવી. 'સંભળે છે કે આ એક ગૂંચ કાઢ હમણાં લાલી મારા પર પડશે' કહી મનસુખકાકાએ કાકીને કામ સોંપ્યું. સવિતાકાકી પણ આ મોરચે ગરવી ગુજરાતણ બની ગયા. કુસુંબી ચાડી પહેરી ગુજરાતને સમરાંગણે ઘૂમતી ગુજરાતણનું સૌર્ય તેમની આંખમાં ચમકવા માંડ્યું ને જલદી જલદી ગૂંચ

કાઢવા લાગ્યાં. કાકા આમથી તેમ ને તેમથી આમ આંખદારને કન્નાવી ગોથ મારી લાલીના પંજામાંથી છટકવા લાગ્યા. દલસુખની અગાસીમાંથી 'આંખદારની પી' ના પોકારો નીકળવા લાગ્યા. 'તારી કે તારા બાપની પી તે હમણાં જ બતાવું છું. જરા ગૂંચ નીકળવા દે,' મનસુખકાકા સામો જવાબ દેવા મંડ્યા. મનસુખકાકા, સુરેશ, સવિતાકાકી—આ ત્રણે જણ આ યુદ્ધપ્રયાસમાં બનતો તમામ ફાળો આપવા મંડ્યા. ગૂંચ નીકળી. "આ જા" કહીને મનસુખકાકાએ ત્રાડ મારી. 'ચાયલો આવ' દલસુખે હુંકારો ઝીલ્યો. તેની સાથે મનસુખકાકાના સુરેશ અને દલસુખના ગમન, કંચન અને ત્રીભલાએ પોતપોતાના **दीरयात् दर्भी पृथक् पृथक्** પોતપોતાની યુદ્ધઘોષણા કરી. પાછળથી કંટાળીને મહેમાન પણ અગાસીમાં આવીને ઊભા રહેલા તેનો ખ્યાલ ન રહ્યો. મનસુખકાકા જીત્યા. આંખદારના જોશે લાલી ઢીલો પડ્યો. ધીમે ધીમે લંબાવા માંડ્યો. લોટતો બંધ પડ્યો અને છેવટે તેની જીવનદોરીમાં ભંગાણ પડ્યું. કાકાએ 'કાયપો છ' એવી ત્રાડ મારી અને સુરેશે એવી ઝીલી કે મહેમાન આભા જ બની ગયા. "ઓહો ભગવાનદાસભાઈ, તમે અહીં આવી પહોંચ્યા? સાળું હું તો પતંગમાં ભૂલી જ ગયલો." કાકાએ ભગવાનદાસભાઈને જોઈને કહ્યું "લો પતંગની સહેલ લો. શું પતંગ ચગાવતાં જ નથી આવડતો? તો તો તમે અવતાર જ એળે કાઢ્યો મારા મહેરબાન! સુરતમાં તો ભાઈ સંધ્યા ન જાણનાર બ્રાહ્મણ નીકળે પણ કનકવો ન ચગાવનાર માણસ ન નીકળે" કાકાએ કહ્યું.

'હું પણ મો ..માનું પાણી મૂકીને આવી છ" સવિતાકાકીને ભાન આવ્યું 'તું જા ને સુરેશ પાસે ભૂસું મંગાવ. હું ઉતારવા કાં બેહું? પેલ્લી ભુરી સાથે લડાવી મારું. લો ભગવાનદાસભાઈ જરા પરતી ઝાલો.'

કાકાએ ભુરી સાથે લડાવી મારી. ભૂરીને કાપી. તેની નજીકના અસ્ત્રેદાર સાથે આંખદાર ગુમાવી નીચે ઊતર્યા. ચા થઈ ગઈ. સુરેશ આવ્યો નહિ. ચા પીને ભગવાનદાસભાઈ ગયા. સુરેશ હાથમાં પડીકું લઈ એક લાંબા પેચ સડક પરથી જોવામાં એવો મશગૂલ થઈ ગયો હતો કે પેચ પૂરો થયે. ભગવાનદાસભાઈના ગયા પછી આવ્યો.

સુરત હજી સુધારામાં બહુ આગળ નથી વધ્યું. કુંવારા પણ વિદ્યાદેવી પુનાને બદલે જોઈને હજી કેટલાક સુરતીઓની આંખ તેના ચોકઠામાં ઘેરિયા રમે છે સ્ત્રીના હાથમાં ટેનીસનું રેકેટ જોતાં દુનિયા ઊંધી જવા માંડી છે એમ કહેનાર સુરતમાં વધુ છે. રાત્રિના મંડળના મેળાવડામાં ગોળાકારે વર્તુળી બાજાને ફરીને પર ચરણો ગાતી જોઈને તેમાં ભાગ કરી પોતાની બોલ્ડેટ પેઠી કુમારી એમ માનનારા મહાશયો પણ છે. સ્ત્રી પુરુષ બન્ને ભાગ લઈ શકે તેવી કસરત અનીતિમય છે એમ કહેનારા બજારોમાં પોતાનાજ કુટુંબનાં ઘરની વસ્તુ નિહાળી લેનારા ગૃહસ્થોનો સુરતમાં છે. મનુષ્યની છેકરી પગના ચમકારા સાથે કે ચમકારે તેમાં મદદગારને કરવાકરે કે અજુગતું ગણાય છે સ્ત્રી જાતિ પ્રત્યે જો સુરતી સમાજે જોવી વધુ ઉદારતા બતાવી હોય તો તે પતંગની બાબતમાં પરિણામે પતંગનો ઉત્સવ એ છેકરીઓ છેકરી, બાલક વૃદ્ધ સર્વને રીઝવે એવો સર્વમાન્ય અને સર્વલોકપ્રિય ઉત્સવ છે.

સદ્‌ગત છોટાલાલ પ્રભાશંકર ઝવેરીદાસ ઝવેરાતના સુરતી હતા. કલકત્તાના ધણા શોખીન હતા. પતંગ એ સુંદર વ્યવસાય છે, ઓટલું જ નહિ પણ પતંગથી સરસ કસરત મળે છે, ચાલાકી અને ચપળતા આવે છે, આંખ કેળવાય છે અને સુધરે છે. પક્ષીની બાજ અને કોપની ચેપ્ટા નીરખી શકાય છે. એમ માનતા કુટુંબમાં કાબીલાને પોતાના નાયક દ્વારા મુલ્કાની પ્રસાદા કરી છે તેથી જ તે પતંગ ચગાવવાની ક્રિયાની કરતા. પતંગ ચગાવવાથી ચશ્મા પહેરવા નથી પડતા અને આંખની દવા નથી કરવી પડતી એમ પણ તેઓ માનતા. તેમની કેટલીક બીજાને નવાઈ ઉપજાવે તેવી માન્યતા હતી તેમાંની એક એ ખગોળશ્રી અને જ્યોતિષનું જ્ઞાન ગુજરાતી શોખીનોમાં અવશ્યનું અને આવશ્યક છે અને બીજી તંદુરસ્તીના રક્ષક તરીકે પતંગમાં કાદા

પતંગ દેખાય છે કે નહિ. હા કહે તો આંખ ચોક્કસ સમજવી અને ચશ્માની જરૂર નથી એમ માનવું. ના કહે તો પચ્ચીસ ત્રીસ વામ દોરી ઉતારવી. નિશાળોમાં અસલ છોકરાઓને જુદી જુદી સંખ્યાના અને કદના કાળા ટપકાવાળા નકશાથી દસ નંબર દૂર ઊભા રાખી કેટલા દેખાય છે. પૂછી આંખ તપાસવાની પદ્ધતિ હતી તે મુજબ ત્રીસ ત્રીસ વામ જ્યાં સુધી પતંગ ન દેખાય ત્યાં સુધી દોરી ઉતારવી. જો પાંચ વખત ઉતારતાં પણ પતંગ ન જોઈ શકે તો આંખ ખરાબ છે પણ ચશ્માની જરૂર નથી' એમ સમજાવી પંદર દિવસ રોજ પતંગ ચગાવવાનું પ્રિસ્ક્રિપ્શન લખી આપી કાઢી મૂકવો. આમાં બે ફાયદા કે પતંગના દિવસમાં આંખના ડોક્ટર પતંગ પણ ચગાવી શકે અને Kite cure યાને કુદરતી દવાનો ઉપયોગ થઈ શકે અને રોગીને દવા સાથે મઝા પડે. મારા મિત્રે આ નુસ્ખો હજુ કોઈ પર અજમાવ્યો કે નહિ તેની ખબર નથી

રા. જાગીરદારના કથનમાં ભલે અતિશયોક્તિ હોય પણ પતંગ ચગાવવા, સફળતાથી પેચ લડાવવા એ એક કળા છે અને ઘણું વ્યવહારિક જ્ઞાન અને ફિલસૂફી એમાં ભર્યાં છે એની ના પાડી શકાય તેમ નથી. મેં જાતે અગાશીમાં ઊભા રહી શિરીષ શરદને એના પાઠ આપ્યા છે. પણ એમાં પદ્ધતિસરના પાઠનીએ જરૂર નથી પડતી. પતંગ એ એક એવી રમત છે કે જેમાં માત્ર રમનાર ચગાવનાર એકલા જ નહિ પણ તેમના ગોઠીઆ, તેમના કુટુંબીજનો અને રસ્તે જનાર ત્રાહિત શખ્સો પણ આનંદ માણી શકે છે ઘડીભર દુનિયાનાં દુઃખ, જંજાળ અને વિટંબણાઓને ભુલાવી તન્મયતા સધાવી શકે એવી સંગીન અને બ્રીજની હરોળમાં મૂકી શકાય તેવી પ્રવૃત્તિ હોય તો તે પતંગ ચગાવવાની છે. ઉતરાણને દિવસે અગાશીમાં વિધિસર પતંગ ચગાવવા જેકીશનભાઈ ચડે ત્યારે સાથે તેમના મગન, છગન, અને કંચન હોય, તે સાથે એમના મિત્રો મનુભાઈ અને રણછોડભાઈ અને તેમના છોકરાઓને આમંત્રણ હોય જ. તેઓ પણ તેમના પતંગ અને પરતી સાથે આવી રહે. એક પછી એક પતંગ ઉઠાવે. જેકાકા પતંગ ચગાવતા હોય તે વખતે દુશ્મન કેટલા છે, કોના પર હલ્લો કરવા જેવો છે, નિર્બળ અને સહેલાઈથી ઝપેટી

નાખવા જેવા કેટલા છે, આવશ્યકતા નથિ તેવાઓ તો પાછળથી લીલી આવીને પેટામાં બરાબ તેમ છે કે નહિ, કોઈ ખૂબ દોડે મૂકી અટકેપ બની ગયું બગડું ડૂમકો કરે તેમ છે કે નહિ તેની ખાતરી કરે પ્રતીકાર કરે આગળવાળો ભૂરીવાળો પેન લેવામાં બાબાર કરે તો ભૂરીવાળાની થી બધા મળીને ખોડાવે. મનન પરની પકડે છગન અને કંચન દોરી ખૂંટી વારી ઉતરાણ માટે ખૂબની પરનીનું બરનિયું કરે બગાર તો ફાટવા પર્વતને બચાવવાની મારી આપે, ઓનિની ગૂંચ પડે તો પ્રેક્ષકોમાંથી તાબડતોબ ગૂંચ ઉકેલવા બેસી જાય શાનિના વખતમાં ટેકોરાનદાસકાકાની પણ પણ 'આપે શું પાપ કર્યું, આને તો બરા સદેહ આપિ" કહી નાના વિજુને ઉંચકી બગાસીમાં આવે અને નાના વિજુને ગદોલ બપાવને બદાને પાંચ મિનિટ બગાસીમા આવી ઉતરાણ દર વર્ષ જેવી છે કે નહિ અને કેટલી આવી છે તેની ચર્ચા કરી જાય. કમનસીબે ભારત વર્ષની ચલોબલાની પાછળ આવવાની નથી એવી માન્યતા બાપણામાં મૂળ ઘાલી બેઠી છે, બોટલે ઉતરાણ દર વર્ષે બગવા વર્ષથી બાર બાનીથી દસ બાની ૮૮ થતી જાય છે. પણ ૧૫ પર્વમાં દરરોજ ચારીસ પચાસ વિમાનો નૂરતાં હોવા છતાં કાયમ પાત્રમાંથી નવાં નીકળ્યા કરે છે તેમ દર વર્ષે દસ બારબાની લેખે ઘટતી ઉતરાણ હજી સુરતમાં ઉભરાયા જ કરે છે.

[1] બધી દુનિયાદારી, વ્યવહારિક જ્ઞાન, દાવપેચ અને હિકમતો મુરતની બાબતો બગાસીમાં શીખે છે. બગલો ચતુ બચાનક હુલ્લો ન કરી જાય તે માટે ૧૦મેશ પગલા ચલાવતાં ચેતતા રહેવું પડે છે. બોટલે ચેતતો નર સદા સુખી' બો બોધપાઠ બાઠ મુરતી બાબતને બગાસીમાં બાબે છે. પાછળથી બગવાન ચતુ ખૂબ દોરી ઢીલી મૂકી આવે અને બાપણા પતંગે હજી જોર ન પકડ્યું હોય તો બાપણા પતંગને કેમ ખેંચાવવો, કેમ ચોક મરાવવી, કેમ નીચો બમાવી દેવો અને છેવટે કંઈ નહિ તો Discretion is the better part of the valour બો સૂત્રને બાધારે પતંગ કેમ ઉતારી નાખવો બે શીખી બગવાન ચતુથી છટકવાને પોરીને ન્યા ચારવા જવાના, સામસે નાસી જવાના, પારીની બહીમાં ભરાઈ જવાના પાઠો બાબા-

સીમાં મળે છે. આગળવાળો પેચ લેવા ન માગતો હોય તે વખતે નદી કિનારે બેઠેલ બગલાની પેઠે અમસ્તા અમસ્તા દોરી મૂકવાનો ઢોંગ કરવાના, તેના પાસેના બીજા પતંગ પર દૃષ્ટિ છે એવો આભાસ કરવાના પાઠ પણ અગાસીમાં શીખવાના મળે છે. સામાનો પતંગ દોરી મૂકી પગભર થાય તે પહેલાં જ તેના પેટામાં ભરાઈ તેને પૂરો કરવાની નીતિ જોઈને દુશ્મનને તો ઊગતાં જ ડામી દેવો એ સૂત્ર મન પર ઠસે છે. વળી જ્યાં સુધી પતંગ અને દોરી બને સંકળાયલાં હોય ત્યાં સુધી સાધારણ રીતે કોઈ લંગર કે ઝોલ મારવાની હિમત કરતું નથી. પણ પતંગ જતાં દોરી લુંટાય છે તે જોઈને હિંદુ વિધવાની અસહ્ય સ્થિતિનો ખ્યાલ આવે છે. વીમા ઉતારવાનું કામકાજ કરનાર એક મિત્રનું ધ્યાન આ બાબતમાં દોરાતાં દોરી લુંટાતી હોય તે વખતે વિધવાની અસહ્ય સ્થિતિનું ચિત્ર દોરી તેઓ ઘણી પોલીસીઓ મેળવી શક્યા છે. કન્ની તૂટી જતાં, ગોળ ગોળ ફરી ઝાડના ડાળખામાં કે છાપરાં પર પટકાઈ પડતો પતંગ પત્નીવિહોણા વિધુરની સ્થિતિનો ખ્યાલ આપે છે. કપાઈ જતી કનકવીને લોટીલોટીને લપટાવવાનો પ્રયત્ન કરતો પતંગ સંવનનનો આછો ખ્યાલ આપે છે. અને છેવટે હવે તો છૂટી પડીને જઈ શકશે નહિ એમ લાગે અને કનકવીને હળવે હળવે ઘેર ઢેંચી લાવવામાં આવે ત્યારે મંગળફેરા પૂરા થઈ ગયા બાદ વહુ વર બગીમાં બેસી ઘેર આવતાં હોય તેમ લાગે છે. આથી ઊલટું કોઈ અડથીઆને નાની કનકવી લપટાવી લાવતી હોય તે જોઈને વડિલ પ્રત્યેની ફરજ અને સેવાનો ખ્યાલ આવે છે. 'અને ખાંધે કાવડ ભેરવી તીરથ કરવા જાય, માધવના આ હેતથી સૌને અચરજ થાય' એ પંક્તિ યાદ આવે છે. લોટતા પતંગને નીચલે કન્ને ગાંઠ બાંધવાથી યા પૂંછડું ચોંડવાથી સ્થિર થતો જોઈને વિહ્વળ છોકરાનું મન સ્થિર કરવા તેને કન્ને ગાંઠ વાળી તેને પૂછડું વળગાડી આપવું એવો સહેજે બોધપાઠ મળે છે. પંદરવીસ પતંગને કાપી જ્યારે એક પતંગને પાછો ઊતરતો જોઈએ છીએ ત્યારે વોટરલૂની લડાઈ જીતી વેલીંગ્ટન ઈંગ્લેન્ડ પાછો ફર્યો ત્યારે તેને કેવું સન્માન મળ્યું હશે તેનો ખ્યાલ આવે છે. સારો પતંગ ચગાવનાર પવન અને કપવનનો ભેદ સારી

રીતે સમજી જાય છે. પવનને પીછાની તે માર્ગદર્શક પોતાના પતંગને લડવામાં. સહાયની અને શામર્થ્ય છે. અને કપવને પતંગને લઈ જવામાં આસક્તિ અને ભોખમ છે તે ઓ સારી રીતે જાણે છે. પણ કેટલાક સુરતીઓએ સફળતાપૂર્વક દીવાનપદ સાચવ્યું છે તેનું કારણ કદાચ અજાણ્યા તેમને મળેલી ઉપલી કેળવણી હોય તે બનવા જોગ છે.

અંગ્રેજોએ હિંદુસ્તાનને નિઃસત્વ બનાવવા છતાં પણ જે કંઈ ચેતન સુરતીની જીભ અને કોમમાં રહ્યું છે તેનું માન સુરતની હોળી અને ઉતરાણને છે. વસંતોત્સવનો પ્રધાનસૂર શૃંગાર હોય તો ઉતરાણનો પ્રધાનસૂર વીરરસ છે. પેચ એટલે યુદ્ધ, પેચ એટલે બુદ્ધ બુદ્ધા બુદ્ધ, પવટા, કુનેહ, દાઉનો ઘેટ. 'પી' એટલે સંતાતા ગ્રહને બહાર લાવવાનું આવાહન. સામાનો પતંગ કપાય પડીને "કાપ્યો છે" નો પોકાર એટલે વિજય મહોત્સવ, પરની એટલે સીઝની દોરી. વળી તે ઉપરાંત જ્યારે દોરી પકડનારનો વિવિધ પ્રકારની સૂચનાઓથી સત્કાર થાય, જ્યારે નવિનમાં દીકરા દોરી પકડનારની આજાસીમાં ફૂંકાતાં આવે અને ચગતા પતંગ પર પેચ નાખનારની અને બીજી દોરીઓ પેચ લઈ લેંચમતાણી કરનારની બલોનેર પેચી ઉપેક્ષી નાખવામાં આવે ત્યારે સંગ્રામનું વાતાવરણ જામે છે. અગાસી પાસેની ઓરડી ઓ હૉસ્પિટાલનો ખ્યાલ આપે છે. તેમાં કૂટેલી ગપેચા, પથાળે કાઢેલા, કમાન ફટકેલા, કન્ની તૂટેલા, પતંગો સારવાર માટે આવતા જાય છે. ગુંદર, લાડી, બાલ વગેરે સારવારનાં સાધનો ઓ ઓરડીમાં પડેલાં હોય છે. ન સાંધી શકાય અને ન સુધારી શકાય તેવા પતંગો પોતાનું બધું ન થાય તો પોતાના હોગથી પોતાના સંબંધીઓની અંતસુધારણા થાય એ માટે દધિચિ ઋષિની આત્મસમર્પણની ભાવનાથી ઈસ્પિતાલમાં પડયા હોય છે. બેબી, બિન્નુ, ગોટુ, વિગ્રહના છેક વ્યવસાયમાં ન પડ્યા હોય તેવી વ્યક્તિઓ-ઈસ્પીતાલની નર્સો સમી સારવારનું કામ કરવા તૈયાર બેઠેલાં હોય છે. પીના હોકારા, કાપ્યોછના વિજયપોકાર, ઉતરી ઉતરી સરકતની, ઉડ્યના નભિયા! પવનમાં સુસવાટ કરી ઊડતા પતંગ મોટા ઓક પ્રચંડ સંગ્રામનું વાતાવરણ પેદા કરે છે. વળી વિશ્રુત પદ્ધતિઓ પણ સમયને અનુસાર બદલવાની જાય છે. લાલનો જમાનો ગયો છે. ત્વરિત પરિણામોનો

છે. જૂની પદ્ધતિના પરતીના ઘાબા પેર કેટલાકને ગમતા નથી તેથી તેઓએ તેમાં એક Blitz krig (બ્લિટઝ ક્રિગ) દાખલ કરી છે. પ્રથમ તૈયારી કરી ઓચિંતો છાપો મારવાની અને તાકીદે નિર્ણયાત્મક પરિણામ લાવવાની આ પદ્ધતિ છે. પત્તાં દોરો મૂકી દાવ મારનારો પાછળથી આવે છે અને તમે એમ જાણો તે વખતે તમે આંખ ચોગાનેં જુઓ કે શું થયું તેટલામાં તમારા પત્તાંના પેરામાં બરાઠ પત્તંજ તે દોરીનો વિનોદ કરાવે છે. આવા દાવ મારનારા સામે જૂની ઘરતીના પેચના નિષ્ણાતો નિઃસહાય બની જાય છે.

ચોપાટી પરથી કન્યા આંધિયો પતંગ લાવનારને જો તો આગલે દિવસે લાવેલા પાંચ પંદર પતંગો ઉતરાણને દિવસે જેમ જેમ જરૂર પડે તેમ તેમ તેની કન્યા બાંધી ચગાવનારને સુરતની પતંગબાજીનો ખ્યાલ આવે તેમ નથી. ઉતરાણ એ કંઈ સુરતમાં એક દિવસમાં બનતા બનાવો ઉત્સવ નથી કેટલો મુંબઈ અને સુરતના લગ્નની ઊજવણીમાં ફેર છે તેટલો જ સુરતના અને બીજા સ્થળોની ઉતરાણની ઊજવણીમાં ફેર છે ઉત્સવને આગળ પાછળ લંબાવી લંબાવી આપણાથી, ઉજાણીથી તેનો આનંદ લૂંટવાનું સુરતીઓને આવડે છે. લગ્નના દમામથી ઉતરાણનો ઉત્સવ ઊજવાય છે કન્યાના વૃત્તાંત ઘરેણાં દિવસોથી ચેવાતા માલમ છે તેમ પંદર વીસ દિવસ આગળ દોરીની ચીજ અપેક્ષાય છે. તેનો માંજો તૈયાર થાય છે. ઊંચીવા પુરુષો તો જાતે માંજો તૈયાર કરે છે જુવાનોય બાપ તેમ ચોક્ર પતંગ દોરી બાજબાયક બાતર બાપરી જોવાય છે લગ્નને આગલે દિવસે તૈયારીઓ પરિપક્વ બની જાય છે તેમ ઝૂંટો, નકિયા, ગુદર, ખાડી વગેરે બાપનો તૈયાર થાય છે. આગલી રાતે પતંગને કન્યા બાંધી તૈયાર કરવામાં આવે છે અને ઉતરાણની આગલી રાતે કન્યા બાંધતા પતંગો ઉતરાને મળી જઈ પુરજની તૈયારી કરતા અભિમન્યુનો ખ્યાલ આપે છે. લગ્નનાં આમંત્રણો નીકળે છે તેમ બાજીનાં આમંત્રણો પણ આગલે દિવસે નીકળી ચૂકે છે. ઉતરાણનો દિવસ જો તો આકાંક્ષાભરી દિવસોની તૈયારીનો પરિપાક છે.

સુરતીને પતંગબાજી સાથે ગાઢ પરિચય છે. તેને લાગમાં લેનાર તેની જન્મ ભૂમિ, તેનો સ્વભાવ, તેનું વજન, તેની વૃત્તિ, તેની શક્તિનો ખ્યાલ તેને

આવી જાય છે. હાથમાં લેતાં જ તે ચગતાં ફસકી જશે કે કામ પૂરું કરશે, છાપ ખાશે કે ચગી જશે, કન્નાશે કે સમદૃષ્ટિથી ચગશે, લોટશે કે ધણપણશે તે કહી શકે છે. આટલું જ નહિ પણ પ્રત્યેક પતંગને તેના નામથી ઓળખી શકે છે આ સુરતની વિશિષ્ટતા છે. મને મુબાઈની ઉતરાણનો અનુભવ છે. હું મારા મિત્ર બચુભાઈને ત્યાં પતંગ ચગાવતો હતો ત્યાં બાબુઓ આવીને મને કહ્યું 'મેં પતંગ પકડ્યો.' કેવો છે એમ પૂછતાં જવાબ આપ્યો 'તેના પર બે ગોળા છે.' હું સમજી ગયો કે લાડવેદાર છે. નીસરણીનું અંગ્રેજી ભૂલી જતાં એક જણે Long long sticks with short short steps એવું વર્ણન આપ્યું હતું તે મને યાદ આવ્યું. બીજા પતંગોના પરિચય બાબતમાં પણ મારા મિત્રના ભાઈઓમાં આવું જ અજ્ઞાન જોઓવું. સુરતનો છ સાત વરસનો છોકરો હોત તોયે જોઈને તરત લાડવેદારને ઓળખી શકયો

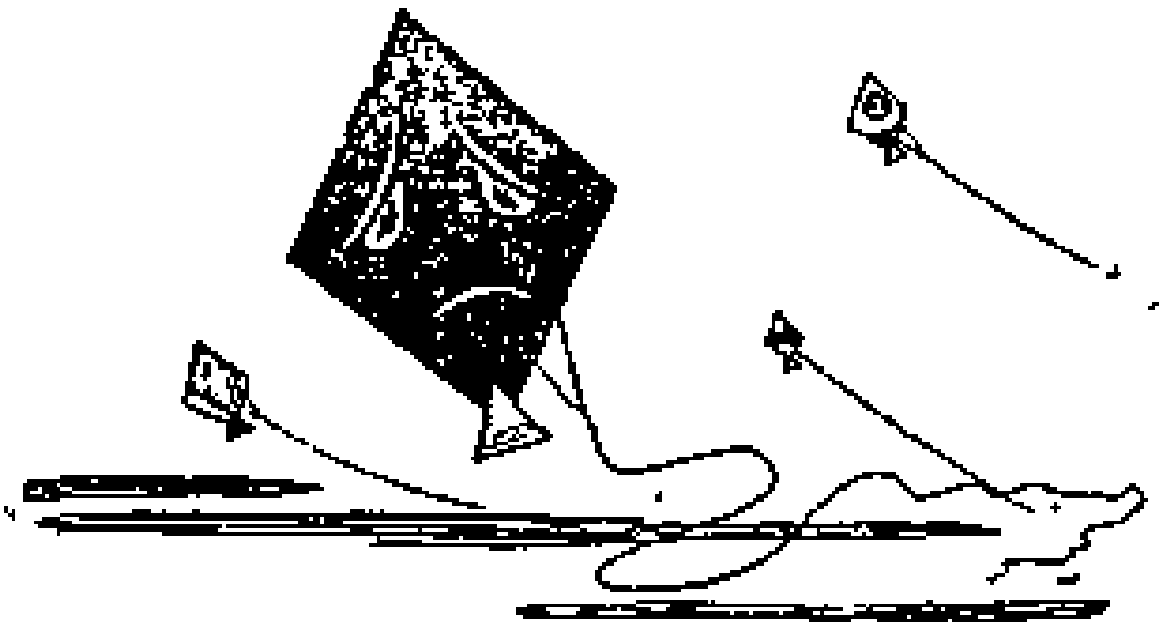

હોત. મનુષ્યના નામની વિવિધતા સુરતે પતંગના નામોમાં જાળવી રાખી છે. એ ખરું છે કે પોતાના કુતરા બિલાડી સિવાય બીજાના કુતરા બિલાડીનાં નામ જાણવા કોઈ પરવા કરતું નથી, પણ પારકાનો કે પોતાનો કોઈ પણ પતંગ સુરતી નામથી ઓળખે છે. મનુષ્યના નામમાં વિવિધતા છે, તેનાથી ઊતરતા સ્થાને જો કોઈ પણ સૃષ્ટિમાં વિવિધતા હોય તો તે પતંગની યોનિમાં છે. મનુષ્યોમાં ગોરાને ગોરિયો અને કાળાને કાળિયો કે શ્યામલાલ

કહેવામાં આવે છે. તેમ રંગ પ્રમાણે પતંગોમાં પણ કાળી, લીલી, પીળી, ભુરી, ભગલું વગેરે નામો છે. પૈસો હોય તે પૈસાદાર કહેવાય છે. તેમ લાડવા હોય તે લાડવેદાર, પટો હોય તે પટેદાર, અસ્ત્રો હોય તે અસ્ત્રેદાર, તેમજ ટીલેદાર માથેદાર, શીંગોડેદાર, વગેરે નામોથી પતંગો ઓળખાય છે. તે ઉપરાંત કળિયું કાગડી, આધાશીશી, પંચરંગી, અને વિવિધ નામના પતંગો છે. વળી જેમ મનુષ્ય જાતિમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, અને શુદ્ર ચાર યોનિ છે તેમ પતંગ સૃષ્ટિમાં પણ છે. **चातुर्वर्ण्यं मयासृष्टं गुणकर्म विभागशः** એમ ગીતામાં શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્માએ કહ્યું છે તે પતંગને પણ લાગુ પડે છે. તાવિયો, પોણિયું, અડધિયું, પૈસાવાળો એ ચાર એના મુખ્ય વર્ણ છે. શુદ્રોમાં અનેક જાતિ છે તેમ ચોથાવર્ગમાં બે પઈ વાળી, કુગ્ગી, વગેરે ઘણી જાતિ છે. આ ચાર વર્ણવાળા સામાન્ય રીતે પોતાને યોગ્ય કુળની કન્યા પરણે છે. ઉચ્ચ વર્ણના પતંગ ગેંડા, કીશનછાપ વગેરે કુટુંબની દોરી સાથે સંગઠિત થાય છે. છેલ્લી વર્ણના પતંગ સાંકળછાપ, સાદી તેમ જ છેવટે પાટલી પર પણ ચગે છે. કેટલીક વાર વર્ણમિશ્રણથી બેતાવપાંચ ભેળાં મિશ્રવર્ણ પણ ઉત્પન્ન થાય છે. શુદ્ર યોનિના અંગ્રેજી ભણતરથી ભાવ વધે છે તે પ્રમાણે મૂળ પૈસાવાળાના ભાવ હમણાં ચડયા છે. તેની કિંમત પૈસાથી વધી બે પૈસાની ત્રણ પૈસાની થઈ ગઈ છે. અંગ્રેજી રાજ્યનીતિને અનુસરીને ઉચ્ચ જાતિના ગણાતા અડધિયા પોણિયા અને તાવિયાના માન ઘટી ગયાં છે. તે પૈસાવાળાથી માંડીને બે તાવવાળાના માન વધ્યાં છે. રાજ્યદરબારે માન પામેલા વર્ણાશ્રમ ધર્મનો ત્યાગ કરી ઉચ્ચ વર્ણની કન્યા પરણવાની આકાંક્ષા સેવે છે તેમ આ પૈસાવાળાને બેતાવપાંચ વાળા પણ પ્રથમ અપ્રાપ્ય ગણાતી ગેંડાછાપની કન્યાનું પાણિગ્રહણ કરે છે. મનુષ્યસમાજ અને જગતમાં જે જે આંદોલનો આવે છે તેના પ્રત્યાઘાતો પતંગજગતમાં પણ થયા વિના રહેતા નથી.

વળી પતંગપ્રેમે ભાષા પર પણ અસર કરી છે. એ અસર પણ સુરતની વિશિષ્ટતા છે. નીચેની વાતચીત પરથી સુરતની પતંગની પરિભાષાનો ખ્યાલ આવશે.

"કેમ ગમનભાઈ, હમણાં રમણભાઈનો પવન કેમ છે?"

"મારી સાથે જરા કન્નાય છે."

"કેમ કંઈ એક બાજુ બારબાર આપવો છ કે શું?"

"નારે! મેં નાગુકાકાના ચીમનને લપટાવીને પાંચ હજારની પોલીસીમાં ભેરવેલો અને હું ઘેર ઉતારી લાવતો હતો તેવામાં તેણે લંગર નાખવા માંડ્યું."

"પછી?"

"હું ફંટાવીને હાથ પર ઉતારી લાવવો."

"પછી"

'એણે જે કાકાના મંધુને દસ હજારની પોલીસીમાં લપટાવેલો. તેની હું વચ્ચે પડ્યો. અમારા ત્રણના લાયગા. બહુ હેંચમતાણી થઈ. મંધુ કપાઈને છૂટો પડી ગયો. ત્યારથી મારી સાથે બહુજ કન્ના ય છે.'

પતંગ ચગાવવાના પણ કેટલાક અપ્રસિદ્ધ પણ સર્વમાન્ય કાયદા છે. કેટલાક બંડખોર શખસોનો અપવાદ બાજુએ મૂકતાંએ નિયમો પળાય છે. જ્યાં સુધી દોરી ને પતંગનો સંયોગ છે ત્યાં સુધી તેના પર ઝોલ મારી શકાતી નથી. પતંગવિહોણી દોરી કંઈ નહિ તો પોતાના સ્નેહી ઓળખીતા અને પાડોશીઓએ ન જ પકડવી જોઈએ એમ ચગાવનાસ માને છે અને છાનીમાની પકડી અગાશીમાં છુપાઈ જવામાં ખોટું કે અન્યાય નથી એમ પકડનાર માને છે. કપાયલો પતંગ પકડવો એ વ્હાવો છે. તેને માટે દોટ મૂકવી પડે, છાપરાં પર કૂદવું પડે, નળિયાં ભાંગવાં પડે, બીજાની અગાશીમાં કે તેમના છાપરા પર તેમની ગેરહાજરીમાં કૂદવું પડે, એમાં વાંધો ગણાતો નથી. પણ એકવાર કપાયલો પતંગ બીજાના હાથમાં પકડાવો અને તેની 'હાથ પર' છે એમ તે બૂમ મારે તો એના નસીબનો છે એમ સમજી મન વાળવું. અને બીજો કપાઈ આવે એની રાહ જોવી. ગામાવાળો આપણી દોરી પકડીને પોતાનો હાથ કાપે તેના કરતાં નળિયું મારી તેનું માથું ફોડી તેના માથામાંથી લોહી કાઢવું એ બહેતર છે એમ કેટલાકની માન્યતા છે. વળી આકાશી કાયદાના પોલીસ એક્ટ મુજબ અંધારા પછી કોઈ પણ પતંગ વિના બત્તીએ ચગી શકતો નથી. રાહદારી પત્નીઓની સલામતી ખાતર આ કાયદો કાઢવામાં આવ્યો છે. એને પરિણામે જેને અંધારા પછી પતંગ ચગાવવો હોય તેને પતંગ પર ફાનસ ટાંગવું પડે છે. છતાં કરવી પડે તે વસ્તુમાં આનંદ અને મોટાઈ માનવાની સુરતીને ટેવ છે. તેથી આ ક્રિયાને ફાનસ ચગાવવાની ઉપમા આપી તેમાં તે આનંદ માણે છે.

સ્પર્ધા કરવાનો આ પ્રયાસ નથી ? તેં આકાશમાં સૂર્યચંદ્ર અને અગણિત તારા રૂપી દીપકો ટાંગ્યા છે તો હું પણ કાગળ પતંગ દ્વારા આકાશમાં પ્રગટાવું. તારા આકાશમાં અનેક પતંગો ઊડે છે. અમે પણ અમારા નિર્મિત પતંગો ઉડાવીએ છીએ. પતંગ શબ્દ સુરતને બહુ પ્રિય નથી સુરત મોટે ભાગે પતંગને ફનકડા તરીકે ઓળખે છે. છતાં પતંગ શબ્દ તેના બીજા અર્થ પણ સાથે તેનું સામ્ય, તેની સંસ્કારિતા અને સાહિત્યપ્રિયતાને લઈને સુરતી તત્ત્વ કમી થવાને બદલે પણ આ બેબાકળીમાં પતંગ શબ્દ જ વાપર્યો છે. સરસ્વતીચંદ્રે પણ પતંગને જ ઉદ્દેશીને કહ્યું છે: "પતંગો ઊડતી જેવી, હવે મારી ગતિ તેવી."

સરસ્વતીચંદ્ર બધે માનતો હોય કે તેની સ્થિતિ પતંગ જેવી છે પણ કપાયેલો પતંગ પણ ઓમ માને છે કે તેની સ્થિતિ સરસ્વતીચંદ્ર જેવી છે. ઉત્તરાયણને દિવસે કપાતા અને કપાયેલા પતંગનો કોઈ શોક કરતું નથી, એક કપાતા બીજો ચીકજે છે. કપાયેલો પતંગ, દોરીથી વિયોગ પામેલો પતંગ પણ સરસ્વતીચંદ્ર જેવી જ મનોદશા ભોગવે છે. તેને પણ લાગે છે:

હતી જ્યમી ! હતા તાર !હતી બાંધી હતા પ્રાણ !

હું ચગતો હતો ત્યારે મારે પણ સૌભાગ્ય હતું. પિતામાંથ વરદાનકાર હતો. પ્રિયતમા રામ દોરી હતી. બીજા પતંગ ભાઈઓ પણ હતા પણ હવે તો—

દીધા છોડી પિતામાતા, તજ્યા બંધવો જુહ્યો દારા. વરદાનકારના આનંદને બદલે પેચ લડવા પડ્યા. દોરીનું કહ્યું માની નહીં ન પડ્યો, દાદુર બની લડ્યો.

" પિતા કાજે તજ્યા બંધવો, ગણી ના ઘાત મેં તાણે;

થયો દાદુર મન માન્યો,વિફળ થઈ સ્નેહની વાનો."

પોતાના બળથી દોરી નીચે પડે છે, ઘવાય છે, રૂવે છે, પોતાનાથી જે મદદ થઈ શકતી નથી તેથી કહે છે.

" હવે સુકુમાર ઉર ફાટી જતું જોવું રહ્યું બાકી,
રૂવે તો દેવી રેવારે અધિકારી ન બોલવાને
પ્રિયાના આંસું હું ભાઈ, ન રહેવાય જોવાઈ."

એને લાગે છે કે બીજા પતંગ સાથે એની દોરીને ચગવું પડશે. ચગાવશે તેથી પોતાને ભૂલી જવાની સલાહ આપે છે. બીજા પતંગ સાથે મન મનાવી લેવાની સલાહ આપે છે.

"અહો ઉદાર વહાલી રે, ટકાવી દેહ રાખી રે,
ન ભુલાતું તું ભૂલી દે, વિધિનું ધાર્યું વેઠી લે,
ન જોડાતું તું જોડી દે, છૂટેલાને તું છોડી દે,
છૂટે ના તે નિભાવી લે, પડ્યું પાનું સુધારી લે:
ન ભુલાતું તું ભૂલી જા, દીસે તેને નભાવી લે,
ન ભુલાતું તું ભૂલી જા, વિધિનું પાપું તે પી જા."

પોતાને ભૂલી જનારા ચગાવનાર તરફ પણ તેને સરસ્વતીચંદ્ર જેવા વિચાર આવે છે :—

"સુખી હું તેથી કોને શું ? દુઃખી હું તેથી કોને શું ?" હું દુઃખી તેથી કોને શું અને હું સુખી તેથી કોને શું ? મારી કોને પરવા છે ? એ તો બ્હેરથી બીજો પતંગ ચગાવવામાં પડ્યો છે. હું નદીમાં પડીશ, ઝાડના ડાખળામાં પડી ભેરવાઈશ, લુટાઈશ, ઝુંડાવાળાના ઝુંડામાં ભેરવાઈશ. ઝુંડાવાળા મને પકડવા દોડશે, લપટાવશે, મારા દેહને ઝાંખરામાં ભેરવશે, કાણાં પાડશે, ફાડશે પણ તેથી કોને શું ?

(૩) સુરતની સરસ્વતી

સાહિત્યના સર્જનમાં સુરતે સારો ફાળો આપ્યો છે. સુરતે નર્મદ જેવા કવિ લેખક અને સુધારક આપ્યા છે. નવલરામ જેવા વિવેચક આપ્યા છે. રમણભાઈ, જ્યોતીન્દ્ર, જગીરદાર અને ધનસુખલાલ જેવા હાસ્યકાર આપ્યા છે. પણ આનાથી જુદા જ પ્રકારનું એનું લાક્ષણિક લોકભોગ્ય અને લોકસર્જિત સાહિત્ય છે. લેખક લેખિનીથી સરસ્વતીની ઉપાસના કરે છે. અપવાદો બાદ કરતાં સુરતનો સાધારણ શહેરી વાચાથી સરસ્વતીની ઉપાસના કરે છે.

ગુજરાતમાં, હિંદમાં કે દુનિયામાં ગાલીપ્રદાનનો માત્ર સુરત ઈજારો ભોગવે છે એવું નથી. પણ સુરતના ગાલીપ્રદાનમાં કંઈ વિલક્ષણતા છે. એ માત્ર ગાળ નથી, ધિક્કાર, અણગમો, રોષ બતાવવાનું જ સાધન નથી. એ તો ભાષાનો એક ભાગ છે અને ભાષામાં ઓતપ્રોત છે. Self expression-આત્મનિરૂપણ નું એક આવશ્યક અંગ છે. અંગ્રેજીમાં એ અને ધી એવા આર્ટીકલ છે. સુરતના વાંગ્મયમાં એવા ઘણા છે. એનો હંમેશા અર્થ કરવાનો હોય છે જ એવું નથી. કેટલીકવાર તો તે માત્ર ભાષાના અલંકાર છે. બોલનારની ટેવ અને ઢબ મુજબ બે ત્રણ ચાર શબ્દને અંતરે કે વાક્યને અંતરે અથવા તો એકાંતરિયા તાવની માફક એક વાક્ય છોડીને તે આવે જ જાય છે. તેનાથી વાક્યના અર્થમાં કંઈ ફેર નથી પડતો. કોઈને અનુલક્ષીને બોલવાની પણ જરૂર નથી. કાવ્યના પ્રાસની નિયમિતતાથી તે આવ્યે જાય છે. એનો અર્થ કરવાનો છે કે તે માત્ર અલંકાર છે તેનો આધાર બોલનારની રીત, જુસ્સો, મગજની સ્થિતિ અને જેને સંબોધન થયું હોય તેની સાથેના બોલનારના સંબંધ પર છે.

હરેકના જીવનમાં ઉદય અને અસ્તની ઘડીઓ હોય છે તેમ સુરતના આ વાંગ્મયના જીવનમાં પણ છે. ફાગણ માસમાં તેની ભરતી ચઢે છે. હોલિકોત્સવના દિવસમાં જાહેર રીતે તેની લહાણી થાય છે. હોળીના હોળીયાઓને ફાગણ સુદ ૧૧ થી શરૂ કરી ફાગણ વદ ૧ સુધી હોળીરાજ મળે છે. તેમાં હોળીયાઓને

ઘણા ગુના કરવાની છૂટ વર્ષોના રિવાજ—customary right-થી મળી છે. ઢોળીયાઓ જતા આવતા લોકોને રોકી wrongful restraint ગેરકાયદે રોકાણનો ગુન્હો કરી શકે છે 'ઘકા', 'દાસ' કે મીસ્તર ઢોળીનો પૈસો ન આપે તો રગ છાટવાની, ચાકુ અટકાવવાની, આપકચની વૉલ ટ્યુબ કાઢી લેવાની ધમકી આપી extortion—નાણા કઢાવવાનો ગુન્હો કરી શકે છે આમ કરતા પણ પૈસો ન આપવાનો દુરાગ્રહ ચાલુ જ રાખે તો તેના પર કેસુડાની પિચકારી મારી mischief બિગાડ કરી શકે છે કદાચ પિચકારી ભરેલી ન

હોય તો શબ્દની પિચકારી મારી તેમના તથા તેમના કુટુંબની પ્રત્યેક વ્યક્તિનું ચારિત્ર્ય હલકુ પાડી તિરસ્કાર અને બદનશીના ગુના કરી શકે છે.

હોળીના દિવસોમાં ગાલીપ્રદાન તો સામાન્ય વસ્તુ છે. હોળીના પ્રસંગે દરેક જોડકણામાં ગાળતો ડગલે ને પગલે આવે છે. પૈસો ન આપ્યો કે મૂઆ. પછી પોતાની પાછળ શત્રુઓ રામબોલો કેમ બોલશે તે સાંભળવાની જીવનાં તક પ્રાપ્ત થાય છે. હોળીમાં ગાળવાળાને પૈસો ન આપવા જેટલો પણ ગુનો કરવાની જરૂર નથી. ઘરમાંથી ટોકું પણ ન કાઢનાર નિર્દોષ નવી કાકીને તેના ઘરમાં પણ જંપવા ન દેતાં તેમાં તેમને ત્રીજે માળે જ હોવાનું કલ્પી તેમને એકની એક પ્રવૃત્તિમાં રોકાયલી રાખવા મથે છે. અપકાર અપકારને નોતરે છે તે ન્યાયે વૃદ્ધાવસ્થાને ઉંમરે પહોંચેલાં નવીકાકી અગર તો ખરાં નવીકાકીના જૂના કાકા આ પ્રહારોથી ઉશ્કેરાઈ જાય છે ત્યારે હોળીયાઓને શાલ દુપટા સાથે તેમની ભેટ પાછી આપે છે. હોળીયાઓ તે ઝીલે છે અને ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજ સાથે પાછી વાળે છે. આ આય લેનો વહેવાર કોઈ અટકાવનાર ન મળે તો લાંબો વખત સુધી ચાલુ રહે છે. નવી કાકી કે કાકા સાંભળીને બેસી રહે તે હોળીઆઓને ગમતું નથી. એ ખિજવાઈ ઉશ્કેરાઈ, ગાળો દે ત્યારે જ તેમને આનંદ પડે છે, અને એ ગાળો દે અને ઝીલે પછી જ તેઓનું જોશ શમે છે. ગાળો દેવાની અને દેવડાવવાની અનેક તક હોળીના પ્રસંગોએ હોળીયાઓ ઊભી કરે છે. ઘાસ અને માટલી, સુતળી અને વાંસથી ખાટલી બનાવી કોઈ જીવતા માણસના નામની પોક મૂકી તેને બાળવા લઈ જતા હોય તેમ તેના નામ સાથે રામબોલો બોલાવી ખાટલી કાઢવામાં આવે તો તે જીવતા માણસને સ્વાભાવિક રીતે ગાળ દેવાઈ જાય એ દેખીતું છે. પોતાના નામનાં પાટિયાં, દેવદારનાં ખોખાં, દુકાન પર ચઢવાનાં લાકડાંનાં પગથિયાં યાને દાદર ઉંચકી લઈ જઈ હોળીમાં પધરાવવામાં આવે ત્યારે કંઈ નહિ તો માણસ ગાળ તો દે જ. અને પોતાની માલકીનો ફેંટો, ખુદ પોતાના માથા પર પહેરી મારવાડી જતો હોય તેના માથા પરથી ઊઠાવી હોળીયાઓ દોડી જાય અને પોતાના હોળીયાઓના દુર્ગમાં ભરાઈ જઈ હવે થાય તે કરી લે એમ કહેતો હોય તેમ મારવાડી સામું જુએ તો બીજી કંઈ નહિ તો મારવાડી ગાળ તો દે. ખુદ સંસ્કારી મહોલ્લામાંથી પણ જ્યારે હોળીયાઓની વિજયકૂચ ચાલી રહી હોય છે ત્યારે તેમાં પણ ખુલ્લી રીતે ડગલે ને પગલે આજ મંત્રની ઉપાસના થઈ રહી હોય છે.

હોળી જેવા ઉત્સવને પ્રસંગે આવી રગલ્હાણ શા માટે એ પ્રશ્ન ઘણાને મૂંઝવી રહ્યો છે. કેટલાકનું માનવું છે. અને ખુદ હોળી પ્રસંગેના જોડકણાથી જ તેને ટેકો મળે છે કે ખુદ હોળીમાતાને ગંદુ વાતાવરણ પ્રિય છે. હોળી અંગેનાં જોડકણામાં જે ખાવાનું, પીવાનું અને વાતાવરણ હોળીયાઓના મોંમાંથી બોલાવવામાં આવે છે તેમાં પણ હોળીમાતાનું વલણ દેખાઈ આવે છે. હોળીયાને પોતાને ખાવાને માટે પણ શીરોપૂરીમાં શીરો તો કાદવનો અને પૂરી તો પત્થરની જ ખાવાનું સૂચન કરવામાં આવે છે. હોળીયાઓ કાદવનો શીરો અને પત્થરની પૂરી ખાવા નારાજ છે અને ગાળો દે છે. પણ આ ખુલાસો પુરતો નથી. ગાલી-પ્રદાનને વિગ્રહી માનસ સાથે સંબંધ છે. ભાટચારણો દુહાથી બાયલાઓને પણ મર્દાનગીનો પાનો ચડાવતા. સંગીતનું અને બેન્ડનું સ્થાન હાલના યુદ્ધમાં પણ છે. યુદ્ધ-માર્ચ વાગે છે અને કંઈક યુવાનોનાં હૃદય હાલી ઊઠે છે. એ મર્દાનગી બીજી રીતે ન ખીલવી શકાય તો તેનો એક રસ્તો ગાળ દેવાનો છે. ગાળ દેવાથી એમ કહે છે કે લડતનો જુસ્સો વધે છે અને ક્રિયા વધુ અસરકારક રીતે થઈ શકે છે. ઘોડો જલ્દી દોડાવવામાં, ન થતી વસ્તુ કરવામાં પણ ગાળોની જરૂર પડે છે. ગાળો અને તેનો અર્થ કંઈ ઘોડો કે બળદ સમજે છે એવું નથી પણ ગળિયા બળદ કે ઘોડાને હાંકવાના વિગ્રહમાં જે વિગ્રહી માનસ જોઈએ, જે જુસ્સો જોઈએ તે ટકાવી રાખવાનું સાધન એ ગાલીપ્રદાન છે. હોળીમાં તો ઘણી લડત છે. એક હોળી-વાળા વિજયકૂચ કરતા કરતા બીજા હોળીવાળા પર આ ક્રમણ કરવા અને વિજય-ના ચિન્હ તરીકે તેમની હોળી કૂદી આવવા જાય છે. તેઓ માને છે કે તે હોળી-વાળા મામો બચાવ કરવા તૈયાર હશે. અને લાઠી ને ડાંગો ત્યાં ઉછળશે. એટલે વાતાવરણ ગરમ રાખવું જોઈએ. જોશ અને શીર્ષ ટકાવી રાખવાં જોઈએ અને તે ટકાવી રાખવા સૂત્રો ઉચ્ચારવાં જ જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે. તેથી જ હોળી કૂદવા જતા હોળીયાઓ ગરમા ગરમ ગાળથી જુસ્સો ટકાવતા કૂચ કર્યે જાય છે. અને ખુદ લાઠી અને ડાંગ ઉછળવાનો સમય આવી પહોંચે તે વખતે લાઠી અને ડાંગ પણ ઉત્તેજન વગર શી રીતે ઉછળે ? લડત અને જુસ્સો ઉત્તેજન વિના શી રીતે ટકી શકે? જ્યારે લાઠીની સાથે જીભ પણ ઉછળવા માંડે છે ત્યારે જ લાઠી ફેરવવામાં જુસ્સો આવે છે. આવો જ બીજો લડતનો પ્રસંગ ઉતરાણનો છે.

તે લાકડીની નવિ પણ દોરી અને કાગળની બનત છે. તેમાં પણ કંઈ કંઈ દાવ પેચ અને બૂકાસ્મના કરવાના હોય છે. વારંવાર ગોય મારી પેટામાં ઘૂસવાનો પ્રયત્ન કરવા છતાં જો સામો માણસ કન્નાચી અગર તો પતંગ નીચો પાડી દઈ પેટામાં ન ઘૂસવા દે અગર તો છેકચાને સદેંચ આપવાને પાટલીના હોય પર કોઈ કુંગી ચગાવી હોય અને કોઈ પાછળથી આવીને પેચ લઈને કાપી નાખે, અગર તો અડધેથી ત્રણ શેરા પર છોડી દીધું હોય અને પાછળથી કોઈ 'બે પડી' ચગાવી લાવ્યા મારી કાપી નાખે તો એને ગાળ ન દે તો શું પૂજા કરે? ગાળ વગર બરી વખતે હોટવાની ગાનાગાની કરનાર પતંગને હોટાવાય શી રીતે ? અને બાકુ પેચના ઉત્સાહને ટકવાય પણ શી રીતે? ચગતા પતંગ પર ગોલ મારી તોડી લે અને નવિપાના કકડા તે અગાશીમાં પડોશી કહે તેમ ન હોય તો ગાળ સિવાય મુસ્કો કરવાય પણ શી રીતે ?

આ વસ્તુ વકીલો સારી રીતે જાણે છે. તેઓ જાણે છે કે મારામારી ગાળાગાળી સિવાય બહુ શકતી જ નથી. અને ગાળાગાળી થવાથી મારામારી થવાનો બહુ સંભવ છે. આથી મારામારીની કોઈપણ ફરિયાદ ગાળાગાળીનો પુરાવો પણ સાથે બતાડ્યા વિના ચલાતી નથી. બાન પાટલેા મારે મારવાનો મુસ્કો ત્યારે જ આવે છે જ્યારે આરોપી પ્રથમ નારાયક અને બીજાસ્ત ગાળો મોઢાથી ઉચ્ચારે છે. ફોજદારી કોર્ટની ફરિયાદો સાક્ષી પૂરે છે કે માણસ મારતો જાય છે તેની પહેલાં ગાળો દેવાની શરૂ કરે છે, તેની સાથે ગાળો દેવાની ચાલુ રાખે છે અને છેવટે પાછો ગાળો દઈને એને ધમકી આપીને પુરાંતિતિ કરે છે ઓટલે જ ફરિયાદી ને આરોપી ફરી મારામારી કરશે એવી દહેશત રહે છે. એમ કહેવામાં આવે છે કે કાયદો ને વ્યવસ્થા સાચવવા રોકાયેલા પોલીસો અને સોજ્જરો ગાળીપ્રદાન વધુ પ્રમાણમાં કરે છે આ વાત પણ એ જ સિદ્ધાંતનું સમર્થન કરે છે. ગાળીપ્રદાન શાંતિના સમયમાં યોદ્ધાઓની લડાયક વૃત્તિ સાચવી રાખે છે. અને વિગ્રહમાં લડાયક વૃત્તિ ઉત્તેજે છે. લોકોના દિવસોમાં આ ઉત્તાર કાઢવાનો બીજો ઉદ્દેશ હોય અને તે એક વાર "હતી કાઢવાનો" કોઈપણ વસ્તુનો અતિરેક થવાથી તેના પર અણગમો ઉત્પન્ન થાય છે અને ઉબકો

કારી નાખવાથી શાંતિ થાય છે. એક વાર ગામડી દઈ નાખી કે દેવી મરી એ પારણાંએ પણ ગોળીના ગડદાકિલામાં આવો કેમ નહિ દઈ નખાની ટોચ !

રસિક ફ્રોરેન્સના મુકતને આ વાર્તાનું દુઃખદ શોખનું નથી એ બદું છે અને તે દૂર કરવાને કેટલા પ્રયાસો પણ થયા છે. પણ ચા અને સીગરેટ પીનારને તે છોડવા જેવી મુશ્કેલીઓ નડે છે તેવી આ દવા છોડવામાં પણ નડે છે. કોઈ પણ વાતનું બારપૂર્વક પ્રતિપાદન કરવામાં આવ બોજવી જરૂરી છે, કોમ રમણલાલનું માનવું હતું. પણ આમ બોલવાનું રમણલાલ કેટલે નહિ ત્યાં સુધી બાંડ ન આવાની ઈશારાબાઈએ પ્રતિજ્ઞા લીધેલી અને રમણલાલે ઈશારાબાઈને આનર આપવાનો ખાનગીરમ પ્રબન્ધ આદરેલો. બીજે દિવસે બોલ અને ત્રીજે દિવસે પણ બોલાઈ. ચોથે દિવસે સાંજ સુધી એક પણ બોલાઈ નહતી. ચોથે દિવસે સાંજે રસોઈનો ન્યાતના બોલાવની રસોઈના પૈસા લેવા આવ્યો હતો. બોલાવની રસોઈ બોલાવાથી ન્યાતમાં વધારે કચવાટ થયો હતો. રમણલાલે સાવ બાબામાં રસોઈને વખોડી. "બારે સાડેબાર બાપ તો ચબાવી ચબાવીને બાઈ બાપ અને નવી બાત નથે કબાંથી બાવ્યા ?" રમણલાલ આ સાંભળી ઉશ્કેરાઈ ગયા. તેમને લાગ્યું કે તેમની લાગણી જોરપ રીતે દર્શાવી શકાતી નથી: "ઈશારાબાઈ બોલાવાની ફોજ તો કાલથી આવા બોલશે. બાપણથી આ નહિ બને. બોલું-બોલું આ બાકરો સમજે તેમ નથી." એમ પ્રસ્તાવ કરી રમણલાલે બમકદાર બાબા રસોઈબાને સંભોધી બાપરવા બીજી ન્યાતે પોતાના જોપની લાગણી જોરપ રીતે દર્શાવાય છે એમ તેમને સંતોષ થયો અને રસોઈબાને પણ બાતરી થઈ કે રમણલાલ પોતાની બાત નજોનાત કરતા, પણ રસોઈ બાબતમાં તેમની સંગીન ફરિયાદ હતી.

ઉંચ ને નીચ, અશીક્ષ અને તવંગર કેટલેક અંશે શિક્ષિત અને અશિક્ષિતના લેદ આ બાબતમાં ભુલાઈ જાય છે. નીચ વર્ગની સ્ત્રીઓ પણ પુરુષો સાથે કો જોરમાં રમાલના કેળવે છે. પશુ અને માનવ વચ્ચેનો પુરુષોનો પ્રકૃતિ કરપ તેમાં ભુલાઈ જાય છે કારણ કે જેનાથી પશુને સંભોધી શકાય છે તે જ સંભોધન માનવ

માટે પણ કરી શકાય છે. જ્યારે એક માણસને બીજાની વાંદરી કે ગધેડા સાથે સરખામણી કરતાં સાંભળીએ અને જ્યારે એક સીને બીજીને કૂતરી કે બિલાડી સાથે સરખાવતાં સાંભળીએ ત્યારે મનુષ્યો પોતાનામાં તેમ જ પ્રાણીઓમાં રહેલી આત્માની સમાનતા અમુક વખતે તો પિછાની શકે છે એવું ભાન થાય છે. એ ધન્ય પળ છે જ્યારે મનુષ્ય પોતાના ચઢિયાતાપણાની ખુમારી ભૂલી જઈ માણસ, પશુ, જંતુ વગેરેમાં રહેલી સમાનતા નીરખી શકે છે. વિદ્વત્તા અને રસિકતા ગાળીપ્રદાન સાથે અસંગત નથી. સંસ્કારી અને અસંસ્કારીના માત્ર ઉપયોગના પ્રકારો જુદા છે. એક સાક્ષરને બીજાને ખાલોચિયું તરીકે વર્ણવતા સાંભળો, સાહિત્યની કટારોમાં ઘણું વાગ્યુદ્ધ વાંચો, અને સંસ્કારી ભાષામાં દેખાતી અસંસ્કારી ગાળો સાંભળો તો તમને લાગશે કે આના કરતાં ખુશાલ કાછીઓ વધુ પ્રામાણિક અને વધુ નિર્દોષ છે.

ખુશાલે જાતે જ આ વાત મારા પર ઠસાવેલી. ખુશાલને અલંકારી ભાષા બોલવાની ટેવ હતી. એક દિવસ એક સારા કુટુંબના ઘરાકે ચોળી તોળાવવા માંડ્યા પછી કઠણ છે એમ કહી ડચકારો બોલાવી પાછી નાખી દીધી ત્યારે ખુશાલે એ કેવી ચોળી ખાશે તેનું અલંકારિક ભાષામાં વર્ણન કર્યું. તેમ કરતાં કરતા ચોળીને છોલાટી, પોતાને પણ છોલાટી, અને ઘરાકને પણ છોલાટી. પેલા ગૃહસ્થ મારા એક વખતના શિક્ષક હતા એટલે ગુરુ પ્રત્યેના માન તરીકે મેં તેમનો પક્ષ તાણી ખુશાલને ખખડાવ્યો ખુશાલે પોતાનો બચાવ કરતા કહ્યું "એમાં મેં હું કહી લાખ્યું! મારા દિલમાં કઈ છે? હોય તો હું ગંગાને એમ કહું! મારા કાશીયાને કહું? મારી જાતને કહું?" દલીલ સબળ હતી. જે શબ્દોથી ગુસ્સાની લાગણી વિના માણસ પોતાના ઘરમાં પોતાના રાગાને સંબોધે તેમાં કઈ પણ અપમાન કરવાનો ઈરાદો હોવાનું કેમ માની શકાય?

આ વસ્તુસ્થિતિ જોઈને જ ગાળાગાળીની ફરિયાદો માનદ મેજીસ્ટ્રેટોને ત્યાં મોકલવામાં આવતી કારણ કે તેઓ તેનું હાર્દ બરાબર સમજતા. છેવટે "બે ભલા માણસ વચ્ચે પડવાથી પક્ષકારો વચ્ચે સુલેહ સંપ જાળવવાનો બંદોબસ્ત" થતો. આવો બંદોબસ્ત એક વખત મારી હાજરીમાં થયેલો. ફરિયાદીને

એક ભલા માણસે કહ્યું "એમાં તું કોર્ટમાં શું દોડી આપવો ? તારે દેવી હોય તો લે તું મારા દેખતાં અને દઈ લાખ. એને કંઈ લાગી જવાનું નથી." આરોપીએ કહ્યું ,'હા, દઈ લાખ" આનાથી ફરિયાદીને દઈ નાખ્યા સમાન સંતોષ થયો અને ફરિયાદ ખેંચાઈ ગઈ. આ પુસ્તક છપાવતાં પહેલાં મેં એક મિત્રના હાથમાં લખાણ મૂક્યું. તેમણે આ લેખ કાઢી નાખવા કહ્યું: "એ છોડી દો. સુરત માટે બીજા લખવાનું બહુ છે" મેં તેમ કરવા ના કહી. "એના વિના તો સુરતનું દર્શન અધૂરું રહી જાય" મેં કહ્યું. તેમણે મને કહ્યું 'સુરતની ગાળ વગર પણ તને ચાલતું નથી ?' મેં જવાબ આપ્યો કે તમારે તેમ જ અર્થ કરવો હોય તો તેમ કરો. શ્રી. રામચંદ્રજીએ સીતાજી માટે કહ્યું હતું તેમ હું પણ સુરત માટે કહું: किमस्या न प्रेयः

(૪) ધી સ

મુંબઈથી ટેવાયલા આપને સુરતનો દર વર્ષનો ફાગણ વદ પડવાનો ધીસનો વરઘોડો બધે અપૂર્વ ન લાગે પણ સુરત બહારનાને તો એ દૃશ્ય અપૂર્વ અને લોભ પમાડનારું લાગવું જ જોઈએ. એની વિલક્ષણતા સમજવી હોય તો મુંબઈના કોઈ ધનાઢય શેઠીઆને, કોઈ ન ઓળખીતા કે પાળખીતા, કોઈની દુકાના કે ઘાટીના છોકરાઓનો વરઘોડો કાઢતા કરવો. વરઘોડાને બોખરે મુંબઈના ધનવંતીઓ, મીલમાલિકો, મોટી લિમિટેડ કુંપનીના ડિરેકટરો અને શેરબજારમાં રોજની હજારોની ઘેવેચ કરનારાઓ ને કારકુનો, દોટવાળાઓ કે પટાવાળાઓના સંગાથમાં છૂટાછૂટા કુંપળાં રચી આવે સુરતી પાયડી, જરીકોર સાપમંડ જરપુનિશીમાં પોવડવેલા કડકડતા અંજરખા અને કોરવાળાં પોતીયાં પહેરી, અને મોટા ઝાલરવાળા નગારાં ત્રાંસાં ભેરવી તેમને નેતરના સોપિયાથી આવેશમાં આવી ગયા હોય તેમ વગાડતા કરવો, તેમની પાસે તેમના સે કેટરીઓને તેમના કોનો જ વેષ પહેરી નાનું ઢૂંમકું ગળે વળગાડી સોરીઓના ઠનનનન ઠનનનન, ઠુમ ઠાવે ઠુમ ઠુમ ઠુમનો ,ઘાસ મેળવતા કરવો, મુંબઈના કોઈ રાજમાર્ગમાંથી આ વરઘોડો પસાર થતો હોય અને તે જોવાને પાડોશીઓ, સ્નેહીઓ, ઝરૂખા અગાસીઓમાં, સ્ત્રી પુરુષ અને છોકરાંની મેદની મળેલી હોય બોમ કરવો તો સુરતના ધીસના વરઘોડાની અપૂર્વતાનો કંઈ આછો ખ્યાલ તમને આવશે.

તમે ધીસ કોઈ દિવસ જોઈ જ નથી ? કેવી છે તે જાણતા જ નથી? સુરત તો ખેપું છે ને ? ઘરિપરામાં તો હવે બહુ આબીશાન મકાનો બંધાયાં છે. માની લોને કે તમે એવા કોઈ મકાનની બારી નજદ પડોશે એવા ઝરૂખા, અટારી, રવેશ, અગાશીમાં કે ઓટલા પર ઊભા હો. દરદૂરથી પ્રથમ ગોરબકોર, ધમાલ થતી લોય તેમ સંભળાશે. જાણે કોઈની વિજય યાત્રા આવતી હોય અને તેના પાસે આવવાનો અવાજ સંભળાતો હોય. કોઈ પ્રખ્યાત દેશનેતા કે ધર્મગુરુની પધરામણી થવાની હોય તેમ તમામ ટોક અને નજર આવતા અવાજ તરફ વળી હશે, તેવામાં આઘેથી મશાલોના અજવાળાં અને તેમાં ઝબકતી રહેલી

છડીઓ દેખાશે, ઢમ ઢુમ ઢુમ એમ સંખ્યાબંધ ઢોલ વાગતાં હોય તેવા અવાજો અને ઢોકાગ સંભળાશે. વાઘની ધાસ્તી રાખશો નહિ મામલો કંઈ વાઘને બિવડાવવાને નથી પાસે આવશે ત્યાં તો તમને સાત આઠ દસનાં કુંડાળાં દેખાશે, માથે સુરતી પાઘડી, દીલ પર કટકડતા અંગરખાં કે કોટ, ગળે સુશોભિત ઝાલર-વાળી દોરીથી લટકાવેલાં નગારાં, ત્રાસાં કે ઢુમકું કે ઢોલકી જેવા માણસ છે તેવાંજ

સુશોભિત અને સુસજ્જ તેમનાં ચાયનો છે. નગારાં, ટોચકાં, તેમને વગાડવાનાં ચોપિયા બધા સુંદર ઝરદારીવાળા વસ્ત્રોમાં સજ્જ થયા છે. જાણે કોઈ ધાર્મિક ઉત્સવમાં નીકળવા હોય, જાણે કોઈ પુત્રની કૂચકીની આગેકૂચ થવી હોય, તેમ તેમના હાથ ચોપાંથી, જુસ્સાથી ફરી રહ્યા છે. તાંબાકડીના આકારના નગારા પર દનનનન દનનનન દનનનન દમ આવાજ નીકળી રહ્યા છે. તેની સાથે ટુમકું વગાડનારા ત્રણ ચાર ડમ ડમ ડમ વગાડે છે પણ પાસે આવતાં તેમનાં મોઢાં જોઈને તમને શું થઈ જાય ? તમે ડરી જશા ? આમાંના કોણ મંજુભાઈ શેઠ શહેર સુધરાઈના મેમ્બર છે તે ? તેમની જોડે કોણ જરીવાળા અપર્ણના મનમુખભાઈ શેઠ તેમની સોબત , મકુભા, હિંદવી, મદ્રાસમાં કુટુંબનો છે અને ઉત્તર તથા દક્ષિણમાં ઠેકઠેર આડતિયા છે તે ? તેમની સાથે કોણ છે ? નાગરિક બેંકના સંચાલકકાર સમિતિના ગભ્ય મહાજનના પ્રમુખ છગનલાલભાઈ અરરર, પણ તેમની પાસે કોણ છે ? પાછળ જુઓ. અહીં કાયે દીલાવર ગ્રાહકોના નવા ટોપી શીવનો જોયો તે તો નહિ ? છેલ્લો ટુમકું કોણ વગાડે છે ? ભગત કીગાભુ ! પરબાપ પણ છે ? કયાં ગોનો શેલનો પછેરવેશ ! અને નગરશેઠનો ગાર્ડન પાર્ટીમાં જતા હોય તેવો આજનો ભપકો ! મહાજનને શું કરે છે ? ચોરી ચોરી પારે નગારાંને મઢાવો પર પડીને નવાવે છે. જરા પણ ઢબાવવો ઢીલો કે પોચો અવાજ આવે નગારામાંથી નીકળે તે ચાલે તેમ નથી. આ હોબું તો તમારા ઘર આગળ જ લિબું, તમારી નજર આગળ જ ઢબાવટ થવા માંડી, છોકરાં વગાડે તેવાં સાધારણ નગારાં વગાડતાં નથી. આવી ધાવત કે આવાજ નથી, તેમાં પણ સિસ્ટમ છે. કઈ ગેમઅવર, સિસ્ટમઅવર, પેરાનિક કયે વાગવું હોય તેમ વાગે છે. ને તમારા વજમાન મુંઝાઈ ગયા છે. તેમણે તો હાર કાઢી. બધાં ટોળાને ઘર પહોંચવા. જ્યાં હવે કુટાવું આગળ ચાલ્યું જાઓ ત્યાં તો કોઈ બીજું આવે છે.

આ બીજું કુટાવું આવ્યું, તેમાં પણ તેમજ, પણ ઝાકઝોળ રંગ જુદો છે. નિશાન જુદાં છે. ઝાંખ તો કંઈ જુદી જ શૈલીના લાગે છે. મંજુભાઈ શેઠની જોડેના મહોલ્લાના માણસો છે. તેમાં પણ મોટા મોટા વેપારીઓ, ધનિકો ને નાના કારીગરો છે. આ ટોળું લિબું તમારા ઝરૂખા

નીચે જ. સુંદરભાઈએ પાછા હાર પહેરાવ્યા. આ તો ટોળાં આવ્યા જ કરવાનાં એક, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ, સાત, આઠ, નવ. પણ આ કોનો વરઘોડો હશે? તમને જરૂર લાગશે કે કોઈ લખપતિનો, નગરશેઠનો કે સ્થાનિક મોટા અમલદારનો દીકરો પરણતો હશે. નહિ તો વળી આ શેઠીઆ ગળે નગારાં ભેરવી શેના વગાડતા નીકળે? આ કઈ જાતનો વરઘોડો, જેમાં સાજનના હાથમાં કલગી નથી, આગળ ચાલતી રાખેલાની ઘર પરા નથી દેખાતી. મોટા વરઘોડાની મોટાઈ પોષવાને અનિવાર્ય મનાતો અમલદાર વર્ગ નથી, રક્ષક બેંડ નથી, છગન ઢોલી નથી પણ તેને બદલે અનેક પીપી વગાડતા ઢોલીઓ છે. આ તો કંઈ અવનવો વરઘોડો છે. કેવો હશે અવનવો વર કે જેના માનમાં આ અપૂર્વ મેદની જામી છે.

આ છેલ્લું ટોળું પૂરું થવા આવ્યું ને વરરાજા દેખાયા. પણ આ વર આટલો નાનો કેમ? શારદા એકટનો ભંગ તો નથી થતો? અઢાર વર્ષ પૂરાં થયાં હશે? એમને ફોજદારીની બીક નહિ લાગતી હોય? એને માથે હાલનો સાધારણ પહેરાતો સાફો નથી. પણ લપ્પાની સુરતી પાઘડી છે, લપ્પાનો જામો પહેર્યો છે, આંખમાં મેંશના લપેટા છે, કપાળે ગાજરિયું છે, હાથમાં શ્રીફળ છે, ખભે ખાંડું છે, માથે ચમ્મર છે.

આ ખરો વરરાજા કે ખોટો? હાથથી મુઠીવાળી ગંદી ચેષ્ટા કરે છે! મોઢેથી કેવું ગંદ ને ગલીચ બોલે છે! સૃષ્ટિને ટકાવી રાખનારા સર્જનની કેવી મશ્કરી કરી રહ્યો છે? ને લોકોને પણ શું થયું છે? તેમનું પણ ભાન ગયું છે. કેવું અશ્લીલ બોલે છે? વરરાજાને ગાળો દે છે! અરરર હવે તો હદ થઈ ગઈ. વરરાજાના હાથમાં પૈસા આપ્યા અને પળ દઈ પેલાએ એને ધબ્બો માર્યો. પેલો પણ બોલતો નથી! એના બાપા પણ એને બચાવતા નથી. પાનનો ડૂચો ખવડાવનારા મિત્રો પણ તેને બચાવતા નથી, ઉલટા મારવા લાગે છે. આ તો માર ખાતો જાય છે અને કુચેષ્ટા કરતો કરતો લોકોને જમવાનાં નોતરાં આપતો જાય છે. જુઓ તમારા મોં સામું. તમનેય તેવી જ ચેષ્ટા કરી? કોણ છે ઓળખ્યો? નાથિયો દુબળો; પરમ દિવસે સદશેઠને ત્યાં ઘર બંધાય છે ત્યાં મજૂરીએ આવેલી તેનો છોકરો છે. પાછળ જાદરણી દેખાતી નથી. વરરાજાની

મા દીવડો લઈને ચાલતી નથી. માંડવામાં ન સમાય એવી જાનને લઈ નીકળેલા કેશરીઆનું કોઈ ગીત પણ ગાતું નથી. મોટા જાનૈયા માટે પાણીના લોટા ભરી રાખવાની સૂચના પણ કોઈ આપતુ નથી. વહેવાઈના ઝુંપડા જેવા છાપરાની મશ્કરી પણ કોઈ કરતું નથી. શું અશ્લીલતાથી ગભરાઈને, મુંઝાઈને જાદરણીઓ નાસી ગઈ ? તો બારીઓથી ઘીસ ખુલ્લે કાને જાએ છે શુ કરવા ?

તમને એમ થશે કે સુરતને કઈ જાતનું ગાંડપણ લાગ્યું છે. આ ગલીચ, અપશબ્દો, અશ્લીલતાનો ક્યો જાહેર અને સામુદાયિક રોગ લાગુ પડ્યો છે ? ગઈ કાલ તો હજી હોળી ગઈ, મશ્કરીમાં ખાટલીઓ નીકળી, રામબોલો ભાઈરામ થઈ ગયા, પોકો મુકાઈ ને બીજે જ દિવસે આ સામુદાયિક વરઘોડો નીકળ્યો. તમે પૂછો સુંદરલાલ શેઠને કે આ શુ ? સાન ગઈ કે લોકોની ? શું કહે છે તે સાંભળો ! અરે ભાઈ ક્યાં છે જૂની ઘીસની મઝા ! આ તો કાળ ગયા અને લીમોટા રહ્યા. બધું ઓછું થઈ ગયું. પહેલાંતો વરરાજાને માટે ઘોડોય ક્યાં હતો ? ગધેડું આવતું. તેના પર અવળે મોંઢે વરરાજા બેસતો. માથે ચમ્મર નહિ પણ સાવરણી ફરતી.

તમારી આકાંક્ષા વધશે. આ ઘીસ ક્યારથી શરૂ થઈ, કેમ શરૂ થઈ ? એનો અભ્યાસપૂર્ણ અહેવાલ જોવો છે ? તો જાઓ રા. નટવરલાલ વીમાવાળાને ત્યા ગાંડિવ પ્રેસમાં, કબાડીઓ ચકલે. સારા માણસ છે. એનું પાકીટ કાઢશે. એના પર લખ્યું છે "આ એક જ નકલ છે. ગૂમ ના થાય તે જોશોજી ન. વી.." અંદરથી નીકળશે "ઘીસના વરરાજા પરનો વાર્તાલાપ અખિલ ભારત આકાશવાણી તા. ૫-૮-૪૦ ને રોજ કરેલો." તેમાથી તમને માહિતી પૂરી પડશે.

૧૯મી સદીની શરૂઆતના સૈકામાં અરદેસર કોટવાળ નગરપાલિકાની પદવી પર આવ્યો. તેણે હોળીને અંગે થતી મહોલ્લા મહોલ્લાની મારામારી ઠેકાં, ઠેખાળા, બાફેલાં વેંગણ, લાકડીઓ ચાકુ અને સળીઆની મારામારી પર શક્તિ વેડફાતી જોઈ. તેમણે શેઠીઆઓ ને આગેવાનોને બોલાવી આવી મારામારી બંધ કરવા કહ્યું. તેને બદલે ઢોલ નગારાંના વરઘોડા કાઢવાનું, નગારાં

વખારવાની કળા બીજવરાનું કહ્યું. તેમાંથી બીસ્તની-ધીસની શરૂઆત થઈ. નર્મદના વખતમાં ધીસ હતી. જેમ તેણે ગંગાજીમાં બેસી કુપથી ગંગાજીના વખાણ કર્યાં છે તેમ તેણે ધીસનો પણ પોતાના ટોયમાં આર્ય આપ્યો છે.

એમની પાછે તરતને બંધ વખતી બીજી ધીસોનો ઉલ્લેખ મળશે. બીજ-ત્યની પરિસ્થીમા સમી માણીઓની ધીચનો ઝઘડવાદ મળશે. વત્તે વત્તે નીકળતી ધીસમાંથી ચાર ધીસ થઈ અને ચારના અવશેષ રૂપે એક રહી તેનો ઇતિહાસ મળશે. માણેની ધીસમાં નીકળતા વરનું રસિક વૃત્તાંત મળશે.

નથી કહેવું કે ધીસની શરૂઆત બધે સરખારૂ થઈ હોય પણ હવે આ આકર્ષીવનના ઉત્સવને લંબાવવાની જરૂર છે ? આ બાકુની વરરાજાનો વરઘોડો કાઢવામાં આટલાં નાણાં અને ઘડિત ખર્ચવાની જરૂર છે ? જે ઘણી ને મારામારી અટકાવવાના ધીસની પ્રથા અસ્તિત્વમાં આવી તે મારામારી અને ઘણવટી કરવાનું જોર અને શક્યતા પણ હવે આપણી પાસે રહ્યા નથી. તો તેને અટકાવવાની પ્રથાને બળવાની શી જરૂર છે ?

ધીસનાં કુપણોનાં વર્ણન કર્યા પછી તેમાં રહેલા એક મહાન તત્ત્વનો નિર્દેશ કરવો ઘટે. તેમાં રહેલી સામાજિક સમાનતાની ભાવના. ચારેપાસ કર્યાં ન્યાતનાં, વર્ણના, પૈસાના,કુલાભિમાનના ભેદ ને પાસરો પાસ્યા છે. ત્યારે ધીસ એવી એક જ સંસ્થા છે જેમાં દાખલો બેસે તેવી સમાનતા સધાઈ છે. સાદિલના નિર્મળ ક્ષેત્રમાં પણ વાદ અને મારામારી, કલાના ક્ષેત્રમાં તેમજ સામાજિક વર્તાવારોમાં ધનવાન અને મોભાવાળાઓને આવડી ખુશી, વરમાં ચાર ચાર જાતની કંકોત્રી, નાના મોટા કદની. ધીસમાં એવું કંઈ ન મળે, જેઠ વાણિયાની સાથે બાંધુ વધારે, મોચી વાણીઆ સાથે ટોળામાં નીકળે. ધીસ અનેક કુપણવાળો પણ સામાજિક સમાનતાનો ઉત્સવ.

બાકુની વરરાજાને આપણે વડીઓ છીએ પણ એમાં આપણી આની વરનપદ્ધતિનો, આપણા પહેરવેશનો ઉપહાસ નથી ? ચોવા ચંદન બોધપાઠ તેમાં નથી ? જે વરપાની પાઘડી અને જમો પહેરીને નીકળેલા છોકરવાદ જુવાની-

આને હસીએ છીએ તે તો દસકા પહેલાંના વરરાજાનો સામાન્ય પહેરવેશ હતો. આજે ય આપણા વરરાજાનો પહેરવેશ જુઓની. ઠેક માથે કોઈ મહારાજાની અદાથી ભાડુતી માણસોને બોલાવી ભાડુતી સાફો બંધાવે છે. શા માટે? કયા દરબારના એ મહાનુભાવ ભાયાત છે? કોઈ ભાડુતી ગરાસીઓ નીકળ્યો હોય તેમ નથી લાગતું? જો એ મહાનુભાવ આ લગ્ન સિવાયને અવસરે આડ દહાડે એ ફેંટો ને પગમાં મોજડી પહેરીને નીકળે તો સ્ટેશન પર નિવાસ કરી પડેલી કંપનીમાંનો કોઈ શહેરમાં ફરવા નીકળેલો નટરાજ ન લાગે? ઓળખાય તો લોકો હસ્યા વિના રહે ખરા? ત્યારે તો સાધારણ દિવસે ઉપહાસપાત્ર તે લગ્નના દિવસનો આદર્શ પોશાક!

એ કામણગારા ઘીસના વરરાજાની આંખ અને મોં પરની મેંશના લપેડા તમને હસાવે છે, પણ પીળી પીઠી ચોળીને તાબૂતનો વાઘ બનતા ખરા વરરાજાને જોઈ તમને શું થાય છે? આપણા વરરાજા હજી મેંશ કયાં નથી આંજતા? આપણા વરરાજા પણ નજર લાગવાથી બીએ છે. ગુણ ઊતરાવીને ઘોડે ચડે છે. ઘીસના વરરાજાના હાથમાં ખાંડું છે. હસો છો એને જોઈને પણ આપણા વરરાજા હાથના શ્રીફળની અગવડ વેઠીને પણ ખાંડું લઈને નીકળે છે તે જોઈને કેમ હસવું નથી આવતું? લાકીનો એક દાવ પણ ન આવડતો હોય તેવા મોઢે વાણિયાનો દીકરો દૂધી પણ સમારવી મુશ્કેલ પડે તેવી, ઘાટડીમાં છપાયલી, કટાયલી તલવાર હાથમાં પકડી પરણવા નીકળે એની પાછળ કેવું કરુણ હાસ્ય છુપાયલું છે? પારો કે સસરો પરણાવવાની ના પાડે, પારો કે બીજો વર આવીને માહારામાં પેસી જાય તે વખતે, એનો કંઈ ઉપાય ખરો? સેકાઓ પર એ તલવારથી કન્યાઓ જીતાતી, રક્ષાતી, પરણાતી, સચવાતી સેકાઓ પર શ્રી કૃષ્ણે એ જ તલવારના પ્રભાવથી રુકિમણીનું હરણ કર્યું હતું અને રુકિમણીને પાછી લઈ જવા પાછળ પડેલા રુકિમૈયાનો પરાજય કરી અર્થી દાઢી ને મૂછ કાપી તેને પાછો મોકલ્યો જ્યારે જીવન વધુ સાહસ અને રોમાંચભર્યું હતું અને જ્યારે કાયદાનું નિયંત્રણ નહોતું તે વખતે તલવાર વરની શક્તિની અને વહુને રક્ષણ આપવાના સામર્થ્યની પ્રતીક હતી. આજે એ શક્તિ અને સામર્થ્ય નથી છતાં વરરાજા ખાંડું પકડીને પરણ્યે જાય છે.

ઘીસની અશ્લીલતા સંસ્કારી માણસને સાલે છે છતાં લગ્ન પ્રસંગે આવું કેમ નિભાવી લેવાય છે ?

છોરો ભરૂચમાં વેચતો તો ખાસડાં ;
છોરાએ ફોડ્યા છે કૈં કૈં વાંસડા ;
છોરાને કોઈએ ન દીધી દીકરી ;
ત્યારે .... ભાઈએ દીધી દીકરી.

....

જાદરણીની કેડે કચી; વહેવાઈ કરતાં વહેવાણ ઊંચી.
વહેવાઈને ઘેર પોપટનું પાંજરું, વહેવાણને છોકરું આવે તે માંજરું.

.....

ઘરમાં તો મંગીબેન મડયો મહાબે;
બિચારી મંછી વહેવાણનું કૈં નહિ ચાલે.

.....

ગધેડે બેસશે રે પેલા ભાઈ કાળા,

.....

અને પાનના ડચા ? આપણા વરરાજાને શાને આટલા બધા જોઈએ ? ભાઈબંધો, બિરાદરો, ઘોડાની પાસે ચાલનારા શા માટે ડઝનબંધ પાન વરરાજાને ખવડાવ્યા કરે ? કેમ, બીડી ને સીગારેટ પી પીને કાળા પડેલા ઓઠની શરમ લાગે છે તેને ઢાલ કરવા છે ? પાનનો ડૂચો ભરી, બે મિનિટમાં ઘૂંકી પાછું ખાવું એ વરરાજાની મહત્તા છે ? તો પછી ભલે આ મજાકના વરઘોડામાં ઘીસનો વરરાજા પણ મોઢે પાનના ડૂચા ભરે ! ઘીસનો વરરાજા અને ઘીસનો વરઘોડો એ આપણા લગ્નના રીતરિવાજ અને પહેરવેશની એક આબાદ અને સચોટ બનાવટ છે.

ધારો કે હોળી ને ઘીસની અશ્લીલતાના ઉત્સવ નીકળી જ ગયા તો કંઈ ઉતસણથી અષાઢ માસ સુધીનો ગાળો ચાલે ? સુરતનું ઉત્સવપ્રિય ને મોજીલું માનસ કોઈ બીજો ઉત્સવ શોધી જ કાઢશે. પણ તેમ થશે તો

વર્ષોથી કેળવેલી આ નગારાંબાજીની કળાનું શું? નગારાં સમૂહમાં વગાડવાની કળાને સુરતે સૈકાની જહેમતથી કેળવી છે, એને કલાની કક્ષાએ પહોંચાડી છે. તેના પર સમય, શક્તિ ને પૈસાનો વ્યય થાય છે. ધીસનાં ટોળાં, કોઈ અનુભવી અને પીઢ વક્તા વ્યાસપીઠ પર ગમે ત્યારે ચઢીને ગમે તે વિષય પર ઝુકાવી દે તેમ ધીસમાં નથી ઝુકાવતાં. એની પાછળ કેક દિવસોની બેઠક અને જમાવટ હોય છે. એમાં યે રીહર્સલ થાય છે. આ કળા તો મરવા ન જ દેવાય. ભલે એની અશ્લીલતા મટી જાય, ભલે ધીસનો વરઘોડો લુપ્ત થઈ જાય, પણ એ નગારાંબાજી નર્મદના સમયનાં સંભારણાં સમી તેના શુદ્ધ કલાસ્વરૂપમાં જીવવી જ જોઈશે.

હજી યે જ્યારે હું લપ્પાની પાઘડી અને લપ્પાનો જામો પહેરી ખરા વરરાજાને પરણવા જતો જોઉં છું, તેની આંખનું કાજળ અને મોંના પાનના ડૂચા જોઉં છું, તેના હાથમાં અસલના વરરાજાની ફૂટ મશ્કરી સમું ખાંડું જોઉં છું, વરરાજાની પાછળ ગવાતાં ફટાણાં ને જોડકણાં સાંભળું છું ત્યારે, મને હસવું આવે છે. મન કહે છે: "ધીસના વરરાજા" ત્યાં તો આખું પ સામ્ય વીસરી જઈ યાદ આવે છે પેલી નગારાંબાજી.

ઢનન ઢન ઢનનનન ઢૂમ ઢનનનન — ઢૂમ ઢૂમ ઢૂમ.

[૫] પુરાણું સુરત

"અમે તે શા તુજ હાલ સુરત સોનાની મુરત્ય થઈ જઈ બે હાલ, સુરત તુજ રૂડી સુરત" એ પદ્યિત અભ્યાસક્રમમાં દીધા પછી એ સોનાની મૂરત જેવીક હશે તે જાણવાની બહુ ઉત્કંઠા થતી. મારા કુતૂહલને બૂટકળામાં બુટ્ટો મારવો તેમ મને પણ કોઈ પુરાણા સુરતમાં ઉઠિયું કરવે તો કેવું સારું એમ મને થતું.

* * *

કોઈ રાજમાર્ગ હોવા પણ પૂળિયા રસ્તા પરથી હું પસાર થતો હતો. કોઈ અજાણ્યા જગાએ હું આવી ચઢ્યાનો ભાસ થતું હતું. એક તરફથી કોઈ આંતરરાષ્ટ્રીય વસ્તીવાળા શહેરમાં જગાનાનમાં હોઉં તેમ લાગતું હતું. ઈરાનીઓ, આરબો, તુર્ક, ફ્રેન્ચ, આર્મીનિયન વગેરે જુદા જુદા દેશના માણસો અવર-જવર કરતા હતા. બીજી તરફથી પૂળિયા રસ્તા ને મકાનોની બાંધણી અને જનસમૂહ જોયો હતો કે કોઈ યુરોપીય હદેરમાં નહિ પણ આસપાસ વસ્તિવાળ કેંદ્રમાં હોઉં તેમ લાગતું હતું.

એવામાં આઘેથી રાજાની ઓટીનો અવાજ સંભળાયો. કોઈ અદ્‌ભુત દૃશ્ય હું જોઈ રહ્યો હતો. એક સુંદર અરબી ઘોડા પર કોઈ સત્તાશીલ અધિકારી આવતો દેખાતો હતો. તેની આસપાસ સંખ્યાબંધ ધનુષ્યો હતા. ડાબેવાડ પાસે ને ઉપરાંત ઢાલો અને ધારુક હતી. બીજા પાસે ભાલા, તલવાર, બખ્તર અને ચોકાંટની બાંધ હતી. દહેકની કેડે કટારો લટકતી હતી.

એવામાં એક પરદેશી જેવા માણસે નવાબી ઢબે ચેલા અધિકારીને કનૌજ બજારી દેશી માણસ પર પાકીટની ચોરીનો આરોપ મૂક્યો. તુરત ચેલા અધિકારીની આજ્ઞાથી ચેલા દેશોની ફરજી ચેલામાં આવી અને એક પરદેશી બનાવટનું નાગ વગેરું પાકીટ ચેલા ફરીયાદીને અપાવી દેવાની બંદોબસ્ત થઈ અને આરોપીને જાહેર રસ્તા પર પાંદર કટકા લગાવવાનો હુકમ થયો.

મારો બ્રિટીશ ન્યાયથી ઓતપ્રોત થયેલો વકીલ આત્મા કકળી ઊઠ્યો, જાગી ઊઠ્યો. મેં તુરત વિરોધ કર્યો કે હજી આરોપી undertrial કેદી છે. એ જ્યાં સુધી એના પરનો આરોપ પુરવાર ન થાય ત્યાં સુધી એને સજા થઈ શકે નહિ. સજા ફરમાવવાનું કામ ન્યાયાધીશનું છે. હું એમીકસ કયુરી તરીકે હાજર થઈ એનો બચાવ કરવા માગું છું.

આ ઉપરથી મને ઉડબંગ કાફીરના ખિતાબની નવાજેશ થઈ. મેં વાંધો ઊઠાવ્યો કે બોલનાર ૫૦૪ના ગુન્હાને પાત્ર છે. તે ઉપરથી ચાબખાવાળાઓને મારો સત્કાર કરવાની સૂચના મળી. મેં ચેતવણી આપી કે ૫૦૪ ઉપરાંત

કરી ઉભો ગુન્હો પાર થયે ને મહાવ્યથા ટળવી શકે તેમાં લશ્કરીનું અસ્તિત્વ જોતાં ૩૦૪ પાર થયે કે કેમ તેનો આધાર પરિણામ પર રહેશે. તેમ છતાં કેદે ચાબુકો મારવા જેટલી જ હતી તે શરીરને પીડાકારક અસર કરી શકે તેવી હતી તેની બાતરી મને કરાવવામાં આવી. મને કહેવામાં આવ્યું કે કોટવાલ સાહેબનું બહેરમાં અપમાન કરવા બદલ હવે મને સજા થશે. મને વસ્તુસ્થિતિનું બોધ ભાન થયું કે સામાન્ય કાપડિયા કોઈ કાયદાનુસર અટકી નાખે હશે અને કંઈક ઊંડા ભાવનાને બાદર બહારની વિકટ પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવા કોઈ ન આપેલો વટહુકમ બહાર પડયો હશે આ ઉપરથી વાસ્તવિકતા કરવી મને બોધ લાગી. મેં કહ્યું કે, મારે પત્તર નો લાખ જોઈએ છે

આ લાખણીને કોટવાલ સાહેબ વિચારમાં પડયા મારી જાત પૂછવામાં આવી તેમ જ વતન પૂછવામાં આવ્યું. મેં પ્રામાણિકપણે મારું વતન સુરત અને જાત વણિકની જણાવી જે ઉપરથી કોટવાલ સાહેબે મને તેમના એક અનુચરને સોંપ્યો અને બીજે દિવસે તેમને મુકામે હાજર માટે બોલાવ્યો. કોટવાલ સાહેબની સવારી આગળ ચાલી.

મારો ચાકર ભલો તેમ જ બોલકણો હતો. તેને મેં ગામનું નામ પૂછ્યું ત્યારે માલમ પડયું કે એ તો સુરત બંદર હતું. એ બંદરમાંનું એનો શોક એ કયા પ્રકારનું બંદર હતું એ પૂછતાં માલમ પડયું કે એ તો કોટવાલ પાને વડા પોલીસ અધિકારી હતા. શહેરની શાંતિ, કાયદો અને વ્યવસ્થાની જવાબદારી તેમના પર હતી. પરગણાની સુબેદારીની જવાબદારી બીજા અધિકારીની હતી. તેમને હોજદાર કહેતા. ચોર, લૂંટારા અને બદમાશી કરે તેવાં તત્ત્વોથી પરગણાને બચાવવાનું કામ હોજદાર સાહેબનું હતું. શહેરમાં બે નવાબ હતા. એક કિલ્લાના રાજકીય અધિકારી હતા. બીજા શહેરની અદાલતના વડા હતા.

મેં કોટવાલ સાહેબે કાયદો હાથમાં લેવા બાબતમાં આશ્ચર્ય વ્યકત કર્યું., તે ઉપરથી જાણવાનું મળ્યું કે હું કોઈ બીજા જ દેશકાળમાં હતો. અંગ્રેજ બેપરવાઈની કોઠી હતી. તે કોઠીમાં તેમની હકુમત હતી, પરંતુ તેઓ માત્ર

વેપારી હતા. અને મોગલ સરકારને તથા તેમના શહેરના પ્રતિનિધિને ખુશ રાખીને વેપાર ચલાવતા હતા. તેમની પાસે કંઇ રાજ્યાધિકાર નહોતો. હિંદુસ્તાની ફોજદારી કાયદો અગર તો ફોજદારી કાયદાનો પ્રોસીજર કોડ જેવી કંઇ વસ્તુ જ અસ્તિત્ત્વમાં હતી નહિ. તે છતાં પદરનો લાભ આપવાની વાત ઉપરથી કોટવાલ સાહેબ અટકયા તે જોઇને મને નવાઇ ઉપજી.

મારા રક્ષકે ખુલાસો કર્યો કે કોટવાલ સાહેબ પદર સોનાના સિક્કા સમજ્યા હોવા જોઇએ .પણ મારી જાતિ વણિક સાંભળીને તેમને લાગ્યું હોવું જોઇએ કે હું તેમને બનાવીને ઓછામાં છટકી જવા માગતો હતો. સુરત—મોગલ એડી નીચે કચરાતું સુરત-પણ તે વખતે ખુબ તાજેવંત હતું. તે ચોરાશી બદરનો વાવટો કહેવાતું. નવેમ્બરથી એપ્રિલ સુધીમાં વહાણો પરદેશથી સુરત બંદરે આવતાં અને જતાં. દુનિયાની વાણિજ્યપ્રિય પ્રજાઓ હિંદુસ્તાન સાથે વેપાર કરવા આવતી, તે સુરત આવતી. દેશપરદેશના માલનું સુરત બજાર હતું. હિંદુસ્તાનનો માલ સુરતથી પરદેશ ચડતો અને પરદેશનો સુરતથી દેશમાં આવતો. સુરતમાં સંખ્યાબંધ ધનાઢ્યો હતા. તેમાંના મુખ્ય વર્ગી-વોરા, વાણીઆ હતા. તે મૈકીના કેટલાકનો ધનવૈભવ એંસી લાખથી પણ અધિક હતો. છતાં ધનને સ્ત્રીના સૌન્દર્યની પેઠે છૂપું રાખવામાં આવતું. શહેરના વૈભવના પ્રમાણમાં શહેરનાં મકાનોની ભવ્યતા નહોતી. પરિચારિકાના વેશમાં સૌન્દર્ય સંતાડતી સૈરંધ્રી સમી ધનાઢ્ય શેઠિયાઓની ઇમારતો પોતાના અંતર્ગત વૈભવ ઢાંકવા પ્રયત્ન કરતી.

આરોપીને પકડવાનો કોટવાલ સાહેબનો અધિકાર હતો તેવો જ સજા કરવાનો પણ તેમનો અધિકાર હતો. એ સજા ત્યાં ને ત્યાં એટલે કે ગુન્હાના સ્થળે ચાબૂકના ફટકાથી યા તો બાડીના ઝપાટાથી જ આપવામાં આવતી, યા તો કોટવાલ સાહેબને ત્યાં પણ અપાતી, આપી શકાતી. એમ કહેવાય છે કે ઘેર અપાતી સજામાં સંજોગવશાત ગુસ્સો ઉતરવાનો, સજા નરમ થવાનો વધુ માનવતાનો અવકાશ રહેતો.

ઘેર કામગીરી કરવાની પદ્ધતિમાં માનવતાને ઘણો અવકાશ રહે છે. અને તેની તરફેણમાં કેટલુંક કહી શકાય તેમ છે.જેણે જેણે અધિકારી સાથે કામ

પાડ્યું છે તે બહુ છે કે અધિકારીમાં ઓફીસમા દોષ તેના કરતાં તેમના બંગલે વધુ નરમાશ દોષ છે. કોટવાલ સાહેબે મને ઘેર બોલાવ્યો ત્યારે એક રીતે મને ઠીક લાગ્યું. તે દરમિયાન તેમને છોકરો છે કે નહિ, કયાં, કેટલા છે. તે કયા અવસ્થે વગેરે પૂછપરછ મેં કરી લીધી.

મેં મારા રસોઇને જણાવ્યું કે હું આ સ્થળ કાયમનો નથી અને સુરત બંદરની આજીની જગાએ મને ફેરવવા વિનતિ કરી. સાહેબને છ સાત દિવસમાં હવા ખાવા જવાનું હતું. ત્યાં સુધીમાં ચોકીદારો રાખવામાં આવશે. પરિચય વિનાના માણસની પૂછપરછ પતી અને જરા પણ શંકા ઉપજાવે તેવા સંજોગો લાગે ત્યાં ઝીણવટભરી તપાસ થશે. સાહેબનાં આ શાન નાકો હતાં અને જરા આવવાનાં એ સાધનો હતાં.

અજંપરજન માટે ચાલીનો બાગ હતો. તે મોટામા સમારની બહેનોને હતો. બહેનને ચાલી ન કહી શકાય એટલે એ શાકભાજી બાગ કેમ ન કહેવાયો અને ચાલીનો બાગ કેમ કહેવાયો તે બતાવવાનું મને ઘણું કુતૂહલ થયું પણ કોટવાલ સાહેબ જેવા બાદશાહના બુખ્ત બુલ્ન પરિચારક બુલ્ન બુખ્ત- ના અપમાનના અંજામમાંથી છટકવા નથી; તો વળી બાદશાહની બહેનનું આ સવાલથી અપમાન થાય તો મારું શું થાય એ વિચારે અટકી ગયો. તમામ રાજ મોરીની એક દેહાંત દંડની- બાદશાહ સલામતની અનુમતિથી જ થઈ શકતી હતી.

સાંજે મેં મારા રસોઇને પૂલ પર ફરવા લઈ જવા કહ્યું. તે ચિમ્મય પામ્યો. શહેર અને સુરતને જોડતી નાળી પર કોઈ પૂલ નહોતો પણ બારેવાર જતી અને આવતી નૌકાઓ માલ અને માણસની અવરજવર કરાવતી. કરવા જવાની એક સુંદર જગા હતી અને તે ગોપીતળાવ.

ગોપીતળાવ દમણ દરવાજા બહાર આવેલું મનોહર, આનંદ અને વિલાસનું સ્થાન હતું. દમણને દાદુરીવા સાથે કંઈ સંબંધ નહોતો. અને દીવ, દમણ અને ગોઆનું રાજનું મહત્ત્વ તેઓએ સંપાદન કર્યું નહોતું પરંતુ વેપારીઓના આસપાસ અથડાયેલો માણસ સુરતની નૌકાથી દમણને દરવાજે પહોંચતાં શાંતિ અને વિશ્રામ અનુભવે છે તેમ આ દમણ દરવાજાની બહાર આવેલા ગોપીતળાવે કરીને આખા દિવસનો થાક અને ચિંતા સુરતી તે વખતને ઉતારતો.

દમણ દરવાજાને ફરી વળેલું વિરાટ વૃક્ષ ગોપીતળાવ જનારને છાયા અર્પતું સોળે કળાનું પ્રતીક હોય તેમ વિશાળ ગોપીતળાવ પટકોણિયું હતું અને તેની એક એક બાજુ સો ડગલાં જેટલી લાંબી હતી તેને તળિયે મોટા સ્વચ્છ પત્થર જડેલા હતા. અને બધી બાજુઓથી પગથિયાંની હાર નીચે ઉતરતી. એક એક પગથિયું એક એક ફૂટ ઊંચા ખંભાતના શ્વેત સ્ફટિકનું બનાવેલું હતું. તળાવની મધ્યમાં ૨૫ ફૂટ લાંબુ અને તેટલું જ ઊંચું અને પહોળું સુંદર અને સ્વચ્છ શિલાગૃહ હતું તેના પર ચઢવાને બે નીસરણી હતી. તળાવની પાળેથી હોડીમાં બેસીને એ શિલાગૃહે જવાનું. સમુદ્રની મધ્યમાં આવેલા નાનકડા બેટ સમુ એ રમ્ય શિલાગૃહ એની શિતળતા, સ્વચ્છતા અને શાંતિથી આહ્લાદ આપતું. ચોમાસાનું આસપાસનું પાણી તળાવમાં વહેતું અને તળાવને ભરી દેતું.

પ્રથમ વ્રજને વૈકુંઠથી પણ વહાલું ગણનાર પણ પાછળથી વ્રજના વાતાવરણ અને દિલ્હીની નીકટતાથી કંટાળેથી કોઈ ગોપીએ દ્વારિકાની દિશા તરફ પ્રયાણ કરી પોતાના નંદકુંવર માટે એક શિલાસદન સર્જાવ્યું હોય તેમ એક ધનાઢ્ય વણિક ગોપીના વૈભવથી જનકલ્યાણ માટે આ તળાવ બંધાયું હતું. અને તેના સંભારણામાં ગોપીતળાવ કહેવાનું. આ ગોપી એ સ્ત્રી નહોતી, પણ પુરુષ હતો પણ તે સમયની ભક્તિ ફિલસૂફીમાં પુરુષ કોણ કોણ હતું? પુરુષ તો એક કૃષ્ણ જ હતા. બાકીના બધા ગોપીઓ હતા.

પ્રથમ તો ગોપીતળાવનું જ પાણી શહેર પીતું પરંતુ કેટલાક વખતથી પાંચ કવા ખોદાયા હતા અને એ પાંચ કવા શહેરને પાણી તે વખતે પૂરું પાડતા હતા.

ગોપીતળાવ પર ઊભા ઊભા સર્જન અને સંહારની પ્રકૃતિની લીલા મને દેખાઈ. આ સુરમ્ય ગોપીતળાવના ભાવિ વતનની આછી નિશાનીઓ ઝીણવટથી જોતાં જણાતી હતી. લખલૂટ પૈસાથી બંધાવેલી આ કળાકૃતિના સંરક્ષણ માટે જ જાગુકની વ્યવસ્થા જણાતી ન હતી અને તેની દેખરેખ પણ તેવી રખાતી ન હતી. પાણીની વ્યવસ્થા થયા પછી તેની ઉપયોગીતાની

દૃષ્ટિએ કિંમત ઓછી થઈ હતી. છ ફૂટેક જેટલું તળાવ માટીથી પુરાયું હતું. મને થયું કે જતે દિવસે આ ગોપીતળાવ પુરાઈ જશે. શહેરને પાણી પૂરું પાડતા પાંચ કવા પણ નિરર્થક થતાં પુરાઈ જશે. કંઈ નવાં વિશ્રાંતિસ્થાન, કંઈ નવી જ પાણીની વ્યવસ્થા હસ્તિમાં આવશે.

એ વિશાળ કવા પરથી પાણી કાઢતી સુરતની નારીઓને મેં જોઈ. સૌંદર્ય એ જ, પણ શરમ—લજ્જા વધારે. રામય અને સંજોગને લઈને સૌંદર્ય છપાવવાની અને બને તેટલું ઓછું બતાવવાની વૃત્તિ. નાજાકતાભરી ફૂલની કળી રામ સુકુમારતાભરી, પણ હાથ પગ અને અંગ વધુ સબળ.

તરત જ મને મારા સુરતનાં પાણીની તંગીનાં દરયો યાદ આવ્યાં. કયાં સબળ હાથો વડે સડસડાટ પાણી ખેંચી કાઢી બેડું માથે ચઢાવી ઠમક ઠમક જતી પુરાણા સુરતની સુંદરી, કયાં ઓટલા આગળના સ્ટોપ કોક નીચે પાણી ભરવા ઘડો મૂકીને જાણે પાણી ભરતા સ્ટોપ કોકના થાકથી થાકેલી હોય તેવે જુસ્સે ઓટલા પર બેસી પાડોશણ સાથે જલચર્ચા કરતી હાલની સુંદરી.

મારો રક્ષક મને તેને ઘેર લઈ ગયો અને તેને ત્યાં મને રાખ્યો. તેના ઘરની જોડે હજામનું ઘર હતું. કહે છે કે વર્ષો પર તેના કુટુંબનો ધંધો ઘણો પીકતો ચાલતો હતો. હજામ ઉપરાંત તે વૈદ પણ કરતો અને વાતો કરવામાં ઘણો કુશળ હતો. સૂતાં સૂતાં તેની છોકરીના કંઠની મધુર પંક્તિઓ મને સંભળાઈ.

"દાઢીવાળા રે તેં તો દાઢી રે કીધી મોટી
હજામને દાખ દીધું રે, તારા રાજમાં."

બીજે દિવસે મને કોટવાલ સાહેબ પાસે તેમને ઘેર રજા કરવામાં આવવાનો હતો. પણ વિધિના લેખ કોણે વાંચ્યા છે. અણચિંતવ્યો કોલાહલ થયો. બૂમરાણ થઈ. દોડાદોડ થઈ. ઘોડાની એડીઓના અવાજ સંભળાવા લાગ્યા. બોકો ચીસાચીસ કરીને ઘરમાં ભરાઈ ગયા. બારીબારણાંઓ ધડાધડ બંધ દેવાવાં માંડયાં. મરાઠાનાં પાડાં શહેરમાં ઘૂસી આવ્યાં હતાં. શિવાજીની લૂંટ શરૂ થઈ હતી.

ચાર દિવસ સુધી શિવાજીએ પેટભરીને સુરતને લૂંટ્યું-અરે પેટ ભરીને નહિ પણ ગાડાં અને ઊંટ ભરીને લૂંટ્યું. સુરતના શ્રીમંતો અને ગરીબો સર્વનાં ઘર બારણાં તોડીને પ્રવેશાયાં અને તમામ કિમતી માલમતા ચોરાઈ ગઈ. એ ચોરી, એ લૂંટનો ખ્યાલ જોયા વિના કાઢવો સહેલો નથી. આ દોડાદોડીમાં આ ચીસાચીસમાં ગોરખના પ્રબંધથી સોનાની ઈંટ પણ નાખી દઈને ભયમુક્ત થવા મત્સ્યેન્દ્રસમો હું બધું ફરીફરીને નિહાળી રહ્યો. માત્ર એક વાણીઆના ઘરમાંથી શિવાજીએ ૩૦ કરોડનું સોનાચાંદી અને જવાહીર અને બાવીસ શેરના વજનની મોકિતની માળા લૂંટી. સારું સુરત લુંટાયું, ન લૂંટી શકાઈ એક કંપની સરકારની સુરક્ષિત કોઠી અને તેની આસપાસનાં રક્ષિત સ્થળો. શિવાજી મહારાજ બાહોશ હતા. તેમણે વિના વિરોધે જેટલું લુંટાયું તેટલું લૂંટ્યું હતું. પોતે ન લુંટાતા હોય તે વખતે બીજાની લૂંટ પર બહુ લક્ષ ન આપવું એવી તે વખતે પણ બીજાની, અંગ્રેજ કોઠીના અધિકારીઓની નીતિ હતી. પરિણામે શિવાજી નિશ્ચિંતજીવે લૂંટી લૂંટીને ચાલતો થયો. આસપાસ ચોમેર ભય વિસ્તર્યો હોવા છતાં અંગ્રેજ કોઠી સુરક્ષિત અને સલામત રહી.

આ લૂંટ નજરે જોયા પછી મને શિવાજી મહારાજને પૂછવાનો વિચાર આવ્યો: 'સુરતે શું કસુર કરી હતી? સુરતના સુબાની, અધિકારીની, રાજ્યના પ્રતિનિધિની તીજોરી લૂંટીને કેમ સંતોષ ન પામ્યો. સુરતના નિર્દોષ શહેરીઓને કેમ લૂંટ્યા? આપ તો મોટા ધર્મવત્સલ હતા. જીજીમાએ તો રામાયણ અને મહાભારત તો નાનપણમાં શીખવ્યાં હતાં. આપે સુરતની જનતા જે મોટે ભાગે સહધર્મી હતી તેને કેમ લૂંટી?' આ લૂંટ નજરે જોયા પહેલાં સુરતના શહેરીઓને દુઃખ કે ત્રાસ કરતાં શિવાજીની બહાદુરી, શિવાજીની નીડરતા શિવાજીનો ઓચિંતો છાપો, સુરતના અધિકારીઓને મહાત કરવાની તેની શક્તિ અને બુદ્ધિ—એનાજ વધુ વિચાર આવતા. આ લૂંટ જોયા પછી એ બધા લુંટાયેલાની આર્ત ચિચિયારીઓના પડછાયામાં પડ્યા.

પણ માત્ર શિવાજીની શું વાત કરવી? સુરત તો ઘણું લુંટાયું છે અને ઘણાએ તેને લુંટ્યું છે. શિવાજીના પહેલાં તેને લૂંટનાર હતા. શિવાજી પછી પણ

એક યા બીજે સ્વરૂપે તે લુંટાયું છે. છતાં સુરતને કોણ પૂરૂં લૂંટી શક્યું છે? સુરતનાં ધન-તેનાં ઝવેરાત-તેના સોના-ચાંદી લુંટાયાં છે. પણ વિદ્યા સમી સુરતની એક અહાર્ય, એક અકાય, એક અનર્ઘ્ય અને એક અનુત્તમ-સુરતની રિદ્ધિ ચોરાઈ નથી. એ રિદ્ધિ તે તેનું સુરતીપણું, પૈસો હોય કે ન હોય-તો યે મોજ માણી શકવાની તેની શક્તિ. તેનો જીવનનો ઉલ્લાસ. લુંટાયેલો વૈભવ ક્યાં ગયો તેનાં નામનિશાન જણાતાં નથી. પણ લુંટાયલા સુરતનો રસાત્મા, તેનો જીવનનો ઉલ્લાસ તો આજે ય તે જ છે. તે લુંટાયે તો સુરતમાં પછી કંઈ લુંટાવાનું નહિ રહે.

કોટવાલ સાહેબ અને તેમના અનુચરો તો ક્યાંય પણ જણાતા નહોતા કદાચ તે કોટવાલ સાહેબ પોતાને ત્યાં કોઈ લૂંટારાને પકડીને તેનો ન્યાય કરતા હોય યા તો પ્રત્યા કમણ માટે કોઈ યોજના ઘડી રહ્યા હોય. આ અવસર મેં મારા ગમન માટે યોગ્ય ધાર્યો. કયે દરવાજેથી ભાગું અને ક્યાં ભાગું તેનો વિચાર કરતો હતો, તેવામાં "એ પૂલ પર લાંબા ટાંટિયા મત ડાલો" એમ પોલીસદાદાની આજ્ઞા સંભળાઈ. મેં આંખ ચોળી તો સુરતના હોપ-બ્રીજ પર પાણીની નળી પર બેસી લાંબા ટાંટિયા કરી મેં ભૂતકાળમાં ભુસ્કો મારી દિવાસ્વપ્ન જોયું હતું.

બંગલે બીજો

[૧] અન્નની પડવો (આકાશનો પડવો)

પુરાણ કાળથી ચંદ્ર પ્રત્યે અને રસની મૂર્તિ તરીકે પૂજાતો આવ્યો છે. એની શીતળતા, એની શોભકતા, એની પ્રેરકતા, એની મીઠી આહ્લાદકતા, એની ઉન્માદકતા પર કંઈ કંઈ કવિઓ અને લેખકોએ પોતાનાં હૃદય અને કલ્પના ઠાલવ્યા છે. એની વધતી ઘટતી કળા, એનો ગ્રહણ, એની રૂપેરી ચાદર રાખી પથરાતી ચાંદની અને એના ગાઢવે કંઈ કવિઓની કલ્પનાશક્તિ ઉત્તેજી છે. ચંદ્ર અને એના કુટુંબીઓ કાળ, વસંત, કુસુમ, મદન અને કામિનો વર્ણોથી કવિઓનો એવો ઇજારો લીધો હતો કે બીજી ઔદિક વસ્તુની સર્જકતા કવિઓને સ્પર્શી શકતી નહિ.એ કુટુંબના ચંદ્રોદય અને કર્તા પુરુષ ચંદ્ર છે એ કુટુંબનો બધો વૈભવ એને આભા કરવાનો છે. સૌન્દર્ય અને સુધામયી વસંત વાતાવરણમાં અનનાનાટ ઊભો કરે છે. પોતાના સુધાની દેવતી પ્રથમ દૃષ્ટિ હતા આદિન્દુને મુગ્ધ કરી કુસુમધનુ કરે છે. પ્રફુલ્લગીત આવા માંડી કોયલ મન દાય ઉત્સવો કરે છે સખી આંબે મોર્યો બાગોદાર શીતળ સમીર બારણ પડે છે સ્પર્શેન્દ્રિયને નાબે કરી સારા શરીરને સ્પર્શી સકળ કાલિદાર અને બંડખોરની માદક અવસ્થાની આત્મવરણા પ્રથમ ઉપજાવી અશક્તતા ઊભી કરે છે અને છેવટે બારણ પડે છે સૌનો સિરોમણિ ચંદ્ર-વસંતનો હસતો, મીઠા કરસ્પર્શથી સ્પર્શનો સ્પર્શનો, માદક શીતળતા પાથરતો પાથરતો, સૌનાં અપૂર્ણ એ પૂર્ણ કરે છે. એની પૂજા તો એ છે કે રંજાડે છે તો યે લોકો તેને પૂજે છે.

એ ચંદ્રદેવનો ઉત્સવ-ચરુદાસ પાડ તો કેટ કેટ ઊજવાય છે. ગુજરાત-ભરમાં ઊજવાય છે. સુરતમાં તો એ વર્ષોથી ઊજવાતો આવ્યો છે. નાનકે ઓને પોતાની નવાજીમાં લીધો છે. માનાજીના પવરાત્રના રમારંભથી શરૂ થઈ ત્યાં ત્યાં માતૃપૂજા છે, યૌવન છે, પુરાણ હૃદય છે, ત્યાં ત્યાં શેરીઓમાં, અગાસી-ઓમાં, વિશાળ ઓટાવાળામાં સ્ત્રીઓ ગરબે રમે છે રંગબેરંગી વસ્ત્રમાં સજ્જ થયેલો સ્ત્રીમૂર્ત હૃદયમાં આનંદ, ઊર્મિ, અને બાળોને પગના ઠેકા અને તાળીઓના તાલ સાથે કૃષ્ણપ્રાર્થના વ્યક્ત કરે છે.

ત્યારે પુરુષ વૃન્દ એ સૌન્દર્ય નિહાળી માધુર્ય ઝીલી, આંખની મૂંગી પ્રશંસાથી ઉત્તેજન આપે છે. હવે તો એ સ્વયંભૂ ગરબા ઉપસંત ગરબામંડળો અને ગરબાના સી સંસ્થાના વ્યવસ્થિત કાર્યક્રમ પણ વધ્યા છે. એક્કાઓ, ગાડીઓ, અને થોડાં વર્ષોથી મોટરો, એ ચંદ્રિકાને ઝીલવા રાતે રીવર વ્યૂ પર કે લાઈન્ગના રસ્તા પર નીકળી પડે છે માણેકઠારી પુનમ દૂધ-પીંઆથી હજી યે અગાશીએ ઊજવાય છે. સર્જનજૂનો પ્રશ્ન હજી યે બે ચંદ્રને જોઈને પૂછયા કરે છે કે આ વધુ મધુર કે તે? શરદ પૂર્ણિમા એટલે ગરબાનું, માધુર્યનું, મીઠી શીતળતાનું પર્વ. એ ભરગુજરાતમાં ઊજવાય છે તેમ સુરતમાં પણ ઊજવાય છે.

છતાં યે સુરતની વિશિષ્ટતા છે ચાંદની પડવો. શરદ પૂર્ણિમાને દિવસે શરદુત્સવ ભરગુજરાતમાં ઊજવાતો હશે પણ શરદ પૂર્ણિમાને બીજે દિવસે ચાંદની પડવા જેવો સામુદાયિક ઉત્સવ ભાગ્યે જ બીજી કોઈ જગ્યાએ ઊજવાતો હશે. એ પણ શરદુત્સવ તો છે જ, પણ લાક્ષણિક, વિશિષ્ટ, ખરેખરો સુરતીનો એ સુરતી ઉત્સવ. એનો પ્રધાન સૂર છે નહિ સ્પર્શ, નહિ સાદ પણ સ્વાદ. મહાન વિગ્રહમાં ઈંગ્લંડ અને અમેરિકાનાં શસ્ત્રોત્પાદનનાં કારખાનાં કામ કરતાં હશે, તેનાથી યે વધુ ત્વરિત ગતિએ સુરતના ધારી, સુતરફેણી, ઘેબર વગેરેનાં કારખાનાં ચાંદની પડવાના પાંચ સાત દિવસ આગળથી દિવસ અને રાતપાળી કામ કરે છે. કારખાનાંમાં રજા નામંજૂર થાય છે. કુટુંબજીવન જતું કરવું પડે છે. સુદર્શન ચક્રધારીના ઉત્પાદન, ઉત્પાદન, ઉત્પાદનનો જુસ્સો કારખાનામાં પ્રસરી રહે છે. જમનાદાસ ધારીવાળા, દેવશંકર હરિશંકર, ધનજીભાઈ, ગણેશભુવન વગેરેની દુકાનો રોજની મીઠાઈ કે ફરસાણની દુકાનો મટી લડત સમયનાં પ્રજાકીય રણસંગ્રામનાં કારખાનાં યાને શસ્ત્રાગાર બની રહે છે. ચાંદની પડવાને દિવસે દુકાળ પડ્યો હોય, ખાવાનું ગાંડપણ લાગ્યું હોય જીવનનું એક જ કાર્ય ખાવાનું હોય તેમ દુકાનો પર માલ બંધાવવા સવારથી રાત સુધી લોકોની ઠઠ જામે છે. લડતને પહોંચી વળવા બોલાવેલ રિકુટો સમા સાધારણ રીતે ઘડિયાળીનો, દવાનો નોકરીનો ધંધો કરનારાં દુકાનદાર મિત્રોનાં પડીકાં વાળવા બેસી જાય છે. બહાર ખાવું, બહાર સહેલગાહે જવું, એ આનંદ ગણાય છે. આજે સારો યે સુરતનો પુરુષ વર્ગ રાતનું વાળુ કરવા સહેલગાહે

નીકળ્યો છે. રાતે આઠ વાગ્યાથી શરૂ થઈ દસ વાગ્યા સુધીમાં સારું યે સુરત બહાર નીકળી મુખ્ય સ્ટેશનથી તે પીપળાદત્ત તળાવ સુધીનાં સ્ટેશન પર ચોપાડી પર, ટક્કર પર, ખાઈ-રાના રસ્તા પર, બંને બાજુનાં ખેતરમાં, જ્યાં જ્યાં ખુલ્લી જગ્યા હતી ત્યાં ત્યાં નાના ઝુંપમાં પડીકાં ને ટોપલીઓ થઈ બેસી જાય છે. બેકરા, ઘોડેસવારી, મોટરો આવતાંને જાતે થઈ જાય છે. સાંજે ચારે તમારાં તમારાં તો સારું યે શહેરમાંથી ગામોગામની ગામોગામ રેલ્વે પણ ભરાતી સંભળાય છે. બૂરા ને બારીને બાય આપેલી જ પૂરું નથી થઈ જતું. ઠરવા સાદરી શરૂ થાય છે અને સાદરમાં પહિલમે છે તેમ ઉપરકે બારીને બાને બૂરાને ફરમ પાડવા સ્ટેશને ચા પીવા જવું પડે છે.

પ્રશ્ન એ થાય છે કે શરદ પૂર્ણિમા પછી આ ચાંદની પડવાનું શું પ્રયોજન ? બાકીએ ઉત્સવો કેમ ? એકડી ન ચાલે ? વિવિધ જગાઓ જોવા વિવિધ જનાવર જોવે બુલાવા મળે છે. એક તો એ કે સુરત ઉત્સવપ્રિય છે. જોવે એક ઉત્સવથી ચાલતું નથી, જોવે એક ઉત્સવથી ચાલતું નથી. માટે વાની ઉત્સવો ઊજવે છે. અને આઠમીનો તહેવાર પૂરતો નથી માટે છઠ્ઠે જોમની રજા પાળે છે. એને એક બહેન બસ નથી બોટવે બાહ્યની અને બાહ્યેતરની બે બહેન બનાવી પડવાને દિવસે બહેનનો મેળો ઊજવે છે. ઉત્સવ એક દિવસમાં ન પતાવતાં આગળથી શરૂ કરી પાછળથી લંબાવી ઊજવે છે. આમ અને શરદપૂર્ણિમા બસ નથી બોટવે તેની પાછળ ચાંદની પડવો પણ જોઈએ છે.

પણ ચાંદની પડવાની જુદી ઊજવણીનો બા બુલાવો પૂરતો નથી. શરદપૂર્ણિમા મુખ્યત્વે સ્ત્રીઓનો ઉત્સવ છે. ચાંદની પડવો મુખ્યત્વે પુરુષનું પર્વ છે. સુંદર રાત્રિએ સ્ત્રીઓને ઘેર મોકલી મૂકી નીકળેલા કુંવારિયા પર ચોપ કરી બારાબંધ કરતી ઊજવે તેમ સ્ત્રીઓ ચાંદની પડવાને દિવસે દેર છે. શરદપૂર્ણિમા અને ચાંદની પડવો બંનેનાં સ્વરૂપ જુદાં છે. બંનેના કાર્યક્રમ જુદા છે. જો શરદ પૂર્ણિમાને દિવસે પુરુષો બારી અને બૂરું કાકડા બહાર નીકળી પડે તો સ્ત્રીના કુટુંબપ્રેમી સ્ત્રીવે કોણ ? અને ઉલ્લેટે

કોણ ? પુરુષો સાભળવાના ન હોય અને જોવાના ન હોય તો માધુર્ય ઢાલવ્યા શા કામનાં અને શણગાર સજ્યા પણ શા કામના? જો ચાંદની પડવાને દિવસે પણ સ્ત્રીઓ સાથે મળીને ગરબા ગાવાની હોય તો ચાદની પડવાને દિવસે પુરુષોનો શરદુત્સવ ઉજવાય છે તેવો એક અને નિરાળો નડતર વિનાનો ઊજવાય પણ કેમ ? એકમા સ્ત્રી પોતાની પૂર્ણ કળાએ પ્રકાશે છે બીજામાં પુરુષ સીતા પછી રામ, રાધા પછી કૃષ્ણ તેમ શરદપૂર્ણિમા પછીનો આ ચાદની પડવો છે

કોઈ પૂછતે કે શરદુત્સવને ખાવાની સાથે શો સંબંધ છે ? શું શરદુત્સવ એ ખાદ્યોત્સવ છે ? શુ ખાવું એ ચાદની પડવાની ચંદ્રિકા માણવાની રીત છે? હૃદયના ભાવોને સ્પર્શે અને aesthetic sense રસવૃત્તિથી ઝીલાય તેવી ચદ્રિકાનો ઉત્સવ આવી ક્ષુલ્લક રીતે ઊજવાય ? જીવનનો ઉલ્લાસ માણસ પોતાની વૃત્તિ અનુસાર માણે છે કોઈ કવિરાજ એ ચાદનીમા બેસી ચદ્રને વિશાળ કાવ્ય રચતો જુઓ છે કોઈ ચિત્રકારને મન એ મહાન ચિત્ર સરજી રહ્યો છે અને પોતાની કળાની દૃષ્ટિએ એમાં આનદ માણે છે સગીતકારને મન ચાદનીમાંથી કઈ અપૂર્વ માધુર્ય ઢળતું લાગે છે શાંતિ અને સુલેહના પયગંબરને એ વિશ્વશાતિનો આદેશ આપતો લાગે છે પણ પુરૂરવાના મિત્રની પેઠે કોઈ સ્વાદેશને (સ્વાદ—ઈશ) ને મન તો એ મધુરમા મધુર સ્વાદ ઝરતું ખાદ્ય છે ખાવાને સુરતે કલા ગણી છે, એને બઢાવી છે, તેથી ચાદની પડવો એ મહાન ખાદ્યોત્સવ બન્યો છે

ચિત્રકાર, કવિ, સંગીતકાર કે કલાકારની માફક સુરતાંઓ પણ એ રસરાજ ચદ્રને પૂરેપૂરા ઝીલી લેવા માગે છે પણ ચાદનીને ઝીલી લેવાની મુશ્કેલી ખુદ કવિશ્રી ન્હાનાલાલે પોતાના નીચેના મધુર રાસમા વર્ણવી છે કઈ નહિ તો કવિશ્રી ન્હાનાલાલને એ મુશ્કેલી લાગેલી એવુ સદ્ગત નરસિંહ-રાવભાઈએ સમજાવ્યુ છે —

ચંદ્રીએ અમૃત મોકલ્યાં રે બેન;
ફૂલડાં કટોરી વીણી લાવ, જગ માલણી રે બેન;
અમૃત અંજલિમાં નહિ ઝીલું રે બેન.

અંજલિમાં ચાર ચાર ચાળણી રે બેન;
અંજલિમાં છુંદણાના ડાઘ, જગ માલણી રે બેન
અમૃત અંજલિમાં નહિ ઝીલું રે બેન.

ઝીલું નહિ તો ઢળી જતાં રે બેન;
ઝીલું તો ઝરે દશ પાર જગ માલણી રે બેન;
અમૃત અંજલિમાં નહિ ઝીલું રે બેન.

સુરતી આથી જ ચંદ્રીને હાથથી નથી ઝીલતો, માત્ર આંખથી નથી ઝીલતો, છુંદણાના ડાઘથી નથી બગડવા દેતો. આંગળીઓની વચ્ચેથી નથી ઢળી જવા દેતો. સીધો પેટમાં જ પધરાવી દે છે. સુરતી ચંદ્રને જ ખાઈ જવા માગે છે. ચાંદનીને પી જવા માગે છે. ચંદ્ર સુધી પહોંચી ન શકવાથી તેણે તેના પ્રતીક ઊભાં કર્યાં છે. સફેદ દૂધ જેવી પૂર્ણ ચંદ્રાકારની ઘારી, રસરાજના આકારનાં સુતરફેણીનાં શ્વેત ચક્કરો, ગોળ ઘેબરનાં વર્તૂળો, કચોરી અને રતાળુની પુરીઓ એ ખાવાના પદાર્થો નથી, પણ ચંદ્રની પ્રતિમા છે. સુરતી ખાવાના પદાર્થો ચાંદની પડવાને દિવસે ખાઈ રહ્યો નથી પણ વિવિધ પ્રકારે એ ચંદ્રને સીધો ઉદરમાં ઊતારી રહ્યો છે. પ્રભુ પણ રીઝે છે ત્યારે ભક્તને પોતાનામાં શમાવી દે છે, મીરાંને પોતાનામાં શમાવી દીધી હતી. તેમ ચંદ્ર પર ફીદા થયેલા સુરતીઓ ચંદ્રને પોતાનામાં શમાવી દે છે. પૃથ્વી ગોળ છે, ચાંદની પડવાનો ચંદ્ર ગોળ છે, ઉદર ગોળ છે, ખાવાની મુખ્ય વસ્તુઓ ગોળ છે. પૃથ્વી, ચંદ્ર અને ઉદરે એક મહાન સંવાદ (harmony) સમાનતા, તદ્રુપતા સાધી છે. એ તદ્રુપતાને સ્વીકારી પૃથ્વી પર બેસી સુરતી ચંદ્રને, ચંદ્રની ગોળ પ્રતિમાઓને ઉદરમાં ઊતારે છે.

ઉત્સવની ઊજવણી માટે કોઈ અવગતિયાના કારખાનામા પડેલા મનુષ્ય-પ્રાણીઓના અપવાદ સિવાય તમામ વ્યવસાયો બંધ પડ્યા છે વકીલોની બ્રીફની દોરી તે રાતે છૂટતી નથી દાકતરોની વીઝીટો બંધ છે શું કરે? વકીલને મળવા કે દરદી થઈ દવા લાવવા તૈયાર કોણ છે? નસીબ અજમાવનારાઓ પણ નસીબ અજમાવવાનું મોકૂફ રાખે છે હોટલો રાતભર ખુલ્લી છે જીવનની કોઈ ઉજ્જવળ ઘડી સમી વર્ષની રાત્રીઓમાંની ઉજ્જવળ રાત છે

જેવું સુરતી પર્વ છે તેવું સુરતી નામ છે કવિશ્રી ન્હાનાલાલે ચંદ્રિકા માટે ચંદ્રી શબ્દ વાપર્યો તે માટે કવિશ્રી નરસિંહરાવે વાંધો ઊઠાવેલો કે ચંદ્રી શબ્દ બરાબર નથી, ચંદ્ર જોઈએ સુરતીઓએ તો એ ચંદ્રીમાંથી પણ અડધો ર ઉડાવી દીધો છે ચાંદની પડવો સામાન્ય રીતે ચંદની-ચંદી પડવો કહેવાય છે કોઈ તો વળી ચન્નીપડવો કહે છે સામાન્ય સુરતીઓ ખોટા વિવેકમાં બિન-જરૂરી શિષ્ટાચારમાં નથી માનતા સટોડીઆમાં તો બાલુભાઈ ડાહ્યાભાઈ—બાલુ ડાહ્યો, અને નાનાલાલ મગનદાસ, ન્હાનો કે નાનકો મંગો બની જાય છે ચાલપમાં નામ ટૂંકાય છે ચાંદની પડવો એમ ટૂંકાઈને ચંદની-ચન્ની પડવો બન્યો છે

કવિશ્રી ન્હાનાલાલની પંક્તિઓ સુરતીની નજરે પૂરી કરું તો *

ઝીલું મારી ઘારી સુતરફેણીમાં રે બેન,
ઝીલું કચોરી ઘેબર માહા જો,
ચંદ્રી ઝીલું સીધી મારા પેટમાં રે બેન

[૨] સુરતનું જમણ અને સુરતનું મરણ

સુરતનું જમણ અને કાશીનું મરણ એ કહેવત જ મને તો અનુચિત લાગે છે. એક તો જમણ જેવા આનંદ અને ઉલ્લાસમય પ્રસંગની સાથે મરણ જેવો શોક અને ગમગીનીભરેલો પ્રસંગ ભેળવવો એ જ બહુ અજુગતું છે. સુરતનું જમણ એ શબ્દોચ્ચાર માત્રથી રસેંદ્રિય ઉદ્દીપ્ત થાય છે. પાટે બેસવાના અને પીરસવાના નોંતરાથી માંડીને જમી રહ્યા હોય તે ઊઠજો સુધીનાં દ્રશ્યો ચલચિત્રો રામાં પસાર થાય છે. રંગબેરંગી વસ્ત્રો, ઝાંઝરના ઝણકાર, પીરસનારાઓની પીરસવાની ધમાચકડીનાં સંસ્મરણો ખડાં થાય છે. તેની સાથે ઘડીભર જીવનની અસારતા દાખવી જીવન પ્રત્યે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરનાર રૂદન શોક, અને ખરખરાનાં દ્રશ્યો ખડાં કરનાર મરણનો નિર્દેશ અને સરખામણી અત્યંત અસંગત છે.

આમ છતાં જમણ અને મરણ બંનેને સરખાવવાં હોય તો સુરતના જમણની વિશિષ્ટતાની સરખામણીમાં મરણની વિશિષ્ટતા માટે કાશી સુધી જવાની આવશ્યકતા નથી. સુરતનું મરણ એ કાશીના મરણ કરતાં કોઈ પણ દરજ્જે ઊતરતું નથી. મરવાની કે મરતાં અટકવાની કંઈ પણ સગવડ કાશી કરતાં સુરતમાં ઓછી નથી. પ્રાણવાયુ દેહનો ત્યાગ કરે ત્યારથી માંડી વૈતરણી વગેરે સ્થળેથી પસાર થઈ ધર્મરાજાના દરબારમાં જાય તે સમસ્ત મુસાફરીની સગવડ માટેનાં સાધન સુરતમાં તેટલાં જ સુલભ છે. એટલું જ નહિ પણ જો કવિ કાલિદાસે મેઘને બતાવેલો રસ્તો જ સ્વર્ગનો નિર્ણીત રસ્તો હોય તો સુરતનું સ્ટેશન કાશીના સ્ટેશન કરતાં ધર્મપુરીના ટર્મિનસથી વધુ સમીપ છે. એટલે મુસાફરીનો થાક પણ સુરતથી ઓછો લાગે તેમ છે. જો કાશીના તીર્થધામની પવિત્રતા મરણ માટે શ્રેયસ્કર હોય તો સુરત પણ તેવા જ બલ્કે તેથી પણ વધુ યશસ્વી તીર્થરાજ અશ્વિનીકમાર ધરાવે છે. જો મહાદેવની જટામાંથી નીકળી અધઃપાત અનુભવતી સ્નાનથી પવિત્ર કરતી જાહ્નવીના પુનિત તટ પર કાશી ઊભું હોય તો સૂર્યની પુત્રી અને સ્મરણ માત્રથી વિમળ કરતી તાપીના પુનિત તટ પર સુરત ઊભું છે. તેમ જ તે જ તાપીના તટ પર અશ્વિનીકમારનું ધામ છે.

જો કાશીમાં ભાલ પર અર્ધચંદ્ર ધરાવતા શ્રી કાશીવિશ્વનાથ હોય તો સુરતમાં ઘારીસમા પૂર્ણચંદ્ર ધરાવતા દેવશંકર છે, તેમ જ બાલાજીરોડ પર ખુદ કાશી-વિશ્વનાથ અને નજીક કતારગામમાં સ્વયંભૂ કતારેશ્વર છે કાશીમાં પ્રખર પંડિતો હશે તો સુરતમાં પણ પાઠશાળાઓ છે અને વગર પાઠશાળા ગયે, વિના પરીક્ષા આપે દશાથી તેરમા સુધીની ક્રિયા, માસીસા તથા શ્રાદ્ધ તમે સમજો પણ નહિ તેટલી બાહોશીથી અને અનુભવથી કરાવનારા ગોરો છે જો બ્રહ્મભોજનની અનુકળતા કાશીમાં હોય તો તેથીયે પ્રબળ ઉત્સુકતાથી હરહર ભોળાનાથની ઘોષણા સાથે બ્રહ્મભોજન કરી અંતિમ શ્રેય અર્પનાર ભૂદેવો સુરતમાં પણ છે

કાયદાની દૃષ્ટિએ મરનારના મરણ બાદ કંઈ મિલકત યા હિત રહેતા નથી એ ધોરણે મરનારની દૃષ્ટિ છોડી જીવતાની દૃષ્ટિએ તપાસીએ તો પણ સુરતનું મરણ વખાણવા જેવું છે સુરત મરણને ફિલસૂફીની નજરે નિહાળે છે, કવિ કાલિદાસની પેઠે મરણને દેહીની પ્રકૃતિ લેખે છે કોઈ યુવાનના યા કારમા મૃત્યુના અપવાદ સિવાય ભૂસા અને ચાપાણીના જીવન સાથે વલાયલા કાર્યક્રમ અગ્નિસંસ્કાર પછી પાસેની હોટલમાં અમલમાં આવે છે મરનારનો પ્રતિનિધિ એ સગવડ આપવાની પોતાની ફરજ સમજે છે એટલું જ નહિ પણ ત્રણ કલાક દરમિયાન સાહિત્ય, સમાજ, રાજકરણ, વગેરે અનેક રસપ્રદ વિષયો પર, જ્ઞાતિના છોકરા છોકરીનાં ચારિત્ર્ય પર ચર્ચા કરવાની તથા વિચારોની આપ લે કરવાની સુંદર તક સ્મશાન પૂરી પાડે છે કહે છે કે અમુક જ્ઞાતિમાં તો પત્ની મરી ગઈ હોય તો પતિના બીજી વારના વિવાહનું પણ ત્યાં જ ગોઠવવામાં આવે છે

મરણ જેવા અનિષ્ટ બનાવમાંથી પૂરેપૂરૂ ઈષ્ટ કાઢવાની અગમચેતી સુરતીઓએ વાપરી છે. તીર્થરાજ અશ્વિનીકુમાર સુરતથી માઈલો દૂર છે અને સુરતના સુકુમાર યુવાનને જે કસરતની ખાસ જરૂર છે તે પ્રસંગે આપોઆપ સ્મશાન જતાં મળી રહે છે

કાશીનું મરણ સુરતના મરણ કરતા ચઢિયાતું છે એ તો બને જગાએ જેણે

મરી જાણ્યું હોય તે જ માણસ ખાતરીપૂર્વક કહી શકે. કમનસીબે જીવનમાં એક જ વાર મરી શકાય છે અને એક જીવનને અંતે મરી ગયા પછીની ઘટનાને બીજા જીવનમાં યાદ રાખવાની શક્તિ મનુષ્યને બક્ષવામાં આવી નથી. એટલે જાતઅનુભવથી સુરત અને કાશી બંને જગાએ મરણનો અનુભવ કરી કાશીનું મરણ ચડિયાતું છે એમ કહેવું શક્ય જ નથી. આમ છતાંયે કાશીનું મરણ ઇષ્ટ છે એમ ગણીને ચાલીએ તો પણ કાશીમાં મરવાનું ધ્યેય રાખવું એટલે જિંદગી વેડફી નાખવા જેવું છે. વકીલો વીલમાં લખે છે તે મુજબ મરવું એ મનુષ્ય માત્રનો હક છે અને જિંદગીનો ભરોસો નથી એટલે કાશીમાં જ મરવાનો મનસુબો કર્યો હોય તો ક્યે વખતે મરણ આવશે એ નિશ્ચિત ન હોવાથી કાશી છોડી શકાય જ નહિ. આમ કાશીમાં મરવાને ખાતર કાશીને જ વળગી રહી સુરતના જમણને ગુમાવવા કરતાં મૃત્યુને હસ્તામલકવત્ ગણી સુરતમાં જમ્યા જ કરવું એ જ ડાહ્યા માણસનું લક્ષણ છે. સાધારણ રીતે રોગો અજમાવાતી અનિયમિતતાને લઈને થતા હોવાથી અને અનિયમિતતા મનુષ્યની પ્રકૃતિ હોવાથી સુરતમાં જમ્યા કરવાથી કોઈક દિવસે વિકાર થશે અને તીર્થરાજ સમીપે દેહ પડશે એ સંભવિત છે. ભલે બોકોકિત એમ હોય કે સુરતનું જમણ અને કાશીનું મરણ પણ હું તો અહર્નિશ એમ જ માનું છું કે સુરતનું જમણ અને સુરતનું મરણ.

કદાચ સુરતનાં મરણ બાબત બે મત હોય તો પણ સુરતના જમણની શ્રેષ્ઠતાની બાબતમાં તો બે મત નથી જ. પણ એ મત ધરાવનારી પ્રત્યેક વ્યક્તિ એ એ જમણની શ્રેષ્ઠતાનું સાચું સ્વરૂપ નિહાળ્યું હશે કે કેમ તે શંકાસ્પદ છે. સુરતના જમણની સાચી વિશિષ્ટતા શી છે? એનાં તાજાં શાકભાજી? એની રસમય વાનીઓ? કતારગામની પાપડી, ભાઠાનાં રવૈયાં, વરાછાનું રતાળુ, જમનાદાસ અને દેવશંકરની ધારી કે શાંતિની બરફી? વિશિષ્ટતા એની સમ્રમાણ અને બહેજતદાર રસોઈમાં છે કે પીરસતી રમણીના હાથમાં અને અવાજની હલકમાં છે? આ બધામાં કંઈ કંઈ અંશે સત્ય છે પણ પૂરું સત્ય નથી. સુરતના જમણની વિશિષ્ટતા માત્ર જમણનાં સાધનમાં નથી, માત્ર રસોઈ કરનારામાં

નથી, માત્ર જમવાની જ આને જમાડવાની પદ્ધતિમાં નથી, પણ ન્યુયોર્કના બૅકગ્રાઉન્ડ સંગીત સમી જમણની પાછળ રહેલી ભાવનામાં જમણનો આનંદ માણવાની, રસોડાવારા શીખવાની અને બતાવવાની શક્તિમાં છે. સર્વશ્રેષ્ઠ વાનગીમાં કે સાદામાં સાદા જમણમાં પણ એ વિશિષ્ટતા ગાજર જોપ છે.

સુરતને મન જમવું એ કંઈ જીવન નભાવવાની આવશ્યક ક્રિયા નથી. પેટનો ફર ઠારવાનો યાંત્રિક ક્રમ નથી. પણ જમણ એ જીવનનો આનંદનો ક્રમ છે. રસોઈ એ કળા છે. બહેનો રાંધે ઓ કહેતા જોય કે જીવવા માટે ખાવાનું છે, ખાવા માટે જીવવાનું નથી, પણ ઓ તો પોતે પશુ કરતાં ઘણો વિકાસ સાધ્યો છે એમ બતાવવાનો પ્રયાસ છે. સુરતને મન ખાવા માટે જીવવાનું છે, તરતના ન્યુમોનિયામાંથી સારા થયેલા દરદીને ડૉકટર એમ કહે કે ચાંદની પડવાની રાત્રિએ શરદીમાં બહાર ન નીકળતા તો દરદી માનશે? મોં આવી ગયું જોય એવા માણસને જમણના એક મુખ્ય અંગ સમાં ઘેકળાં ન ખાવાનું યા તેલ વિના ખાવાનું ડૉકટર સમજાવશે તો તે દરદી માનશે? જીવનમાં ચાંદની પડવો ન ખીલી શકાય તો જીવીને શું કામ છે? અને સ્વાદરહિત જીવન જીવવાનું જોય તો જીવીને શું કામ છે?

સુરત બહાર ઓ ભાવના, એ વાતાવરણનો અભાવ છે. જમણ પાછળની ઓ ઉન્નતિ નથી, એને સફળ કરવાની તમન્ના નથી, સફળ જમણનો આનંદ લેવાની કે કદર કરવાની શક્તિ કે ઇચ્છા નથી. લગ્નિમ કોયા ચીજો ચીજોને આલેખવા ભિન્ન આલેખક રસોઈયો અચાબ રીતે સમારીને બગાડે નહિ તે આટકાવવા સાધન સંપન્ન શેઠ બીજે છડી બાઈને શાક સમારવા બેસતો નથી. નાનું શાક ચાવવાનું કામ ઓ તો જાણે કોઈ પણ કરી શકે તેવી ચલ્લુ જોય તેમ ધારીને કે આલેખક માણસને સુરતમાં સોંપાનું નથી. જમણ માટે સામગ્રી લાવવામાં, રસોઈયો રોકવામાં, વાડી રાખવામાં માલિક સુરતની પેઠે અંગત ધ્યાન આપશે? મુંબઈમાં તો જમણ માત્ર એક યાંત્રિક ક્રમ થઈ પડયો છે. નથી તેની પાછળ આત્મ ઋણનો પ્રબોધ, નથી તેનું, નથી અભોટિયું, નથી જમણ પાછ-

ળનું આનંદમય અને ઉલ્લાસમય વાતાવરણ છવાયેલા મનમને માન આપી ઘરમાં પડોશીઓ નેતુ પિતિયું અને અમીસ પડોશીને નિયત સમયે કરવા બેસી જવાનું આને આહુતી પ વિધા મંત્રની જેમ આહુતી અદાથી પીરસી જાય તે આવાનું અને આ વખતે મંત્રી નણાવાયનું 'ચટ્ટીને અમુત પોરસ્યાં રે લોલ' એ ગાવ્ય યાદ આવ છે તે મનમા બોલાઈ જાય છે 'મલબાએ અમુત પોરસ્યાં રે લોલ'

ખરી આ પારિવારિક રનહીન માણાના ઉંચાર જેવું કમણ અને કયા દનન રી સુરતનું કમણ ! કયા સુરતનો ઉલ્લાસ, આનદ, મેદનો તેની પાછળ શમ અને શેવા ! કમણની ગમ ચાર દિવસ આગમથી તો ખબર પડી જાય કે અમુક કહુને ત્યા કમણ છે કમણને દિવને નવારે તો શાક સમારવાના અને પાટે બેસવાનાં, પીરસવાનાં પણ નોતરા મળી જાય, વગીક અને ગ્રેડર, વેપારી અને વૈદ્ય, જરીવાળા ને ચોકસી, રોકીઓ ને કારીગર સાથે બેગી શાક સમારે ને પબ્બે પાન બનાવતા જાય, વચ્ચે ખ્યાત જાતની અને દેશપરદેશની ચર્ચા કરતા જાય પછી સાંજે કમાગ્મા પુરાવશ્યા અબોટિયા અને રેશમી ખમીસ બાદર નીકળે જીવનમાં પ્રાધાન્ય અનુભવતી, સ્ત્રીની પ્રથમ પગત પડે, અને પીરસવા નીકળે નવિ આહુતી પનેવિધા પણ ખ્યાતનેા મેાટીવેા પુવકવર્ગ અને પ્રૌઢ છતાં મુવાન એવેા પ્રૌઢ વ ર. એ પીરસવામાં આગ્રહ છે, વેાગ્યતાની કદર છે ન જાડવાનેા નિશ્ચય કરીને આવેલા તો દનિ છ ટાવવાની શકિત છે એમના ઘરમા માના કમ એ માત્ર મુખમા પિરસાય છે તેવા પાડ્રો નથી પણ 'પાડ્રી મીના એ ॥ કમ' છે ઉજાણીના સમયે જીવનના કે ઈ કે ઈ પુસ્તકો ઉઘેવાય છે અને હદયના મર્મ સમજાય છે હદય આંખે ચડી બેસે છે, સ્ત્રી અને પુરુષના સમાગમમા સકુચિતતા અનુભવતા સિદ્ધ સમાજમા કમણ એક ઉત્સવ બનીને સપર્ક સાધવાની તક છે પીરસનારના મેા ઉપર સ્મિત છે એના શરીર પર પનેવિધા પેાતિયુ અને બંડી નથી પણ શ્વેત અબોટિયું અને રેશમી ખમીસ છે એ માત્ર કિમતી વસ્ત્રો નથી પણ એના ઉમગ અને ઉલ્લાસના પ્રતીક છે ઘણા સુતરાઉ વસ્ત્રના હિમાયતીઓએ સવાલ ઉઠાવ્યો છે કે સ્ત્રીઓ તમામ વસ્ત્ર પરિધાન કમણ વખતે રેશમી કરે છે ? ન હોય તો સમાનતાના કમાનામાં

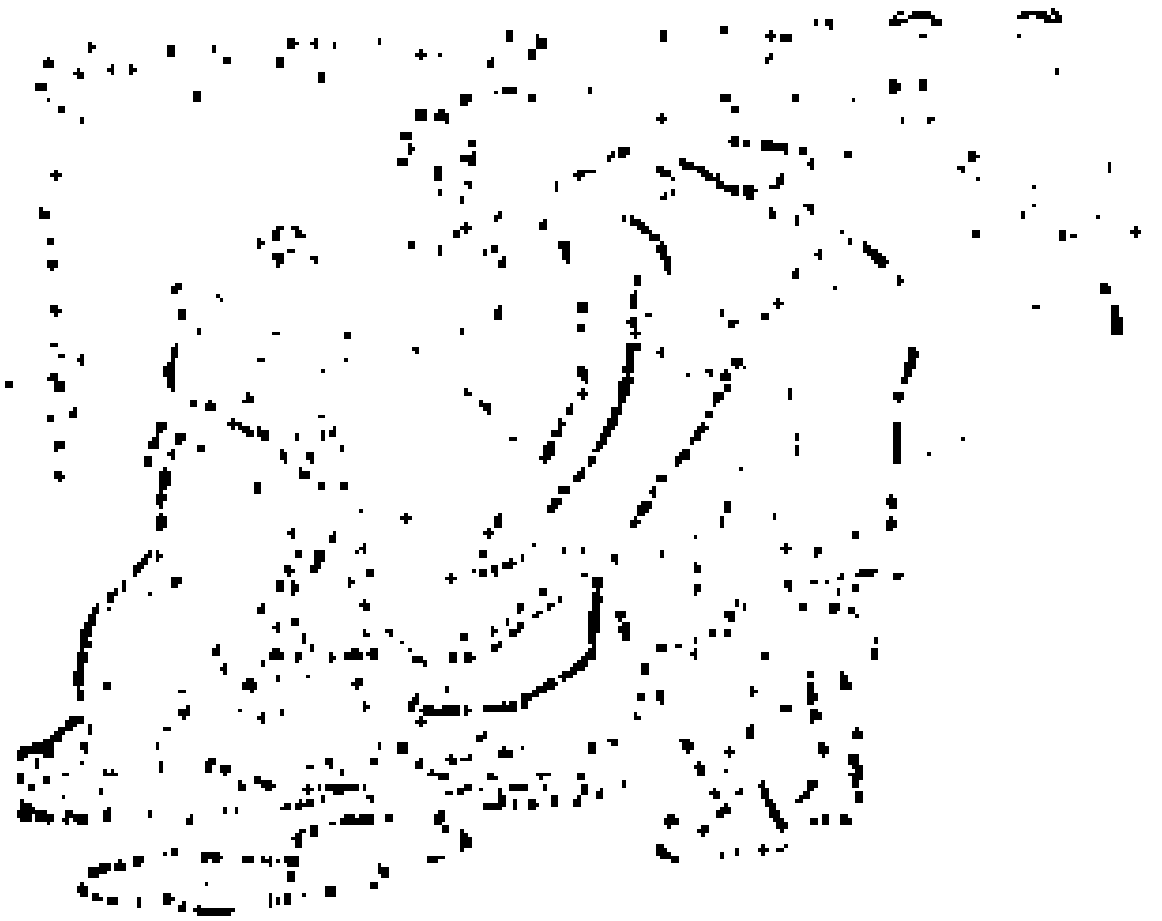

પુરુષ પર નિયંત્રણ કરી તેમને કેમ અન્યાય થાય છે? શું પુરુષોએ રેશમી વસ્ત્રો જ પહેરવાં અને સ્ત્રીઓ એટલી વિશુદ્ધ કે તે સુતરાઉ કપડાંથી અલિપ્ત છે? એનો જવાબ એ કે સ્ત્રીઓએ રેશમી કપડા પહેર્યાં છે એમ દેખાય છે તો રેશમી કપડાં નથી એમ શા માટે માની લેવું? ખુદ ભવભૂતિએ કહ્યું છે કે તિર્યોદક અને વહ્નિ તો સદા પવિત્ર છે. આમ જ હોય તો ઈર્ષાની આગ જેમા અહર્નિશ બળે છે તેને વળી રેશમી વસ્ત્રનાં બંધન શાં?

સુરતના જમણ પાછળ માત્ર ઉજાનનો ઉલ્લાસ નથી પણ મહાન યોગીની, તત્ત્વવેત્તાની ફિલસૂફી છે તેની યોજનામાં માણસને તાવવાની કરોટી છે એકાગ્રતા અને ચિત્તવૃત્તિ નિરોધનું જમણ એ વિકાસગુરુ છે. બીજે બધે માત્ર જમનારાઓને જ આમંત્રણ આપવામાં આવે છે. સુરતના લગ્નના જમણમા પાટે બિરાજવાના એટલે કે જ્યાં નાત જમવાની હોય તેની આગળ માટેલી

પાટ પર પાઘડી પહેરી, દપટ્ટો ઓઢી, બેસીને બીજાને જમતાં નિહાળવાનાં પણ આમંત્રણ નીકળે છે. આ માટે બેસનારનું કાર્ય તપોનિધિની તપશ્ચર્યા કરતાં પણ વિકટ છે. પોતાની સન્મુખ બીજાના ભાણામાં ભાતભાતની વાનગી પીરસાય તે જોયા કરવી, તેનાથી રસેન્દ્રિય ઉત્તેજાય તેનું નિયંત્રણ કરવું, વાનગીઓની સુવાસ ઘ્રાણેન્દ્રીયને ઉત્તેજે તેને કાબૂમાં રાખવી, આનંદથી જમતા—જમનારાઓના ફડાકા સાંભળવા, આસપાસ વાગનું રઝાક બેન્ડ 'મેરી સાથ સાથ રહો તુમ કદમ કદમ' વગાડીને ઉશ્કેરે તે વખતે પણ પાટને વળગીને બેસી રહેવું, ખાલી પેટે બીજાનાં પેટ ભરતાં જોવાં, બેધણિવાળીવાળા પતિની પ્રથમ પત્નીની પેઠે બીજાનાં સુખ જોઈ પોતાના દુઃખમાંય રાચવું, અને આવા પરિતાપના સમયે શરીરે જામા પાઘડીનો ભાર રાહેવો એ મહાન તપ છે, મહાન ત્યાગ છે, વિકાર અને વિલોભન ઉપરની મહાન જીત છે. ખુદ પંગત પૂરી થયા પછી ઢેડાં રહ્યું સહ્યું ઉઠાવી જાય છે પણ આ યોગીઓને તો કણિકા પણ ત્યાં મળતી નથી. કહે છે કે વિશ્વામિત્રો અને વસિષ્ઠો આ યુગમાં નથી. હું કહું છું કે સુરતના પાટે બેસનારા વિશ્વામિત્રથી પણ અદકા છે. મેનકાને નીરખીને વિશ્વામિત્રે તપોભંગ કર્યો પણ કોઈ પાટે બેસનારે ગયે તેવી રસપ્રદ ઉજાણીમાં પણ પાટ પરથી કૂદકો મારી કોઈના ભાણા પર વા પીરસનારા પર તરાપ માર્યાનું હજી સાંભળવામાં આવ્યું નથી.

આ યોગ માત્ર પાટે બેસનારે જ નથી કેળવ્યો, જમનારાઓએ પણ કેળવ્યો છે. સુરતમાં મરણ અને લગ્નનાં જમણો ઘણીવાર જમાડનારની શેરીમાં જ તેના ઘર આગળ થાય છે. પાસે પાસે જાજરૂવાળી સાંકડી શેરીઓમાં ખાળકૂવા અને ઉકરડાની નજીકમાં મચ્છરોના ત્રાસમાં સાધનને અભાવે જમણો જમાય છે. આવા વાતાવરણમાં પણ જો તમે સુરતના સહેલાણીઓને પત્રાવળી પર બેસી પાછળ બોટા મૂકી જમતા જઓ, તેમની જમણની એકાગ્રતા નિહાળો, તેમના દૂધપાક, શીખંડ કે કઢીના ફડાકા સાંભળો, તેમની જમતી વખતની સ્વસ્થતા પરખો તો તમને જરૂર ખાતરી થશે કે કાર્યસાધનામાં વાતાવરણને ભૂલી જઈ, તમામ ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરી સુરતીઓએ મહાન યોગ સાધ્યો છે.

જમણ માત્ર જમણ નથી, કલા છે. કેટલીક રમત ગમતના પ્રવીણો તેમાથી જીવનનિર્વાહનાં સાધન પણ મેળવે છે સુરતમાં એવા રસોઈ—નિષ્ણાતો થઈ ગયા છે જેઓ ન્યાતના ઓચ્છવ રાખી તેમાથી બચાવ કરી એક માસની રોજી કાઢતા. વળી જમણમાં કેટલીક દોષનિવારણ કરવાની પણ શક્તિ છે. ન્યાતના કેટલાક ગુન્હા જેવા કે બીજી ન્યાતમા કન્યા આપવી, સમુદ્રગમન કરવુ, ન્યાતનુ અપમાન કરવું વગેરે બદલમાં જમણ એ એક સુદર શિક્ષા છે. કોઈનાં પણ લગ્ન થાય તેમાં ઈતરજનનું તો લક્ષ્ય મિષ્ટાન્ન જ હોય છે. એટલે બીજી ન્યાતમાં કન્યા આપવાનો દોષ સ્વાભાવિક રીતે જમણ આપવાથી નષ્ટ થાય છે. સમુદ્રગમન કરવાના દોષનું મૂળ એ છે કે સમુદ્રગમન કરનાર પરદેશ જઈ સ્વાર્થી બની પરદેશની સારી સારી વાની એકલો ખાઈ આવ્યો છે તેનો બદલો ત્યારે વળે કે સહી ગયેલા જ્ઞાતિબંધુઓને પણ તે જમાડે. ન્યાતના અપમાનથી ન્યાતને કોપ થાય છે અને કોપ સારા જમણથી શમે છે, એટલે જમણ એ તમામ જ્ઞાતિઅપસંપ શમાવવાનું સાધન છે. કસનભાઈનું દરેક સાંજનામાં એજ સૂત્ર હતું 'જમાડી લાખ એટલે પડતું.'

સુરતના જમણનો આ રસોલ્લાસ બે પ્રકારના માનવીને ખાસ પ્રાપ્ય છે. ભોજન તો માનુહસ્તેથી મળે તે કાં તો પોતાની કે કાંતો પત્નીની. કાં તો સુરતી માતાને ત્યાં જન્મ લેનાર કાં તો સુરતી સુંદરીનો હસ્ત ગાંધનાર સુરતી જમણનો ખરો આનંદ મેળવી શકે.

એક વકીલના વકીલ પુત્રને વકીલાત પર વૈરાગ્ય આવ્યો. કુશળ પિતાએ તેને જુલ્મથી દાબી દેવાને બદલે થોડો થોડો વખત બીજા ધંધાનો અનુભવ લેવા કહ્યું. પોતાના ડોક્ટર, વેપારી, પોલીસ ખાતાના અમલદાર વગેરે મિત્રોને ત્યાં તેમનો ધંધો કેમ ચાલે છે તે જોવાની તક આપી. છેવટે બધે ફરીને આવીને છોકરાએ કહ્યું 'પપ્પા, મેલ કરવત વકીલના વકીલ.'

જો આવતા જન્મ માટે કાશીએ કરવત મુકાવવાનું હોય અને ધારી જગાએ આવતે જન્મે જન્મ મળતો હોય તો હું તો જરૂર કરવત મુકાવુ, 'મેલ કરવત સુરતના સુરત.'

[૩] ભૂસું

અમદાવાદથી જયંતીલાલ અમારે ત્યાં આવ્યા હતા. સુરત પહેલી વાર આવ્યા એટલે વેપાર રોજગારના મંત્રીની અદાથી એમણે મને પૂછ્યું: 'તમારો મોટો અને સુપ્રસિદ્ધ વેપારી કોણ?'

"હરિશંકર" મેં જવાબ આપ્યો.

"ઘણા માણસોનો કામ કરતા હશે?"

"પદરથી વીસ માણસો" મેં કહ્યું.

"ઉંચો મોટો હશે."

"જબરજસ્ત."

"પેઢી ક્યાંથી ક્યાં સુધી કામ કરે છે?"

"સવારે પાંચથી છનનન અવાજ શરૂ થાય છે તે સને બાર વાગ્યા સુધી."

"ધંધો શેનો શરાફીનો હશે?"

"ના, ભૂસાનો" મેં કહ્યું.

"હેં, ભૂસામાં પરોઢિયાથી મધરાત સુધીનો વેપાર કેવો? એ બધું ભૂસું ક્યાં જાય છે? ગતુ તો આઈસ ફેક્ટરીમાં કે ટીંગલી અને દડા બનાવવામાં વપરાતું હશે."

"પેટમાં" મેં જવાબ આપ્યો.

"શું કહો છો ભાઈશાબ, તમે ભૂસું ખાઓ છો? જયંતીલાલે પૂછ્યું.

"તમેય ખાશો." મેં કહ્યું અને જયંતીભાઈને ભૂસું ખવડાવ્યું.

"ઓસારીની! આ તો ચવાણું" જયંતીલાલે આશ્ચર્યમાં ટીકા કરી.

આ ભૂસા બાબતના સૂરતના અને ઈતર જગતના દૃષ્ટિકોણમાં ફેર. ભૂસું એ સુરતમાં માત્ર કડીઆ મજારને ફાકવાની વસ્તુ નથી. માત્ર કોઈકવાર નાસ્તો કરવાનું કે બાબકને રીઝવવાનું સાધન નથી. એ તો એક હંમેશનું સર્વપ્રિય ખાણું છે. ભાઈબંધ દોસ્તદારની સરભરા કરવામાં, બહારગામ નવીન વસ્તુ

મોકલવામા, મોડુ ખાવુ હોય ત્યારે પેટને આશરો આપવામા, વહેલું ખાવુ હોય ત્યારે સાંજ સુધી ક્ષુધાને નભાવવામા એનો ઉપયોગ કરવામા આવે છે

ભૂસું એ સુરતમા સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી પુરુષોની સ્વતંત્રતા અને સ્વમાન જાળવવાનુ અમોઘ સાધન છે હુ તો સ્ત્રી પુરુષના કર્તવ્યવિભાગનો ચુસ્ત હિમાયતી છુ મારો દૃઢ મત છે કે પુરુષોનું સ્થાન આફિસોમા, કારખાનામા, મિલોમા, એરોપ્લેનોમા, વહાણ પર, અને લડતના મેદાન વગેરે પર છે સ્ત્રીઓનું ઘરમા, ઈસ્પીતાલમા, કન્યાશાળામા, રસોડામાં અને એવા બીજા ક્ષેત્રોમાં છે

કદાચ સમય બળને માન આપી સુભાષને નવડાવવા કે ધોવરા સ્વરે હાથાં ગાઈ સુવાડી દેવા સુધી મેં કર્તવ્યક્ષેત્ર લંબાવ્યું છે પણ એટલું તો ચોક્કસ કે સગડીમાં કાકડી મૂકવા સુધીનું કે ભાખરી કે ખીચડી બનાવવા સુધીનું આ કલમથી કાતીલ ઘા કરી શકનાર હાથનું પતન થયું નથી. ચાર વર્ણના કર્તવ્ય વિભાગમાં પણ ખાવું ને ખવડાવવું એ વૈશ્યની ફરજ નથી. વાગ્વૃત્તિ યાને બોલવું અને બોલાવવું એ વણિક ધર્મ છે અને કુલધર્મ પણ છે. તેને વાણીથી કલમ સુધી પહોંચવા દઈ છું પણ કડછી અને માસ હસ્તના પ્રતિલોમ સંગમથી ગીતાભાખ્યું વર્ણસંકર પરિણામ હજી આવવા દીધું નથી અને એટલું અધઃપતન હજી સુધી થવા દીધું નથી. અને પરમકૃપાળુ પરમાત્માને પ્રાર્થના છે કે જીવનભર એ ટેક સાચવી રાખે. મારી એ ટેક જાળવી રખાવનાર ભૂસું છે. અકસ્માતને લઈને, કુદરત યા માણસના કોપને લઈને, થાકને લઈને, જીદને લઈને, બંડ, હડતાલ કે વિગ્રહને લઈને જ્યારે જ્યારે રસોડું બંધ પડ્યું છે ત્યારે ભાંગ્યાના ભેરુ સમા, અસહાયના સહાય સમા, દુખીઆના વિસામા સમા, હરિશંકર, કસનજી કે જાની મારી વ્હારે ધાયા છે. આર્યનિવાસ કે સાબરકાંઠાના પ્રતિનિધિને અભાવે ભૂસું એ વિધુરનું આશ્વાસન, એકલ દોકલતાનો આધાર અને ભૂખ્યાનું સાંત્વન છે. સવારના પહોરમાં બંધાતાં પડીકાં ગણશો, ત્યાં જ પેલી પાસેની હોટલની ઘાના સહકાર સાથે ભૂસું આરોગતા માણસોની સંખ્યા ગણશો અને સવારથી સાંજ સુધીની ભૂસાની દુકાન પરની ઠઠ નીરખશો તો એમ માનવાને તમને કારણ મળશે કે સુરતનો એક મુખ્ય ધંધો મમરા સેવનો છે.

પ્રથમ થોડા દાયકા પર ગોપીપુરામાં એક સેવગાંઠીઆની દુકાન હતી અને એક ભાગળ પર હતી એમ વડીલો કહે છે. મૂળ ભૂસાનું કુટુંબ નાનું હતું અને તેમાં મમરા, સેવ અને ગાંઠીઆ એ ત્રણ જ વ્યક્તિઓ હતી. સુરતની વસતીની પેઠે એ કુટુંબ પણ બહોળું થવા લાગ્યું. ભજીયાં, પાતળાં, ખમણ, ટોકળાં, ગોપાપુરી, કણી, પાપડ વગેરે પુત્રપુત્રીનો પરિવાર વધવા માંડ્યો. તાજેતરમાં તો દર વર્ષે રેડિયોના નવા મોડલ સમી નવી નવી વાનગી પેટીસ, મકઈનો ચેવડો વગેરે વધતી જ જાય છે. હું એ શુભ દિનની વાટ જોઈ રહ્યો છું કે જ્યારે તેટલાં જ સ્વાદિષ્ટ દાળભાત રોટલી ને શાક એ મમરા

સેવવાળા બનાવશે અને પુરુષોની પરતંત્રતા પર જોર છે-ચોક કલા ! મારો

મારા બૂબ્બા એકલ દોકલ અને શાકેબાની આગતા સ્વાગતા કરી મમરા સેવવાળાઓ બેસી રહ્યા નથી, પણ ધાર્મિક અને ખાવિક ઘરાકોની તૃપ્તિ ખાન પૂરી પાડવા પણ તેઓએ બનતું કર્યું છે તેમના ધ્યાનમાં આવવું જોઈએ કે કૃપણ કરી આપનારને આભારે કેટલાકની અભિલાષા તૂટી અને પૃથ્વી પરના પુરુષમાં ઊણપ આવી તેમણે જાણવું જોવું જોઈએ કે કૃપણ ન બાવવાને બદલે કેટલાકે અભિલાષ કરવી ત્યજી અને પુરુષ ઘટ્યું એ પુરુષની ઊણપ આવતી અટકાવવા, કૃપણ કરી આપનારની ખામોટ પૂરવા અને ધર્મના કાર્યમાં મદદ કરવા કેટલાકે કૃપણની ચેવડો બનાવવા સુધીનો ભક્તિભાવ અને ધાર્મિકતા પણ બતાવ્યા છે

મમરાસેવવાળાઓએ સાધેલા વિકાસ અને કરેલી પ્રગતિનું મૂળ પણ એ વિશ્વાસ ભક્તિભાવ અને ધાર્મિકતામાં છે શરૂઆતમાં જ્યારે ભૂખ્યું લોકપ્રિયતા માટે નવ કરવું પડતું તે વખતે સેવમમરાવાળાઓએ કેળનું પાણી પણ સાથે વેચવા માટેનું કેળના પાણીથી બનાવેલા સેવ ગાંઠીઆ તેઓ વેચતા એટલું જ નહિ પણ શીખ્યા પાપડ વગેરે તમે ઘેર બનાવી શકો તે માટે દુકાનેથી કેળનું પાણી પણ વેચતા કેળનું પાણી તેઓ વેચે છે તેની આપ કરવા તે બાબતનું પાણિયું પણ દુકાને મારતા. મોગરો પીપ, તપેલાં કે તગારામાંથી કાઢતા ઘડતા ગર્ભના ઝીણા કટકાથી અલબત્ત સુવાસિત જળ તામડો ભરી બજાર બાવવામાં આવતું પર્ણ ધર્મને જાગૃત કરે છે, ભક્તિ પેદા કરે છે ઉચ્ચ ભક્તિની બાબતમાં ક્ષત્રિઓએ પણ આવી ધર્મપ્રવૃત્તિવાળી દુકાનોમાંથી મમરા સેવ ખરીદ આવ્યા આવા સ્વાદ અને શુદ્ધિ એમના મુદ્રાલેખ હતા તેમાં સુરતની શાન ત્રીજી ભળી. સ્વાદ, શુદ્ધિ અને શાન્તિએ ગાંધીના ભારતની ઘરમાં રહેતા મમરા સેવ વાળાઓની દુકાનોને પોતાના સુંદર ઘરમાં રહેતા વેપારીઓના મંડાણમાં ફેરવી નાખી

અમદાવાદ નાગરિકો અને સંસ્કારીઓના ગુમતા ધર્મ અને શાન્તિને હજમ કરવા પડ્યા છે આજની વધુ કાવ્યના તે બનાવમાં પણ શાંતિ અને કુતૂહલ

કરનારા માણસો હતા. આટલી તામડી કેળનું પાણી ક્યાં ભરી રાખતા હશે? રોજ કેટલાં ઘડ પીવીને આટલું પાણી કાઢતા હશે? આટલી કેળનાં ઘર કઈ વાડીમાંથી રોજ ને રોજ આવતાં હશે? આટલા માલની જરૂરીઆતને સુરત એકલું કેવી રીતે પહોંચી વળતું હશે? આવા પ્રશ્નો ને શંકાઓ કરનાર પણ ઘણા હતા એટલું જ નહિ પણ ખુદ કેળનું પાણી લીધા વગર આવા પ્રશ્નો ખુદ મમરાસેવવાળાઓને પોતાને પૂછનારા પણ રાખસો હતા. પણ જવાબ ન દેવા યોગ્ય સવાલોને સ્મિત કરી હસી નાખવાની મુત્સદ્દીઓની મુત્સદ્દીગીરી મમરાસેવવાળાઓમાં હતી અને તે દલીલ કરતાં વધુ સહેલાઈથી કુશંકા, કુતર્ક અને અશ્રદ્ધાને મહાત કરતી. એક ભાઈએ તો પોતાના વાડામાં મને લઈ જઈને પાણીના તળાવ પાસે પડેલું કેળનું એક ઘડ મને બતાવેલું. એટલું મારે આજે આટલે વર્ષે પણ કબૂલ કરવું પડે છે. મને તો ખાતરી છે કે ગુજરાતના કોઈ ભાગમાં કદલીનગર સ્થાપી ત્યાં કેળનું વાવેતર એ લોકોએ કર્યું જ હોવું જોઈએ. ત્યાર બાદ મમરા સેવનો ધંધો એટલો વધ્યો કે કેળનું પાણી વેચવું બંધ કરવું પડ્યું. પણ શુદ્ધિની કીર્તિ તેમણે સંપાદન કરી તે આજે ય તેમણે જાળવી રાખી છે. મારાં ફોઈ ઘેર પાણીમાં બાંધેલા લોટના પાપડ કે પૂરી બીજાનાં અડકેલાં ખાતાં નહોતાં. અને જો કે ગણપતના લાવેલા મમરાસેવ ખાવામાં વાંધો લેતાં પણ પોતે લાવેલા કે મારી પાસે મંગાવેલા મમરાસેવ વિના વાંધે ખાતાં. વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ પણ ફોઈબા આ સિદ્ધાંતને નભાવી શકે તેમ હતાં. વિજ્ઞાનમાં ગરમીના ખરાબ અને સારા વાહક Good conducter of heat અને Bad conducter of heat હોય છે તેમ શુદ્ધિ અશુદ્ધિનાં પણ હોય છે. ફોઈબાના માનવા પ્રમાણે ગણપત અશુદ્ધિનો ઝડપી વાહક હતો અને કેળાંપીઠથી પાણીની ભીંત સુધીમાં સમસ્ત અશુદ્ધિથી પડીકાને ભરી દઈ શકે તેમ હતો. એટલે તેના હાથના લાવેલા મમરાસેવ શુદ્ધિની નજરે ખાઈ શકતાં નહોતાં. બાકી દુકાનની શુદ્ધિને માટે તો તેમને માન હતું. આ શ્રદ્ધા તેમની અસ્થાને ન હતી. મમરાસેવવાળાઓને મળી ખાનગીમાં પૂછતાં મને માલમ પડેલું કે [illegible] કામ કરનાર પ્રત્યેક માણસ સવારે ચાર વાગે ટાઢે પાણીએ ન્હાઈ

લે છે, સંધ્યાપાઠ કરી લે છે, અને ત્યાર બાદ દુકાનનું કામ કરે છે, અને અશુદ્ધિની કોઈ પણ શંકા, લઘુ કે દીર્ઘ થતાં ન્હાવાનું ચૂકતો નથી. વળી-નળતાં, સમારતાં, કામ કરતાં, છીંક ખાતાં તાપીમાતાને યાદ કરે છે અને માત્ર સ્મરણથી પુનિત કરતી સૂર્યપુત્રી ખરી કે માની લીધેલી અશુદ્ધિનો નાશ કરે છે.

બે ત્રણ સિદ્ધાંતસૂત્રો તેમની સફળતાના પાયા છે. તેમાંનું એક એ કે ગમે તેવા ગુણ, રૂપ અને આકર્ષણ વિના નકામા છે. જીભને પ્રિય લાગ્યું, સ્વાદિષ્ટ લાગ્યુ અને આંખને ગમ્યું તેની સામે પેટ તત્કાળ કંઈ ગુબેશ ઉઠાવી શકતું નથી. ઉપરના શણગાર, છટા અને ભભક પ્રથમ દૃષ્ટિએ આંજી નાખી ગુણદોષ તરફ આંખ મીંચામણાં કરાવે છે તે તેમનાથી અજાણ્યું નથી. પ્રિય હોય તો અસત્ય પણ નભી જાય તે સિદ્ધાંતને તેમણે સ્વાદિષ્ટ હોય તો તંદુરસ્તીનો કોઈ વિચાર નથી કરતું; એ સૂત્રમાં સમાવી દીધો છે કોપરું, કોથમીર અને મરચું મુખ્ય શણગારો છે. આથી જ થોડે થોડે વખતે નવી નવી સ્વાદિષ્ટ વાનગીને બજારમાં મૂકવાની પગશ તેઓ હંમેશ સેવે છે. તેમની સફળતાનો એક બીજો ગુણ તેમની કરકસર અને તેમનો ઉદ્યમ છે. કરકસરના પાઠ શીખવા તેમને વિગ્રહ સુધી થોભવું પડ્યું નથી. વર્ષોથી તેઓ National economyના પાઠ શીખ્યા છે. કોઈપણ વસ્તુ તેઓ નકામી જવા દેતા નથી. ફાટેલો પતંગ જેમ થીગડી મારવામાં ખપમાં લેવામાં આવે છે તેમ દુકાનની કોઈ પણ વસ્તુ નકામી ન જવા દેતાં તેનો સદુપયોગ કરે છે. ગાંઠીઆનો ભૂકો, મરચું, લીંબુ વગેરે મિત્રોની સંગતમાં ચટણી રૂપ ધરે છે ત્યારે તેનું મહત્ત્વ વધી જાય છે છીણી ગાંઠીઆની કટકી, ભજીયાંની કણી, વગેરે વગેરે સાથે બે પૈસાના પડીકાં નવરાશનાં વખતમા બાંધી રાખવામાં આવતાં બે ફાયદા થતા. બે પૈસાના મમરાસેવ લેવા આવનારનો સમયનો બચાવ થતો અને દુકાનદારના ખાલી સમયનો ઉપયોગ થઈ શકતો.

કેટલીકવાર ભૂસું શબ્દ ખરાબ અર્થમાં વપરાતો હોવાથી આ ભૂસા અને તે ભૂસાનો ભેદ દર્શાવવાની ખાસ જરૂર પડે છે. ઘણીવાર કોઈ તિસ્મારખાંની

કે ચડી ગયલા માણસની બાબતમાં એમ કહેવામાં આવે છે કે તેના મગજમાં ખૂબ ભૂસું ભરાયું છે યા તેને મગજે ભૂસું ચડયું છે. એ ભૂસું નિર્માલ્યતા, છોતરા સમી નિ સત્વતા, અને મગજે ચડે તો તુંડાઈ અને લડાઈ જગાવવાની પ્રેરકતાના ગુણો દર્શાવવા વપરાય છે. આ ભૂસામાં ધમધમાટ છે પણ જીભ પર જ લાગે છે માથા સુધી નથી પહોંચતો આ ભૂસામાં નિર્માલ્યતા નથી, કારણ કે એ ખાવાની ટેવ પડતાં પેટનું વર્તુળ વધે છે અને માણસ નિર્માલ્ય બનવાને બદલે વધુ વજનદાર દેખાય છે અને ભૂસું ખાધા પછી તે મગજ પર ચડતું નથી કે લડવાની વૃત્તિ થતી નથી. પણ દુનિયા એક સ્વાદિષ્ટ વસ્તુથી ભરેલી રહેવા યોગ્ય જગા છે એમ ભાન થાય છે અને શાંતિ, સંતોષ અને આનંદનું વાતાવરણ ઉત્પન્ન થાય છે.

સ્નેહ અને ચાહને નિકટનું સાંનિધ્ય છે. સ્નેહ ગાઢ થઈ ચાહનું સ્વરૂપ લે છે. ભૂસાની સ્નિગ્ધ વાનીઓની નજીકમાં તેથી જ ચાહની હોટલો દેખા દે છે. ભૂસાની દુકાનની થોડે દર ચાહની હોટલ હોવી જ જોઈએ અને હોય છે. ભૂસું ચાહની લગની ઉત્પન્ન કરે છે એટલે ભૂસાના પડીકાં લઈ ઘણા શોખીનો ચાહની હોટલમાં બેસીને ચાહના સહકાર સાથે ભૂસું આરોગે છે. લોકોની આ સ્વાભાવિક વૃત્તિને પરખી કેટલાક ભૂસાવાળાઓએ પોતે જ પોતાની દુકાનમાં બેસીને ભૂસું ખાવા માટે અલાયદી જગા તે જ મકાનમાં રાખવાની અને ત્યાં ચાહ પીનારાઓને ચાહ બનાવી આપવાની સગવડ આપવા માંડી છે કે નાહક થોડો નફો હોટલવાળાઓ ન ઉપાડી જાય.

ભૂસું લઈને હોટલમાં બેસીને ખાવાની પ્રથા એક જનસમુદાયને લાભકારક અને કલ્યાણકારક પ્રથા છે હોટલો માત્ર ચાહની ભૂખને પૂરી પાડનાર સસ્થા નથી પણ માણસને મનોરંજન આપનાર અને તેમને શુભ સલાહ આપી તેમને કલ્યાણપ થે દોરનાર સંસ્થાઓ છે રેડિયોના જમાના પહેલાં સુરતની હોટલોમાં ગ્રામોફોન એ હોટલનું આવશ્યક અંગ હતું જનતાના દિલને પસંદ પડેલી રેકર્ડો હોટલમા વાગ્યા જ કરતી ગ્રામોફોનનું આ મનોરંજન પ્રેરણા ને માર્ગદર્શન મેળવતા મેળવતાં સુરતનો શહેરી ચાહ પીતો અને અમૂલ્ય લાભ મેળવતો. ઘણા દિવસથી પિયર ગયલી પત્નીને તેડાવવાનું ભૂલી ગયલો પતિ 'મારે સાસરિયે

જઈને કહેજો એટલડું પ્રીતમજી આણાં મોકલે' એ ગાયન સાંભળીને પત્ની વિયોગથી કેવી ઝુરતી હશે અને તેડાની કેટલી વાટ જોઈ બેઠી હશે તેનો ખ્યાલ પામતો. 'કાલ તો સારા છેડાનો નમૂનો લેતા જ આવજો' એવો આગલી સાંજનો આદેશ પોતાના કામ ધંધામાં પડી વિસરી જનાર પતિ 'જાઓ જાઓ ચંદન હાર લાવો' નહિ તો 'નહિ બોલુંગી' સાંભળી નેકલેસના નમૂના વગર ઘેર જવાથી શા હાલ થશે તે સહેજે કલ્પી લેતો અને સીધો ચોકસી બ્રધર્સની દુકાને જઈ નમૂના શોધવા મંડી પડતો. દેવદર્શન કરીને પાછા ફરનાર અને મંદિરને દરવાજે જોડા, ચંપલ કે છત્રી ભૂલી જનાર કેટલાક ભાવિક ભક્તોને ઘેર જતાં પહેલાં હોટલમાં ચાહ પીતાં પીતાં 'મથુરામાં ખેલ ખેલી આવ્યા' અને 'ક્યાં ભૂલી આવ્યા'ના ગાયનથી પોતે ચંપલ કે છત્રી કે જોડા મંદિરને દરવાજે ભૂલી ગયા છે એવું સહેજે યાદ આવતું. આજે હોટલોમાં ગ્રામોફોનનું સ્થાન રેડિયોએ લીધું છે અને તે પણ તેવીજ સેવા બજાવી રહ્યા છે. એક આનાની ચા પીતાં પીતાં સારી દુનિયાની ખબર, મધુર ગીત કે, મીલને ઝૂલને ગાના સાંભળવાનું મળે છે અને ખાંડ, ઘાસલેટની તંગી કે સસ્તા દરના અનાજની દુકાનની ખબર સાંભળી ઘરને માટે થોડાં વાસ્તેય, ખાંડ અને અનાજનો પ્રબંધ કરવાનો છે તેવું કર્તવ્યભાન થાય છે.

ભૂસાની મહત્તા તેના અનેકવિધ સ્વાદમાં અને ગુણમાં છે. છ સ્વાદમાંના બને તેટલા બધા સ્વાદ તેની મેળવણીમાં ભેગા કર્યા છે. તેમાં આદુ, મરચાં, ને મરચાંની ભૂકીના વપરાશની તીખાશ છે. ગળી કણીની મીઠાશ છે, ચટણીની ખટાશ છે અને ખારાશ પણ છે. ભૂસું એટલે જુદા જુદા સ્વાદનો સમન્વય છે. તેમાં મમસના કબજિયાત કરવાના ગુણનો અને સેવના ચણાના લોટની રેચકતાનો સમન્વય છે. ચટની કે ભજીયાં અગ્ન્યાસ વાપરે તેને શાંત કરવાને ગળી કણી કે જલેબીનું પર્જન્યાસ તૈયાર રહે છે.

કેટલાક શોખીન સુરતી કહે છે કે આ સ્નેહ ને ચાહની ભૂમિમાંથી પસાર થઈ હરિયાનું એક છપ્પન મસાલેદાર પાન જમી સ્ટેટ એક્સપ્રેસમાં બેસી જાઓ તો પછી કૈવલ્યધામ ઘણું જ નજીક છે.

---

[૪] પોક

સુરતીના સ્વભાવમાં વિવિધ અને કેટલાંક વિરોધી તત્ત્વો પણ સમાયલાં છે. એનામાં નાચ ગાનની મોજ માણવાની વૃત્તિ છે લગ્ન મરણના ઉત્સવો અને જમણો ઊજવવાનો શોખ છે પણ એના મોજીલાપણાની સાથે એનામાં કેટલાક યોગી અને તપસ્વીના ગુણો છે સુરતના રસ્તા ઉપર પગતમાં બેસી સ્વાદિષ્ટ જમણનો આહ્લાદ અનુભવતાં એને દુર્ગંધ અને મોરીની બદબો સ્પર્શી શકિત નથી સહેલાઈથી મોટરનો એક આનો ખરચી નાખનાર સુરતી ખાધે કાવડ ભેરવી ચાલતો શ્રી કાશીવિશ્વનાથના દર્શન કતારગામ સુધી કરી આવી પાછો ફરે છે એણે રસોઈને કલાની કક્ષાએ કેળવી છે. પણ તે સાથે કાચો ખોરાક પણ મિષ્ટાન્નની લહેજતથી ખાઈ શકે છે ઋષિપંચમીને દિવસે વગર ખેડેલું શાક અને વગર છડેલો સામો ખાઈને ઋષિનું પદ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ઋષિ—મુનિના સમયના અવશેષો સુરતીએ પોતાના જીવનમાં સાચવ્યા છે.

આગામી ઘઉંના પાકના પ્રતીક સમો ઘઉંનો પોંક દક્ષિણમાં ખાવાની પ્રથા છે એમ મેં સાંભળ્યું છે. પણ જવાર કે ઘઉંનાં કણસલાંને અંગેઠીમાં તપાવી કપડામાં ઝડીને દાણા છૂટા પાડી સૂપડામાં ઝાટકી, તેને ચટની, ચીભડાં વરિયાળી અને મોળી, તીખી, લીંબુની હરેક પ્રકારની રોવના સહકારમાં લગભગ જમણનું સ્વરૂપ આપી વૈજ્ઞાનિક રીતે ખાવાની પદ્ધતિ સર્જવી હોય તો સુરતે દંતકથા મૂળ સત્ય હોતી નથી. તેને કોણે કયા આધારે પ્રચલિત કરી તે પણ કહી શકાતું નથી. પોકને લગતી એક બીનસત્તાવાર દંતકથા એવી છે કે ભૃગુપુરથી શ્રી ભૃગુઋષિ તાપી સ્નાન કરવા એકવાર સુરત પધારેલા અને તરતા તરતા સામે સંદેરના રસ્તા પરને કાઠે જઈ સ્નાન કરી બહાર નીકળેલા. સામે કાંઠે જઈને આરામ કર્યો ત્યાં પાસેના ખેતરના ખેડૂતે આવીને શ્રી ભૃગુ-ઋષિને પ્રણામ કર્યાં અને તેમના સત્કારમાં જુવારનાં કણસલાં, તાજાં ચીભડાં, મરચાં અને થોડું મીઠું લઈ આવ્યો ઋષિએ ચકમકથી અગ્નિ પ્રકટાવ્યો અને તેમાં જુવારનાં કણસલાંને તપાવી શેકયાં અને તેના પર એક કણસલાનું ઠૂંઠું

ઝપેટી દાણા છૂટા પાડ્યા અને તે દાણા ચીભડાં, મીઠું અને મરચા સાથે આસેગ્યા. ત્યાર બાદ દૂધ અધરકાઈ જવાને લઈને દૂધને અભાવે ખેડૂતે દહીંનું માટલું ધર્યું અને તે સાંઠાથી વલોવી તેનો મઠો બનાવી ભૃગુમહારાજે પીધો આ વાત એ ખેડૂતના મોએથી બીજા ખેડૂતના મોએ સુરતમા તેમ જ આજુબાજુનાં ગામડામાં પ્રસરી અને મહાન પુરુષોને પગલે ચાલવાને ઉત્સુક સુરતીજનોએ આ પોંકની પ્રથા અપનાવી. સમય જતો ગયો તેમ તેમ જેમ આખી રાંધણકળા વિકાસ પામી તેમ પોંકની ભોજનવિધિને પણ સુધારાનો

પાસ લાગ્યો. સુરતમાં ધંધાર્થે વસવા આવેલા દક્ષિણી ભાઈઓએ મરચાને ચટણીના સ્વરૂપમાં ફેરવી નાખ્યું. પોતાની સેવ ખપાવવાના ઉદ્દેશથી વીસ પચીસ મમરાસેવવાળાઓએ સંકેત કરી પોંક જાહેર રીતે સેવ સાથે વખાણી વખાણીને ખાધો. તે ઉપરથી લોકોએ સેવને પણ દાખલ કરી અને એક વાર અત્યંત તીખી ચટની ખાઈને જીભ બળી ઊઠવાથી અને આખે પાણી આવ-

વાથી એક જણે પોતાના છોકરાને માટે ઘેર લઈ જવા લીધેલું વરિયાળી દાણાનું પડીકું છોડી તેનો ફાકો માર્યો. ત્યારથી વરિયાળી દાણા પણ દાખલ થયા. આમ સમય, સંજોગ અને અકસ્માનથી જેમ રાષ્ટ્ર, ભાષા અને ન્યાયપદ્ધતિનાં ઘડતર ઘડાય છે તેમ પોંક પદ્ધતિનાં પણ ઘડતર ઘડાયાં. અને પોંક ખાવાની કળા હાલની સુધરેલી અને અર્વાચીન ખાણાની કક્ષાએ પહોંચી. આ દંતકથાના સમર્થનમાં કોઈ ખાસ દસ્તાવેજી પુરાવો મળી આવતો નથી પણ તેને સંભવિત બનાવવાનો એક આધાર એ છે કે શ્રી ભૃગુઋષિએ પાછા ફરતાં સોની ફળિયામાં આસમ કરેલો જણાય છે. નાદાન બાળક પાસે પણ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરવામાં નાનમ ન માનનાર શ્રી દત્તાત્રેય ભગવાને પોંકના આસ્વાદનનું જ્ઞાન સોનીફળિયે, શ્રી ભૃગુઋષિ પાસેથી મેળવેલું અને તે વખતે શ્રી ભૈરવનાથે દ્વાર પર રહી તેમનું એકાંત સાચવેલું અને તે ઐતિહાસિક મિલનની સ્મૃતિ સાચવી રાખતું શ્રી ભૃગુઋષિ, દત્તાત્રેય અને ભૈરવનું મંદિર જીર્ણ દશામાં પણ આજે સોનીફળિયામાં ઊભું છે. આ સિવાય તાપી કાંઠાની નજીક જ ભૃગુઋષિનું મંદિર કેમ બંધાયું. ભૃગુઋષિનું બંધાયું અને બીજા ઋષિનું કેમ નહિ, ભૃગુઋષિની સાથે દત્તાત્રેય અને ભૈરવનાથને શો સંબંધ એ બાબતનો ખુલાસો મળી શકે તેમ નથી. એટલે એ બિનસત્તાવાર અને અપ્રચલિત દંતકથા ખરી માનવાને મન લલચાય છે.

માગશર અને પોષ માસમાં પોંક ખાવા જવું એ સુરતના જીવનની અગત્યની પ્રવૃત્તિ છે. અંધકાર પૂરી વિદાય લે તે પહેલાં તો ઊગની આશા સમી પોંકની અંગેઠીઓ શહેરની સામે પાર સંદેર જવાની સડક પારોના નદીકાંઠા પર સળગવા માંડે છે. જવારનાં ડુંડવાં કેટલાંક સવારનાં કપાયલાં, કેટલાંક આગલી સાંજે કપાયલાં પાણી છંટાઈને તાજાં જેવાં લાગતાં અંગેઠી પાસે આવીને પડે છે. સેવની ટોપલીઓ, દહીંનાં તપેલાં, ચટનીના રસાલા સાથે પૂલ પરથી સામે કાંઠે જતાં લોકનાં ટોળાં આશાના દીપક સમો સળગતી અંગેઠીનો પ્રકાશ જોઈને વધુ ઉત્સાહ પામે છે. સામે પાર જઈને પોતાના ઓળખીતા પોંકવાળાની અંગેઠી પાસે જઈ નદી કાંઠા પર મનગમતી જગા પસંદ કરી પોંકવાળા પાસે સાદડી માગી લઈ તેના પર બેઠક જમાવે છે.

અને પ્રિયતમની આકાંક્ષાથી પોકની વાટ જુએ છે. અગ્નિપરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયેલાં કલ્પનાઓનો ફુવારાનો ઉત્સાહજનક અવાજ નીચેથી આવતા નવવધૂના ઝાંઝરના ઝમકાર સમો વિશ્વનો સમગ્ર વિતાવવામાં ધીરજ આપે છે. પરદેશથી ઊંચી કમાણીમાંથી પસાર થઈ પાછા ફરતા સ્વજનને બંદર પર આવકાર આપવા ગયેલા સ્વજનની જેમ ઘરની, સેવ, ઘરિયાળીદાણા ચોરસાઈને પોકની વાટ જોતા હોય છે. પોક આવે છે અને તે સાથે જ આનંદકોલાહલ, મર્મ કુથલી અને વિનોદની સાથે રચનાત્મક કાર્ય વિધિસર શરૂ થઈ જાય છે.

શિયાળામાં આવેલા પરોણાને પોક આપ્યા ન થઈ જાય અગર તો મગાઈ ને ઘીંધીયું ન ખવરાવ્યાં એ મહેમાનગીરીનો ઊલટપ ગણાય છે. એક મારા ઓળખીતા ચમનભાઈ સુરત આવ્યા હતા. તેમને મેં પોક આવા જવાનું આમંત્રણ આપ્યું. પોક તેમણે કોઈ દિવસ ખાધો ન હતો એટલે મારે તેમને તેનું સ્વરૂપ અને તે ખાવાની વિધિ સમજાવવી પડી. તેમનો તો એક સ્ટેશન પર આવેલી કોઈ વેપારીની પેઢીમાં મળવા જવાનું હતું. એટલે પોક ઘેર મંગાવી લેવાનું કહ્યું અને ઘેર આવેલો પોક આણી. પછી મેં તેમનો પોક બાબતમાં અભિપ્રાય માંગ્યો ત્યારે તેમણે કહ્યું કે પોલ્યા આનાના શેર જુવારનો છે આના ઉપજે. જો વેપાર પોકવાળાની દૃષ્ટિએ ધણો જ લાભકારક અને ખાનારની દૃષ્ટિએ ખોટનો. જ્યારે મેં તેમને કહ્યું કે પોક ખાવાને લોકો જરૂર ટેવાય તો આટીબાટું તેમ જ આગલાની ભાંજી ખરચી દશ વીસ માઈલ દૂર પડી જાય છે. એક બે દિવસ ભાંગે છે, ત્યારે તો તેમને સુરતીઓની આ ભૂખાંઈ માટે ઘણી જ નવાઈ થઈ. જે વસ્તુ ઘેર દશ મિનિટમાં પતાવાય તે વસ્તુ માટે બે કલાક શિયાળાની ઠારમાં નદી કાંઠે કાઢવા જે એમના મનને મૂખાંઈની પરિસીમા લાગી. મને લાગ્યું કે શિયાળાની કરમાસુ ઠંડી; તાપી કિનારાનો આલ્હાદક પ્રદેશ; જો જ કાર્ય માટે લોકો મળેલા બેઠકનું હોવાનો જુદો જ એક જ ક્ષેત્રમાં સ્વતંત્ર પોક ખાવા સાથેના વિનોદ, ટીખળ અને તોફાનનું પૂર્ણવિરામ સમા મહાન વાક્યોનો અને છેવટે સર્વના ઉતાર તરીકે ઘેર આવીને પીવાની ચાહ્યો એ બધાની લહેજત ચમનભાઈને સમજાવવા કરવી તેના કરતાં

તો ચતુરાનન હાથ જોડીને "શિરસ્તે મા લિખ, મા લિખ, મા લિખ." એવી વિજ્ઞપ્તિ કરવી સારી પોંક પાર્ટીમાં નથી પ્રભુત્વ માત્ર પોંકનું કે સેવનું, નથી ચટનીનું કે મઠાનું, પણ તે પાછળ રહેલા સમગ્ર વાતાવરણનું પ્રભુત્વ છે તે બધામાંથી વાતાવરણ કાઢી લો તો શું પછી બાકી રહ્યું?

ઈંગ્લેન્ડ જઈ આવેલા મિ નિરંજનને પોંક ખાવા લઈ જવામાં મને કડવો અનુભવ થયો હતો દિવસ કરતા રાત્રિમાં વધુ સૌંદર્ય જોતાં શીખેલી આંખને સવારે વહેલા ઊઠતાં ત્રાસ પડે છે. મિ. નિરંજનને પરદેશના મોડી રાતના મનોરંજનોને અંગે મોડા ઊઠવાની ટેવ પડી હતી એટલે પોંક ખાવા જવામાં અમે જરા મોડા પડ્યા. ગોરધનભાઈ પટેલની કરાંકી આગળ સાદડીઓ પથરાઈ ગઈ હતી. ખાલી જગા આગળ ઢળેલા મઠાના ડાઘ અને ચટનીના અવશેષ પડેલા હતા. સૌંદર્યના અભાવે અપરિણીત રહેલી કન્યકાસમી એક ચટનીના ડાઘાવાળી સાદડી માત્ર ગોરધન પટેલ પાસે પડેલી હતી. મિ. નિરંજનને સૂગ ચઢી, જુગુપ્સા ઉત્પન્ન થઈ. તેમને બધું ગંદ (dirty) લાગ્યું આટલા માનવ સમુદાયની હાજરીમાં પોંક ખાવા બેસવું તેમને જંગલી— અસહ્ય (indecent) લાગ્યું. પરિણામે અમે એક શેર પોંક ખરીદી ઘેર ગયા અને ધોબીની ધોયેલી શેતરંજી પર બેસી જુદી જુદી વિદેશી ડાન્સ પદ્ધતિઓ પર ચર્ચા કરતાં કરતાં પોંક ખાધો.

મેં મિ. નિરંજનને પૂછ્યું કે આંગ્લ નૃત્ય સમારંભમાં તમને કંઈ અસભ્યતા, અમર્યાદા લાગેલી કે નહિ? માનવ સમુદાયની હાજરીમાં પર પુરુષની સાથે નિકટ નિકટ શરીર સ્પર્શ થાય એવા સંજોગોમાં નૃત્ય કરવું, શરીરનાં ઢાંકવા યોગ્ય મનાતાં અંગોનું પ્રદર્શન કરવું અને મન પરનો કાબૂ શિથિલ થાય એ હદે ખાણી પીણી કરવી એમાં શિષ્ટતા, સભ્યતા અને વિશુદ્ધિ જળવાય છે કે નહિ તે બાબતમાં તેમનો મત પૂછ્યો. મિ નિરંજનનો જવાબ એવો હતો કે નૃત્યને વિકારની દૃષ્ટિથી નહિ પણ કલાની દૃષ્ટિથી જોવું, સમૂહ નૃત્યની પાછળ રહેલો ભાવ, જાસ્સો અને આત્મા સમજવો.

એ જ દૃષ્ટિ જો મિ. નિરંજને પોંક જવાફત પરત્વે રાખી હોત તો તેમને સમજાત કે એ પણ એક સમૂહગીત છે સમૂહગીતમાં વ્યક્તિગીત કરતાં ઓછી

મીઠાશ હોય, સંવાદિતા ઓછી હોય, મહીંમહીં સૂરનો વિસંવાદ હોય, છતાંયે તેની પાછળ ઓવી પ્રેરકતા, એવો જુસ્સો, એવો પ્રવાહ હોય કે બધું ભૂલાવી તેમાં ઘસડી જાય બલે કાલા ઘરની પોક પાર્ટીઓમા ઓછી સફાઈ, ઓછી સ્વચ્છતા હશે, પણ તેની પાછળ રહેલો ભાવ, અને તેની આસપાસ રચાતું વાતાવરણ ઘરગથ્થુ પોકમાં આપ કદ રહેવાનું

મિ નિરક્ષને નાપસદ કરેલી શાદીમા તો કઈ કઈ અભારણ બનેલાં હશે, કઈ કઈ દાસ્તોના ફિલફિલાટ ઓછું ઝીલ્યા હશે, કઈક મજાકો, કટાક્ષ મશ્કરી અને વિનોદના પડ્યા એમાં પડ્યા હશે, કઈક ભાવિ દંપતીના લગ્નજીવનના સૂત્રના પહેલા તાર સમું તારાગીત્વક તેના પર રચાયું હશે, કઈક ઉપરી અધિકારીની મહેરબાની તેના પર ફિદાઈ હશે સાદા અને અનાકર્ષક લાગતા શરીરની બુદ્ધિના કઈ કઈ ચમકારા એના પર ચમકયા હશે

વ્યવહારૂ દૃષ્ટિએ પોક પાર્ટી અને ટિપિયા પાર્ટી એ ઉપકાર વાળવાનું કે મહેરબાની દાખવવાનું એક સરસ સાધન છે આપ—લેનું સાધારણ સાધન પોક કે શોભાસ્પદ ન લાગે ત્યાં કૂલ, મીઠાઈ, ફ્રેમ્પટ તેનું સ્થાન લે છે પોકપાર્ટી તેવું એક વધુ સાધન છે વકીલ જજોને, જોકદાર ફોજદારને, આસામી શાહુકારને, મોટા જોતપતિને, હાક નીચેના માણસો આમલદારને, આમલોક તલાટીને, તલાટી આમલદારને પોક ખવડાવે છે આવી પાર્ટીઓ કોઈની વાડીમા, કોઈ બેટતના ખેતરમા, કોઈ ઝૂપડ્યને બગલે ગોઠવાય છે, આવી પાર્ટીમા નદીકાદાનો રામાનન્દનો સૂર નથી ખોટુ લાગશે નહિ કે લગાડશે નહિ એવી નિર્બળતામાથી જન્મતી છટ નથી છતાંયે નોર, દમામ અને પ્રતિષ્ઠાના ઢાકણે ઢબવો કરતુ વાતાવરણ તો છે જ દિલની અસાધારણ મોકળાશ છે, ઓફીસ કે પેઢીમાં માલમ પડતો સીનો, ગાભીર્ય અને કડકાઈ ખેતરની ખુલ્લી હવામા કે બગલાની પવન લહરીમા ઓગળી જાય છે હકમ કરવામા, વ્યાજ લેવામા, અદાલત ઉઘરાવવામા, માલુમાઈ ભૂલી જતું બધુજ, વકીલાતના કુટુબની આવકની સખ્યા, છોકરાઓના નામ, તેમનો વિદ્યાભ્યાસ, તેમના સગાવહાલાઓના નામ વગેરે જાણવાનો શ્રમ લેવા પૂરતુ કુમળું બને છે એનાથી કઈ વધુપડતા મળતી નથી, કેમ ઘટતુ નથી, પણ આબોહિવા પડે છે અને તેનો ફેર બીજે

દિવસથી ઓફીસ અને પેઢીમાં મહેમાનના વર્તનમાં દેખાય છે. ખેડૂત આવા મહેમાનો માટે એક મણ જવાર ઓરી રાખે છે. મુરબ્બીઓ અને મહેમાનોનો રાજભાગ એમાં સમાયેલો હોય છે.

વ્યવહારૂ દૃષ્ટિએ પણ અંગ્રેઠી વાળા પાસે અને પટેલ પાસે કેટલુંક શીખવાનું મળે છે. સીથી ઉત્તમ પોંક કદી શરૂઆતમાં મળતો નથી. વાની વાની કરીને જીભ થાકે ત્યારે છેલ્લો ફાલ વાનીનો નીકળે છે. કઠણ, પીળો યાતો પાણીમાં પલળીને દેખીતી રીતે પોચો લાગતો પોંક ખાઈને પોણી ભૂખ પૂરી થઈ જાય ત્યારે નરી વાનીનો પોંક આગ્રહ કરી કરીને પીરસવામાં આવે છે. તેની સુગંધ, કમાશ અને મીઠાશની આગળ આગલા હપ્તાની ફરિયાદ ભૂલી જવાય છે. વેપારીને આનાથી શીખવાનું મળે છે કે જ્યાં સુધી હલકો માલ ખપતો હોય ત્યાં સુધી તેને ખપાવવો અને ઘરાક ચેતી જાય તો ઊંચો માલ આપવો. કલાકારને શીખવાનું મળે છે કે સી સારૂં જેને છેવટ સારૂં. કોઈ પણ કલાકૃતિનો અંત સુંદર જોઈએ. વાર્તાનું છેવટ, ગીતની છેલ્લી કડી, કાવ્યનો અંત કલામય, આકર્ષક, સ્મૃતિમાં જળવાઈ રહે એવો જોઈએ. કંઈ ચહિ તો પોંકપાટીનો આ બોધપાઠ ગ્રહણ કરીને આચરવામાં આવે તો ઘણી મીઠાશ જીવનમાં જળવાય.

[૫] મેળા

તમારે પ્રિય માસ કયો એવો પ્રશ્ન સુરતીઓને પૂછવામાં આવે તો રાસ અને રાધીઆની શોખીન અલેખો આશ્વિન માસને; મલાઈ, પોક અને ઉંબાડિયાના શોખીન માગશર માસને; કનકવાના શોખીન પોષ માસને; રસિકો માહ માસને, ડોળીયાઓ ફાગણ માસને, કુસ્તી અને આઉટ ડોર-વાયાઓ ચૈત્ર અને વૈશાખ માસને, કેરીના શોખીનો વૈશાખ અને જેઠ માસને અને બોકની શરદના શોખીનો અષાઢ માસને પોતાના પ્રિય માસ તરીકે ગણાવે. પણ બહુમતિએ સૌથી લોકપ્રિય માસનું માન તો શ્રાવણ માસને જ મળે. બ્રાહ્મિક અને મોજીલા, દાનવીર અને ભિક્ષુક, બાળક અને વૃદ્ધ, એકવાર કમનાર અને અનેકવાર કમનાર, ભિંગ વેચનાર અને ચણાદોણ ફેરવનાર સૂર્ય આનંદ પામે એવો લોકપ્રિય માસ શ્રાવણ છે.

સુરત એક રસિક મોજીલું શહેર છે. કનુભાઈએ એને ગુજરાતનું પેરીસ કહ્યું છે. પણ તેમાં ધર્મનિષ્ઠા છે, શ્રદ્ધા છે, વિષાદને ખાતર રાખેલી વાગ્-છળામાં દલીલને ખાતર શાસ્ત્ર અને પુરાણની વિરુદ્ધ એક અક્ષર બોલનાર પોતાને તાળી પાડી બૂપ કરી નાખવાનું સુરતમાં સામર્થ્ય છે. આસોના શુકલ પક્ષમાં પ્રથમ નવ દિવસ સુધી અંબામાતાને મંદિરે ઉભરાતી લોકમેદની ગણો, મોટે મંદિરે લિલાણાની કડકડતી કઢીમાં મંજળાનાં દર્શન કરવા આવતાં બ્રાહ્મિ-ઓની સંખ્યા ગણો, શ્રાવણ માસમાં ભજન કીર્તન કરતાં કરતાં તાપી નહાવા જતી અને સ્નાન કરી પાછી ફરતી સ્નાનમંડળીને સાંભળો, તાપીના ઓવારા પર માત્ર પૈસા જેવી અલ્પ રકમ બદલ બ્રાહ્મિક નાહનારનાં કપડાં સાચવનાર અને શુભ્રવસ્ત્રે તિલક કરી ચંદન ચર્ચાડી પુષ્પ અર્પનાર બ્રાહ્મણોની સંખ્યા ગણો, શ્રાવણમાં તાપીનું જળ ભરી કતારગામમાં શ્રી મહાવિશ્વનાથ સુધી ચાર જુદા જુદા પહોંચોની સંખ્યા ગણો, અધિક માસમાં બ્રાહ્મણોને આપવા ભરી-દાતાં તપેલી, પવાલી, અને વાસણોની કિંમતની ખાતરી કંસારાઓને ચોપડે કરો એટલે તમને ખાતરી થશે કે સુરત ધર્મનિષ્ઠ અને શ્રદ્ધાળુ શહેર છે. તે સાથે મોજીલું અને ઉત્સવપ્રિય તો છે જ. એ ધર્મનિષ્ઠા અને મોજશોખનો સમ-

ન્વય શ્રાવણ માસમાં છે. શ્રાવણ માસ એટલે સમન્વય માસ, સમવાય માસ અર્થાત મેળા માસ.

મુંબઈના ચોરબજારની છાયા સમા જાની વસ્તુ ખરીદવાનાં શનિવારનાં હાટ પ્રત્યેક મહિને ચાર શનિવારે કિલ્લાના મેદાનમાં ભરાયા કરે છે. પણ સારે પ્રસંગે ભેગાં થતાં કટુંબીજનોની પેઠે બાકીના લગભગ તમામ મેળાઓ શ્રાવણ માસમાં કેન્દ્રીત થાય છે. શ્રાવણ માસ એટલે જાણે મેળાનો વરઘોડો. શ્રાવણના ઉત્સવપ્રિય દિવસોના સાજનના ઢોલી રામો દીવાસો દીવાની ઠોર્ટની સામે રામબાઈ, શામબાઈનો મેળો ભરી શ્રાવણના દરવાજા ખોલે છે. ત્યારબાદ દર સોમવારના મેળા છોકરાઓની જેમ આવે છે. સ્ત્રીઓનો ગણાતો અને મોટા મંદિરના સ્ત્રી પ્રધાન ભક્તોના પુણ્યપાદથી અંકિત થયેલા મંદિરની પાસેના મેદાન અને ચોગાનમાં ભરાતો પવિત્રાબારસનો મેળો મેળાઓની જાદરણી સમો છે. તાપીને કિનારે ભરાતો નાળિયેરી પુનમનો મેળો, વરઘોડાને છેડે નાળિયેર લઈ પાછા ફરતા સાજનના જેવો છે. અને છેલ્લો સોહ્ર, પલંગ અને ફર્નિચર લાવતો અષ્ટમીથી અમાસ સુધી મેળાનો વરરાજાસમો અષ્ટમીનો મેળો આવે છે. તેની સાથે સાથે માથા પર ઇલેક્ટ્રીકની બત્તી લઈને વરઘોડામાં ફરતા માલિયા સમો છડી નોમનો ભોઈઓનો મેળો આવે છે.

નાપસંદ કરી તે ક્રિયા ઘેર જઈ કરવાની મોકૂફ રાખી સિગારેટ પીધા કરી. ત્યાથી અમે કતારગામ ગયા સુભાષને ગાડીમા બેનાડી ફૂલ અને ઘી લીધા બીલીપત્ર લીધા, બીડમા ચગદાતા, ખુદાતા ચાલ્યા પ્રવેશ આગળ ઘટ વગાડ્યો શ્રી કાશીવિશ્વનાથના દર્શન કર્યા અને આયશા, ફૂલા ભગતને પઈ પઈ આપના બહાર નીકળ્યા તે બદલ શેકીયા, દાતા, પુણ્યશાળી વગેરે વિશેષણો સાભળ્યા અને વશનો વેલો વધવાની ગેરન્ટી મેળવી, તાડછાનો પોપટ લઈ ઘેર આવ્યા

હુ વિચારને વમળે ચડ્યો પ્રત્યેક મેળામા ચગડોળનુ શું માહાત્મ્ય ? દર વર્ષે શાવણના સોમવારે ચગડોળમા બેસવું, જમરૂખ લાલ સફેદ રમવા, ચકરડી ખરીદવી, એનો શો હેતુ ? એમા શો આનદ ? આટલી છાતીના પાટિયા ભીચડાઈ જાય તેવી ગીરદીમા દર્શન કરવા જવાનો શો આગ્રહ ? એકધારા વિવિધતા વગરના મેળામા શી મળ ? દર વર્ષે બાલકોને ફૂગ્ગા

આપાવી, ઘેર પહોંચતા પહેલાં તેમની પાસે પૂરા કરાવવાનો શો આનંદ? કેટલાક તો એવા થ છે કે શેઠની પાસે રૂપિયા માગી લાવી સોમવારનો મેળા જઈ ને ઘેરાકને ખેવડાવે.

ઊંચી નીચી ચગડોળનાં પારણાં સમા ચોકઠામાં બેસતાં અને ઊંચે-નીચે ફરી ઊતરતાં માણસોને મેં મારી દૃષ્ટિ સામે કલ્પ્યાં. વાકડાના સિંહ અને વાઘ, પાડા અને ઘોડા, ઘરણ અને બકરાની પીઠ પર બેસીને ગોળ ફરતાં લોકોનાં ચિત્ર મેં મારા મન સમીપ ખડાં કર્યાં, લાલ ચટ્ટેદાર કબજાવાળાં રમતાં, કબજાવાળા કમાતા પહેલવાનની આકાંક્ષા, કમાતાં સુધીની મનની સ્થિતિ અને કમાતા વખતની સનસનાટી કલ્પ્યાં. પવનમાં ફરતી ચકરડી ઝાડીમાં બેસતી નાટકોનો ચોપટ લઈ પાછા ફરતા ચોટીવાળાની મુખમુદ્રા મેં યાદ કરી અને અનુભવને જે નવોનું સમજનું તે મને સમજાયું.

સુરતમાં વાકૃતિક જે વિપુલ છે તેના પ્રમાણમાં શરીર સામર્થ્ય નથી. મારામારીના લાકડી ઉછળવાના પ્રસંગ બને છે પણ જે અપૂર્વ શક્તિનો વ્યય વાઘના પુસ્તકમાં થાય છે તેની આસપાસ એનો કંઈ હિસાબ નથી. છટકતા વાઘ, સિંહ, પાડા અને ઘોડા કે ઘરણ પર બેસવાની શરીરસંપત્તિ સુરતીની નથી છતાં એ વિકરાળ સિંહ કે વાઘને વશ કરી તેની પીઠ પર બેઠા હોઈએ એ કલ્પના કંઈ કેટલી ઉત્તેજક છે? પરાધીનતાના જમાનામાં એ ઘોડા પર બેસી સમરાંગણમાં ફરતા ફરતાં, એક પરાધીન દેશના મસ્તવિહોણા ગુલામના હૃદય-દુઃખની વાસ્તવિકતા ભૂલી જઈ અર્જુન, પ્રતાપ કે આર્થર બન્યા હોઈએ એમ લાગતું. કુંવારા મોતીચંદ શેઠ સિંહ પર બેસી હાંકતા હતા તે વખતે તેમની બાજુએ નીકળતી જાણે કાલિકાનું સ્વરૂપ મારી આંખ સમક્ષ ખડું કર્યું હતું. ફરતી ફરતી એક બકરીના કાન પણ ન પકડી શકાય એવા બ્રિટીશ રાજ્યમાં તે બકરીના પીઠની પીઠ પર ફક્ત ચાર મિનીટ ફરી શકવાથી કાયદાનો ભંગ કરનાર સત્યાગ્રહી જોઈએ એવું આત્મગૌરવ લીધું થયેલું. વળી આપણાં દેવદેવીઓ પણ સિંહ, વાઘ, ઝાખ, પાડો બળદ વગેરે જાનવરોનું વાહન કરે છે, એ વાહન પર બેસી ચોગીવાર ફરવાથી માણસ ઘડીભર દૈવી આનંદ પ્રાપ્ત કરે છે.

આંખ હર્ષથી મીંચાઈ જાય છે. દેવની પેઠે માણસ ભૂમિની ઉપર ફરે છે, મગજ કંઈક અસાધારણ અને અલૌકિક સ્થિતિ અનુભવે છે, એ દૈવી સ્થિતિ છોડી દેવી ગમતી ન હોય તેમ માણસ વાહનને મકકમ પકડી રાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે વળી ચગડોળમાં બેસનાર માણસ ફિલસૂફ બને છે. જીવનમાં ઊંચાનીચી આવ્યા જ કરે છે તે ચગડોળમાં બેસનાર સહેલાઈથી સમજી શકે છે. ઊંચે ચડતી વખતની સનસનાટી અને નીચે ઊતરતી વખતનો આચકો જીવનની લીલી સૂકી પર તેને સમદૃષ્ટિ અર્પે છે. કાળીદાસ ચગડોળમાં બેઠો હોત તો જીવનની દશા ચક્ર નેમિ ક્રમેણ ફરે છે એમ કહેવાને બદલે ગોળ ચગડોળ ક્રમેણ ફરે છે એમ જ લખત. જીવનની ઘટમાળ ગોળગોળ ફરે છે એ ભાન પણ ચગડોળ પરથી થાય છે. ચગડોળ શિક્ષકને વધુ પ્રવીણ શિક્ષક બનાવે છે. હું સ્કૂલમાં હતો તે વખતે શિષ્યોને પૃથ્વી ગોળ છે એ સમજાવતો હતો. ભૂગોળમાં પૃથ્વી ગોળ છે તે સમજાવવાને એક નારંગી પર એક માખી બેસી ગોળગોળ ફરે તો તે જ જગાએ પાછી આવે એ ઉદાહરણ આપ્યું હતું. તે છોકરાઓનાં બૂઠાં ભેજાંમાં પેસાડવાનો હું પ્રયત્ન કરતો હતો. કેટલીકવાર પાઠ્ય પુસ્તકોમાં મૂર્ખાઈભરેલાં ઉદાહરણો આપવામાં આવે છે. નારંગી પર માખી બેઠી એ તો સમજ્યા. પણ નારંગી પર બેસીને માખી તમારી સામુ ગોળ ગોળ ફરે એ સંભવિત છે? જમીન કે ટેબલ પર નારંગી પડી હોય તો માખી ગોળ ફરી શી રીતે શકે? અને હાથમાં લો તો એ શું તમારી સાયકલ છે કે ધારેલી વળે અને ધારેલી ગોળગોળ ફરે? છોકરાઓનાં વાસ્તવિક મગજે એ સમજવાની ના પાડી. મારી સમયસૂચકતાએ સૂઝાડ્યું કે ગઈકાલે જ મેળો ગયો છે. ચગડોળમાં છોકરાઓ બેઠા હશે. મેં ચગડોળનો દાખલો આપી સમજાવ્યું કે તમે ગોળ ફરતી ચગડોળમાં લાકડાના ઘોડા પર બેઠા હો અને ચગડોળ ફર્યા કરે તો એક વર્તુળ પૂરું થાય એટલે તમે એકની એક જગાએ પાછા આવો. છોકરાઓને તરત આ વાત સમજાઈ. લાલસફેદ રમતનો અને કોઠ લડાવવાનો આનંદ પણ સમજવો મુશ્કેલ નથી. નસીબ અજમાવવાની જેને ટેવ છે, જે દાવ ખેલી શકે છે તે જ આ રમતનું હાર્દ અને આનંદ સમજી શકે છે. શેરબજારમાં સુરતે

હજારો રૂપિયા ગુમાવ્યાની વાત સાંભળું છું ત્યારે મને તો સુરતીઓ મોટા પાયા પર લાલ સફેદ રમતા જ લાગે છે. શેરબજારના અંશો નાના પાયા પર તેમાં છે. એમાં જમરૂખ વેચનારો દલાલ છે, જેને કોઈ પણ પરા ફાવે તેમાં દેવાળું નથી પણ જમરૂખની કિંમત મળે છે. શેર વેચવો કે લેવો એ જોવામાં શેરની જાત, નફો, રિઝર્વ ફંડ, કંપનીની મેનેજમેંટ વગેરેનો અભ્યાસ કરવો પડે છે તેમ જમરૂખ લાલ નીકળે છે કે સફેદ તેની હોડ મૂકતાં પહેલાં તેની છાલ પાતળી છે કે જાડી, પાકું છે કે કાચું, ગોળ છે કે લાંબું, વગેરે સંજોગો ધ્યાનમાં લેવા પડે છે કોઈવાર અંદરખાનેની ટીપ મળે છે. શામાવાળો બેકામ હોય ત્યારે જરા નખ મારી જોઈ લાલ છે કે સફેદ તે નક્કી કરવાની તક મળે છે અને કોઈ-વાર કપાવ્યા પછી હારનારના ગજવામાંથી ખોટો પૈસો કે કંઈ જ ન નીકળે તે વખતે દલાલને કોઈ પાસે "ફેઈલ" થતાં ખાપ આવે તેવો પ્રસંગ ઉપ-સ્થિત થાય છે. એમ ને એમ દરબાર જમરૂખ ઘેર લાવવાનો જીવ ન ચાલે તો પણ આમ નસીબ અજમાવતાં અજમાવતાં રહેજે દરબાર જમરૂખ ઘેર લવાય છે. એક પઈ કે પૈસામાં એક હજારની હાર જીત થતી હોય તેવી લાગણી ભોગવવાની તક જવા દેવા જેવી નથી. પવનમાં ફરતી ચકરડી અને તાડછાનો પોપટ તો મેળો જોઈ આવ્યાનાં અને મહાદેવ જઈ દર્શન કરી આવ્યાનાં પ્રમાણપત્ર છે. એક મહાન કાર્યસાધના કરવી અને તેના ફળ રૂપે જે ચિહ્ન પ્રાપ્ત થયું તે ન ધારણ કરવું એમ કહેવું એમાં શો અર્થ છે? ચકરડી ગાડીમાં ભેરવી લાવવાના અને તાડછાનો પોપટ લાવવાના પ્રયોજનની બાબતમાં જે પ્રશ્નો ઊઠાવે છે તેને મારો એક જ જવાબ છે; જાત્રા પૂરી કરી છબિ અને તુળસીની માળા લોકો શા માટે લાવે છે? રઝાક બેન્ડ-વાળા રઝાકમીયાં પોતાને મળેલા ચાંદી શા માટે ભપકાથી પોતાના કોટ પર વરઘોડામાં લટકાવે છે? ટેનીસ અને અન્ય રમતોની હરીફાઈમાં જીત-નારા પોતાને મળેલા ચાંદીનો પ્યાલા પોતાને ત્યાં કાચના કબાટમાં શા માટે દેખાય તેમ રાખે છે? રાવબહાદર, રાવબહાદુર અને વિવિધ બહાદુરો શા માટે પોતાને મળેલા ઈલ્કાબનાં ચિન્હ રામા ચંદ્રકો ગવર્નર સાહેબના દર-બારમાં કે એવે પ્રસંગે લટકાવે છે? એ સવાલના જવાબ તેમની પાસે મેળવો.

ઓટલે ફાગણની અકરડી અને તાપ્તીનો પોપટ ઘઈ, કુમાળે ચટન કરાવી
રામપુરના સોમવારે પાણ ફરતા સુરતીઓની મનોદશા તમને સમજાશે

સુરતના ઉત્સવમાં ઊંચ કે નીચ, સ્ત્રી કે પુરુષ સર્વને સ્થાન છે દીવાસો અને છઠ્ઠીનોમનો મેળો મુખ્યત્વે બારવ્રતિક અને ભોઈનો મેળો છે પવિત્રા બારસનો મેળો મંદિરના બાલિક ભક્તોનો અને સ્ત્રીઓનો મેળો છે આખોજીઆ, વેવારુ, કેળવણીકારોને ઘરઉપયોગની સાદડની વસ્તુઓ ખરીદવાનો એ અવસર છે મંદિરે પવિત્રા ચઢાવવા બાલિક ભક્તો આવે તે કાંતો મેળામાં થઈને જાય કે પાછા ફરતા મેળામાં થઈને જાય. અને કેટલાક તો મેળામાં થઈને ન આવે અને મેળામાં થઈને ન જાય. પવિત્રા બારસના મેળાની વિશિષ્ટતા એ છે કે બાળકનાં માબાપ એક બીજાનાં છોકરાંઓને રમકડાં અપાવવાની રીત કરે છે. મેળામાં તમારાં સગાના કોઈનાં છોકરાં મળે તેને તમે રમકડાં અપાવો અને તમે તમારો છોકરો જો પ્રભુકૃપા હોય તો તેની દયા,પ્રમાણેના તમામ છોકરાઓએ રાખ્યાં જ હોય તેને તમારા જાણ અપાવે આમ છોકરાંઓનું સારી રકમનું રમકડાં કૂદ પવિત્રાબારસને દિવસે ઊભું થાય છે

સુરત એકવાર બંદર હતું અલોજાવીની ભવ્યતા અનુભવતું હતું તેની યાદી ઘણા માણસોના કાગળ લખનારાઓ ચિત્રમાંમાં તેમ જ કાગળની ઝુકાતમાં સુરતને સુરત બંદર લખીને આપે છે. એમ કહે છે કે તેનો ઉદ્દેશ સુરતીઓને ઉત્તેજવાનો અને જૂની અલોજાવીનો ખ્યાલ આપી તે અર્થે જવાની પ્રાપ્ત કરવા પ્રેરણા આપવાનો છે પણ આનાથી ખરું એ સુરત બંદર નો ગયું છે જ અને એવો સંતોષ ચોર્યાસી બંદરના પાવન ગણાતા સુરતના ભૂતકાળ માટે ઉત્પન્ન થાય છે અત્યારે સુરત સોનાની મૂરત હતું એવું અભિમાન વધારે અને પતન માટે શોક ઉત્પન્ન ઓછો થાય છે સુરત બંદર એ ચોર્યાસી બંદરનો પાવરો હતું એની યાદીમાં બળેવને દિવસે સુરતીઓ નાવી કિનારે માથા દીઠ બબ્બે આના આપી ઊંચામાં બેસી આવી, ઊંચામાં બંદર ખીલોટ કરી આવી, આપણા પૂર્વજો સુરતના ઊંચાગરોને સમુદ્રોમાં આમ મુસાફરી કરતા હતા તેનો આનંદ અને સંતોષ માણી આવે છે અમે જે

ચોરીમાં બેસીને છીએ તે જ અમારી જ્વલ્લાજા, જ્વલ્લિચાર, જ્વલ્લદર્શા, રત્નાકર અને જ્વલ્લદ્રિમ આમાય રેમજુમાત્રથી પવિત્ર કરતી નાળીને નાળિયેર નાળિયેરી પૂનમને દિવસે ચઢાવીએ છીએ અને સુરત બંદરની પુરાણી જાહેજલ્લાલીને ફોરીમાં બેસી આવી અંજલિ આપી વર્તમાનમાં સંતોષ અનુભવીએ છીએ.

બીજા મેળાનાં સામાન્ય તત્ત્વો ઉપરાંત આષ્ટમીના મેળામાં વિશેષ તત્ત્વ કૃત્રિમ તથા જૂનાં કપડાંનું છે. પારસી શેરીના નાકાથી તે ભાગળના પગ સુધી મ્યુનિસિપાલિટીની પરવાનગી લઈને ઓટલા પરથી રસ્તા પર પડતી દુકાનો માંડી કૃત્રિમવાળાઓ પોતપોતાની જાતી જાતિ કૃત્રિમો વેચવા ગોઠવે છે. સુરત બહારના વેપારીઓ પણ આ તકનો લાભ લઈ ઠાઠ માંડે છે. એ ઠાઠ પહેલા બે ત્રણ ચાર દિવસ મુખ્યત્વે પ્રદર્શન અને પાછલા બે ત્રણ દિવસ મુખ્યત્વે ખરા વેચાણનું બજાર બને છે. પહેલા દિવસોમાં ઘરાક બહુ પૂછવા આવ્યો છે એમ સમજી દુકાનદારને પણ ઉત્સાહ ઓછો રહે છે. છપણું ઊંચો ચઢયો અને છેલ્લે પાછો ઘેર માલ લઈ જવા કરતાં ઓછે આપી દેવો એમ માનીને ઘરાક ગરજ બતાવતો નથી. આમ છતાં બે બૂકપૂકના ગોદા થઈ જાય છે.

જીવનના પ્રત્યેક વિભાગમાં clearance સાફસૂફીની જરૂર છે. શરીરનો કચરો સાફ કરવો જરૂરી છે તેમ ધંધામાં પણ કચરો સાફ થાય તો વેપાર કરવાની મજા પડે છે. આષ્ટમીના મેળામાં કૃત્રિમવાળાનો કચરો સાફ થાય છે. નકામું પડેલું, મીઠીવાળું ખાકડું, ન પસંદ કરેલો માલ, ચોજનો ઘરાકને ન આપી શકાય તેવું કૃત્રિમ મુશોભિત બની બેઠ ઠઠારો,નવા પાલીશના ચમકારામાં ઠકેલ કરી નીકળેલી શ્યામવદની પ્રોઢા સાથી માત્ર દેખાવથી મન હરી, ઘરાકોને ગળે પડવા, આષ્ટમીના મેળામાં આવી પડે છે. અલબત્ત, કેટલાક કૃત્રિમવાળા સારી, સંગીન અને સુશોભિત વસ્તુઓ પણ મેળામાં મૂકે છે. છતાં મેળામાં માત્ર કૃત્રિમ જોવું અને વિશ્વાસપાત્ર દુકાને બતા બચાની વસ્તી આપવી એ કેટલાકનો સિદ્ધાંત હોય છે. મારા જેવા કેટલા. મિત્રો છે કે પરગોત્ર વર્ષ વર્ષ મેળા જુએ છે પણ ચોરી કે કૃત્રિમ સિવાય

કંઈ મેળામાંથી ખરીદતા જ નથી. આમ છતાં મેળામાં તડવાહી માલ મળે છે એમ માનનારા અને જાણનારા કિંમતના પ્રમાણમાં મફત છે, જેવું ત્યારે લઈ લઈએ, પાછું કોણ શોધવા અને વરદી આપવા નીકળવાનું છે વગેરે મન મનાવવાના ખુલાસા કરી દેખાવથી અંજાઈ મેળામાંથી વસ્તુઓ ખરીદ કરે છે.

આમ છતાંય આ દુનિયાનું વેપારી જગત છે એવું મારા પોતાના તથા વનલીલાબહેનના દાખલાથી સાબીત થયું છે. અમારે ત્યાં ઊંચું દૂધ થાને ઘોડી ઘણાં વર્ષથી ન હતા. અમે ઘરની ગરમત કરવીકો, બીજાઓના સોગા સારૂ દરવીકો ત્યારે હમેશ બૂપબુકાકાની ઘોડી માગી લાવતા. આગલી વખતે મને શરમ આવતી અને માગતી વખતે હું ઘોડી કરવી લેવાની મનમાં ગાંઠ વાળતો પણ મારાથી કહી નીકળાતું નહિ. મેળામાં ગૌ દૂધ જોયું અને તેની કિંમત વગેરે ગોવાળને પૂછી ત્યારે બટુએ મને સામું પૂછ્યું "વાપરવું છે ? વાપરવું હોય તો ઓઈર આપીને બનાવજો." કેવો સવાલ ? વાપરવું નહોતું તો શું સજાવટમાં આપવું હતું ? ત્યાર પછી તેને બીજે કાવણે બૂપબુકાકા સાથેના મેળામાં મારી સાથે આવી બટુનાં વિશેષ છતાં મને દૂધ આપી ગયેલા. તે જ મુજબ વનલીલાબહેન ઘરમાં છોકરાંને રમવાનું એકે રમકડું વસાવે નહિ. તેમનો મિત્રોન કોને ત્યાં રમવા જાય તેને ત્યાંથી એક રમકડું લઈ આવે અને વનલીલાબેન રાખે બે દિવસ રહીને પાછું મોકલે બે દિવસમાં કોને ત્યાંથી રમકડું આવ્યું હોય તેનું છોકરું રડીને અડધું થઈ જાય. છેવટે અમે એક અષ્ટમીના મેળામાં તેમને લઈ ગયા ને વખારી વખારીને દશ રમકડાં અપાવ્યાં. અષ્ટમીનો મેળો ન હોત તો મારાથી રડવું જોવાત નહિ અને જન્માષ્ટમી સુધી બૂપબુકાકાના ઓશિયાળા રહેવું પડત. અષ્ટમીનો મેળો હોત નહિ તો વનલીલાબહેનનો મિત્રોન અને તેના ઉતારાધિકારીઓ સ્નેહી-ઓને ઘેરથી રમકડાં ઉઘરાવી લાવી તેમના છોકરાંને ત્યાગ અને સમદૃષ્ટિના પાઠ ભણાવ્યા કરત.

અષ્ટમીના મેળામાં એકવારના નવી કપડાં પણ જૂના વપરાયેલાં વસ્ત્રોની જરૂરીયાત વધુ છે જેને એવા સિવેલાં નવાં કપડાં પહેરવાં અગવડ છે તે તેમને આકર્ષક ગણી વેચાતાં લઈ જાય છે. વેચનારની જીભ પર કાલીઘેલાની

આછો પ્રભાવ હોય છે. તે અમુક વર્ગો અમુક નવાબ નાઝિમનાં કહીને વેચે છે. "આ રાજસાહેબનો ઓવર ટોટ વાપરો" એમ કહીને ઓવરકોટ બનાવની તૈયારીમાં બેઠેલા દીકરે ત્યારે ઘેનારની કુંડળીમાં રાજયોગ ઉચ્ચ પ્રકારનો નહિ તો તેની આછી છાયા તોવી બેઠેલા એમ માનવાને કારણ મળે છે અદાલત ફિરયાદીને આત્મજ્ઞાન આપવાની આ લગભગ શક્તિ પરવે છે, ગીતાના અભ્યાસીને તરત યાદ આવે છે:

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय
नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णा
न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥

શરીરરૂપી પરેલા ખીસ્સા, ચાંદા કે હોસ્પાની વ્યથા ભૂલી જઈ, આ શરીર પણ કયાં સુધી ચાલવાનું છે? આ જાના કપડાંવાળાઓએ કપડાં ત્યજી દીધાં તેમ એકદિવસ શરીરને ત્યજી દેવાનું છે એમ સંતોષ માની ઘેર જાય છે.

શાયલુને અંતે માણસ ઘણો આનંદી, ઘણો ધર્મિષ્ઠ, ઘણો સંતોષી અને મોટો ફિલસૂફ બની જાય છે. એકટાણું ખાઈને તનની શુદ્ધિ અને મનનો સંયમ કેળવે છે. શહેરની સ્વચ્છતાના પ્રતીક સમી શહેર સુધરાઈ આગળ ચાલે, ચાલવા આગળ ચાલીને દરવાજા બહાર નીકળી મેળાના જન-સમુદાયમાં ભળે છે. એ મેળો બીજે દિવસે દેખાતો નથી. તે પરથી 'ભગતમે દો દિનકા મેળા' કહેવાની તેને ખાતરી થાય છે. અને એ બે દિવસમાં જે ભોગવ્યું તે ખરું અને બાકીનું બીજું તે સુખ એવો નિશ્ચય કરે છે અને ચરિત્રાંતે મહાપ્રસ્થાન યોગના બાકી માટે તૈયાર થઈ જાય છે.

પંજો ત્રીજો

[૬] દાંડીયો

જે ધાપુરુષોને પ્રભુએ અમર કરી અવિચળ પદ આપ્યાં છે એ બધાની વાત છે. કોઈ કોઈ ભાગ્યશાળીઓને દત્તાત્રય, વસિષ્ઠ જેવા ઋષિઓનાં દર્શન થઈ જાય છે અને પાછળથી ભાન થાય છે કે જેનાં દર્શન કર્યાં તે મહાન વિભૂતી હતી. પ્રભુએ કાંઈ ધ્રુવને પણ ઉજ્જવળ અને અવિચળ પદ આપીને સ્થાપ્યા છે. પણ તેમાં ફેર એટલો છે કે આપણને માત્ર તેમના ઉજ્જવળ પ્રતીકનાં દર્શન થાય છે. બીજી વિભૂતિઓ તો તેમના જીવનનાં જાણતાં પૂરા દૂધ જેવા આપણામાં ભળી પાણી અદૃશ્ય થઈ જાય છે. તેવી કોઈ વિભૂતિ મને મળી પોતાના ગુપ્ત વેશથી છેતરી ન જાય તેની હું હંમેશ કાળજી રાખું છું. ભારતના યશસ્વી રાજકોમાં મને વિક્રમ માટે અત્યંત માન અને પૂજ્યભાવ છે અને હું માનતો આવ્યો છું કે. રસિક, વિદ્યાવિભૂષિત, પરોપકારી સૌજન્યશીલ પ્રતિપાળ લોકપ્રેમક પ્રેમશીર્ષનો અજિત-વીર વિક્રમને પણ તેની પુત્રી અને પ્રકૃતિને અનુરૂપ પદ મળ્યું હશે એવું જોઈએ. કાર્યદક્ષ, સરકારી નોકરોને સરકાર તેમની નોકરીના સ્થળ માટે અનુકૂળતા પસંદગી આપે છે તો અધિકારીઓને તેમના Head quarters—મુખ્ય પ્રવૃત્તિ સ્થળની પસંદગી કરવાની તક ન મળે એ બનવા જોગ નથી.

સરકાર પોતાની પ્રજાનાં સુખ દુઃખ નિવારવા જાતે નગરચર્યા કરનાર, કેદકમની બાંધણીની ઉસ્તાદ પુત્રી નિર્બળ કમનીને દત્તમાં લઈને તેનો દંડ છોડનાર, એક નવા રાજ્યના સર્જન માટે સર્વાધીશ મહોરનું ઈનામ આપનાર. અત્યંતનો વિજેતા, વસિષ્ઠિક આશાનો ભક્ત, નીકી વેશનો પરાજય કરનાર, રસિક વિક્રમ પોતાના મુખ્ય સ્થળની પસંદગી કરે તો સુરતની જ કરે એમ હું માનતો આવ્યો હું. ઉજ્જયન સમી રસિક સુરત નગરી છે. નિપ્રા સમી રમ્ય અને પુનિત નદીને તટે તે આવેલી છે. વસિષ્ઠ સમી જગતી જોત

અંબિકા અને બહુચરા અહીં છે. ગાય કે બ્રાહ્મણ બેમાંથી એકની પણ સુરતમાં ખોટ નથી. નીલીની સખીઓ પણ નથી એવું નથી ઉજ્જનમાં મહાકાળેશ્વર છે તેવા અહીં કતારેશ્વર અને કાશીવિશ્વનાથ છે. એટલે જો પ્રતાપી વિક્રમ સ્થળની પસંદગી કરે તો સુરતની જ કરે કારણ કે ઉજ્જનમાં તો એ તુરત પરખાઈ જાય.

વિક્રમ સુરતમાં જ ફરતો હોવો જોઈએ એવી મારી માન્યતા હોવાથી એ મને છેતરી ન જાય તેની હ ખાસ કાળજી રાખતો. જરાક કોઈ લાંબા હાથ વાળો દેખાય તો તેના પગમાં પદ્મ છે કે નહિ તે જાણવા ઉત્સુક રહેતો. તેમના બૂટ ઉતરાવવા તેમને જમવા પણ બોલાવતો. પણ તે પગે પદ્મ વિનાના નીકળતા અને મારી શોધ નિષ્ફળ જતી એક દિવસ શિયાળાની કકડતી ઠંડીમાં હું ગરમ સુટમાં સુરક્ષિત થયલો રાત્રે બાર વાગે ચિત્રપટ જોઈ પાછો ફરતો હતો ત્યારે મને ફાટેલાં વસ્ત્રમાં ઠંડીમાં ધ્રૂજતો દાંડીઓ મળ્યો: "મોટી બેન, બાર વાગ્યા"ની હાક એણે મારી. અને મને તુરત લાગ્યું કે વિક્રમ મને મળ્યો.

જો દાંડીઓ વિક્રમ જ ન હોય તો સુરતમાં જ કેમ? દાંડીઆ સમી વ્યક્તિ ભરગુજરાતમાં તો શું પણ ભર હિંદમાં કે દુનિયામાં હોવાનું જાણ્યું નથી. દાંડીઓ એ સુરતની વિશિષ્ટતા છે. જો વિક્રમ રૂપે દાંડીઓ સુરતમાં ફરતો ન હોય તો બીજું કોઈ પણ સંતોષકારક કારણ દાંડીઓ સુરતમાં કેમ છે તેનું આપી શકાતું નથી.

વિક્રમની તમામ ભાવના દાંડીઆએ ઝીલી છે. વિક્રમના તમામ ગુણ અને વૃત્તિ દાંડીઆમાં છે વિક્રમની લોકકલ્યાણની ભાવના, વિક્રમનાં પરાક્રમ, વિક્રમની રસિકતા, વિક્રમનું ગોબ્રાહ્મણ પ્રત્યેનું માન, વિક્રમની પ્રજાસેવા, વિક્રમની પ્રજાનાં દુઃખસુખ જાણવાની આકાંક્ષા, અને આહાર નિદ્રા પરના કાબૂ દાંડીઆમાં છે. વિક્રમ અને દાંડીઆનું સામ્ય એટલું વિવિધ, એટલું ચોક્કસ છે કે સાધારણ નિરીક્ષણથી પણ માલમ પડી આવે તેવું છે.

પ્રથમ અને દેખીનું સામ્ય નગરચર્યાનું છે. નગરચર્યા એ વિક્રમનો ધિય ક્રમ હતો. દરરોજ અને ખાસ કરીને રાત્રિએ છૂપા વેશમાં એ નગરમાં ફરતો

અને પ્રજાના સુખ દુઃખ એ જાતે નિહાળતો લોકવાયકા જાતે સાંભળતો શિયાળાની ટાઢ, ઉનાળાનો તાપ કે વર્ષાનો વરસાદ આ નિત્યક્રમમાં આડખીલી ન કરી શકતાં તેનો વીસમી સદીનો પ્રતિનિધિ સુરતનો દાડીઓ પણ શિયા

બાની કકડતી ટાઢમાં, વર્ષાના સુસવાટા અને પ્રચંડ મેઘધારામાં, ગ્રીષ્મની પાન પણ ન હાલે તેવી ઉષ્ણામા માત્ર એક લાયમાં કુળકુળી અને બીજા લાયમાં ખાખો હાલ્યનો દીવો લઈ, વીજળીના ઝબાકા પ્રકાશની દોર કે માણસ ન ઓળખાય તેવી સુરતની શેરીમાં પણ દાંડીઓ નગરચર્યા કરતો આવ્યો છે.

ઉમાદે ઓશરીમાં બારણાને ટેકો દઈ ત્યારે ઊભી રહે ત્યારે ઊંડુ દંડ લઈને ચોગરદીને મળવાને જતાં ને વિક્રમે નિહાળેલ. માનવીનાં રહસ્યો ઓલે જાણેલાં દાંડીઓ પણ બધું જુએ છે, બધું સમજે છે. રમણલાલ રોજ રાતે મોડા પાછા ફરે છે તે એ જાણે છે રાતે પાછા ફરતા રમણભાઈ એને મળે ત્યારે ક્રેમ રમણભાઈ કોક એમ સલોણી સ્મિત કરે છે, ત્યારે મનમાં એટલું જ કહે છે "હું બધું સમજું છું." જગત સૂતું હોય ત્યારે ચંદ્રિકા અને પતી વચ્ચે ચાલતી તકરાર એ સાંભળે છે. અને રાખ્યાબાંધ માણસોના ઊંચા લોહીદારને પોતાની પત્ની તડકાવે એ સાંભળી પોતે મનમાં હસે છે. નિશાચરોને એ ઓળખે છે. અભિસારિકાને એ પિછાને છે. અને આધાનનું પર વિરહ નિભાવતી વિરહિણીના નિસાસા એ સાંભળે છે.

જેવો વિક્રમ સાચો પ્રજાસેવક હતો તેવો તે છે. એ રાજસેવક નથી, એની કોઈએ નિમણૂંક કરી નથી, એનો પગાર કોઈએ બાંધી આપ્યો નથી. વિક્રમ સમો નિર્ભય અને નીડર, માનું લોકરક્ષણ અને લોકકલ્યાણની ભાવનાથી જ અને લોકરક્ષા નિહાળવાની આકાંક્ષાથી પૂરા ઘરબાર વગર પોતાની દાંડી ઝુળઝુળી લઈને રાતે બારથી ચાર વાગ્યા સુધી ફરે છે. આને માટે એણે કંઈ વેતનની આશા રાખી નથી કે કંઈ પગાર નક્કી કર્યો નથી. રોજ રાતે એક રોટલો, વધેલી દાળ કે કઢી અને દાણાને દિવસે પૈસો જે આપે તેની પાસેથી એ લે છે. રાતે નવ વાગે દાંડીઓને રોટલો અપાવજોજીની ભૂમ મારે છે. ખુદ એ અને એની દાંડી એ પ્રજાનાં છે. એની દાંડી ઝુળઝુળી ઊઠી જાય છે ત્યારે લોકોના પૈસે સંપાય છે એનું ફાનસ ફૂટી જાય છે ત્યારે લોક લઈ આપે છે. વિક્રમ જેવો રસિક તેમ જ નિરાંક ખારિકપનો આદમી છે. એ નથી ઓળખતો કોઈ રામ સમા મોટાભાઈને, નથી પિછાનતો લક્ષ્મણ્યસમા લઘુભાઈને, નથી પ્રિય એને પુત્ર કે પિતાનું સગપણ. એ એક પિછાને છે

એની મોટીબેનને. દાડીઓ રોન ફરે છે ત્યારે બૂમ મારે છે 'મોટી બેન, બાર વાગ્યા છે કે ચાર વાગ્યા છે' એ મોટી બેનને કહે છે કે મોટી બેનને દાડીઓ સબોધે છે તેમા યમલમા દેખાતા ભાઈ બહેનના કોમળ સબધની મીકાશ છે રા ચદ્રવદન મહેતાનો વિશ્વાસ ધરાવનાર મિત્રો કહે છે કે યમલ તેમણે દાડીઓ પરથી લખ્યુ છે દાડીઓ જાણે છે કે પુરુષનું ક્ષેત્ર ઘરની બહાર છે. ઘરની અધિષ્ઠાત્રી મોટી બેન છે મોટી બેન દરરોજ રોટલીની રજા બાધે છે દાડીઓ દરરોજ મોટીબેનને જાગતા રાખતા તેમને વીરપસલી આપે છે

દાડીઓ ગોબ્રાહ્મણ પ્રતિપાળ છે વિદ્વાન અને વૈભવશાળી વિક્રમ બ્રાહ્મણને આદર સન્માન આપતો અને પોતાના પ્રાણના ભોગે પણ ગોબ્રાહ્મણનું રક્ષણ કરવા તત્પર રહેતો પોતે બ્રાહ્મણને ત્યા એક દિવસ મહેમાન રહ્યો ને રાત્રિએ વિધાતાએ બ્રાહ્મણ પુત્રના લલાટે લખેલા છઠીના લેખ જાણી તે ટાળવાના મિથ્યા પ્રયાસ કર્યા પછી તેને જિવાડીને જ વિક્રમ જાગ્યો હતો તે પ્રણાલિકાને દાડીઓ પણ વળગી રહ્યો છે બ્રાહ્મણને સામે આવતો જોઈ તે આલો ખસી જાય છે બ્રાહ્મણના ઘરમા ચોરી થતી ભાગ્યે સંભળાય છે દાડીઆની લાજરીમાં બ્રાહ્મણને કોઈએ માર માર્યો કે રાજડ્યો, એવુ મે સાંભળ્યું નથી બ્રાહ્મણે માડેલી ઘણી ફરિયાદ અરજીઓ મે વાચી છે અને તેમાં પડેલા જુબાની પુરાવા મે તપાસ્યા છે છતાં એક કેસમાં પણ એવું જોયું નથી કે દાડીઆના

આવું આચરણ કરતી નહિ અને જો કળિયુગમાં મતિ બગડવાથી ગાય ન્યાય-વિરુદ્ધ કામ કરે તો ગાયને હળવેથી અટકાવવી જોઈએ.

દાંડીઆનાં હિંમત તથા શૌર્ય અને તે સાથે તેની નમ્રતા અને નિઃસ્વાર્થી-પણું પ્રશંસાપાત્ર છે. રાતે રોન ફરતો પોલીસ કંઈ નહિ તો દંડો લઈને ફરે છે. દાંડીઆને ચોરની, તેના શસ્ત્રની બીક નથી. ધાડપાડુઓને પકડવા જતાં કે ચોરીની ખબર પડતાં પોલીસ ધમપછાડ કરી મૂકે છે. સંખ્યાબંધ માણસો બંદૂક અને રિવોલ્વરનો સરંજામ લઈને ઉપડે છે. ઘોડા, મોટર બંદકની તેમને મદદ છે. પણ ભવાનીનો આ ભક્ત તો લાકડી સરખી પણ રાખીને ફરતો નથી કારણ કે તેને ખાત્રી છે કે તેને બહુચરા અને અંબિકાનું રક્ષણ છે. આટલા આટલા ચોર પકડવા છતાં, ચોરી અટકાવવા છતાં નામના મેળવવાનો પ્રયત્ન તેણે કર્યો નથી અને છાપામાં પોતે સાહસ છપાવ્યું નથી. ઉલટું બીજાને તેનો જશ ખાટી જવા દીધો છે. એ કાંઈ પણ નામની આશાથી કે માનપ્રાપ્તિની આશાથી કરતો નથી. માનમાન કે ઇલ્કાબ તેણે હજી સ્વીકાર્યા નથી. કેટલાક લોકો તેને ઉમળકાથી દીનરક્ષક દાંડીઓ કહે છે તે એને ગમે છે. પણ પોતાને માટે પોતાને મોઢે તે કદી 'દીનરક્ષક' શબ્દ ઉચ્ચારતો નથી.

વિક્રમની માફક દાંડીઆએ પણ 'જીતી નિદ્રા જીત્યો આહાર' અને એ 'કીર્તિ પામ્યો અપરંપાર'. લોક કલ્યાણને ખાતર પોતાની નિદ્રા અને રાત્રિના સ્વાસ્થ્ય-નો તેણે ભોગ આપ્યો છે. રાત્રે આઠથી દસ રોટલી લેવાને બહાને ફરનાર, બારથી ચાર નગરચર્યા કરનાર દાંડીઓ, દિવસે પણ જંપતો નથી. લાકડાની ખપાટ ચીરાવવી છે એ પ્રશ્ન પૂછતો ઘણીવાર તે શહેરમાં ફરે છે અને લુચ્ચા ભટકતા લોકોને તે ધ્યાનમાં રાખે છે. ખપાટ ચીરવાનો ભાવ નક્કી કરવાને બહાને લાકડાં ચીરતાં ચીરતાં વચ્ચે વિસામો ખાતાં ખાતાં તે સ્ત્રીચરિત્ર નિહાળે છે અને પ્રજાનાં માનસ તથા સુખ દુઃખનો અભ્યાસ કરે છે.

આમ ઘણી બાબતમાં સામ્ય ધરાવતો હોવા છતાં સુરત નગરીનો સાધનહીન દાંડીઓ પોતાના પૂર્વજન્મના સાધનસંપન્ન વિક્રમ કરતાં વધુ મહાન છે. અને વિક્રમનો આત્મા દાંડીઆના કાર્યથી વિકાસ સાધી રહ્યો છે એ નિર્વિવાદ છે.

વિક્રમ ઘણી મુશ્કેલીમાં વૈતાલની મદદ લેતો અને ઘણીવાર નિરૂપાય થઈ જતો ત્યારે ઉઘાડું ખડ્ગ લઈ હરિસિદ્ધ માતાને મંદિરે જતો અને ખડ્ગથી પોતાનો વધ કરવા કોશીશ કરતો એટલે હાં હા કરીને હરિસિદ્ધમાતા તેને બચાવી લેતા અને રસ્તો બતાવતાં દાંડીઓ વૈતાલની તો શું પણ પોલીસની પણ મદદ નથી લેતો. આ ઉપરાંત વિક્રમ પાસે અમૂલ્ય પંચદંડ હતા ઊડણ દંડથી તે હવામાં ઊડી શકતો દાંડીઓ એરોપ્લેન કે વિમાનનો ઉપયોગ કરતો નથી. તાડન દંડથી તે લાલિયા ધોકાનો માર મરાવી શકતો દાંડીઓ, લાકડી, કે હંટરનો ઉપયોગ કરતો કે કરાવતો નથી. વિક્રમ મહાન સાહસો અભયદંડની સહાયથી કરતો. દાંડીઆની અભયતા એની પ્રકૃતિમાં રહેલી છે, નહિ કે કોઈથી પ્રાપ્ત નિર્ભયતામાં. વિક્રમ પાસે નિર્મળ દમનીથી મેળવેલા દંડ વડે અભેદ્ય દીવાલ ખડી કરી શકવાની શક્તિ હતી. દાંડીઆ પાસે દીવાલ ઊભી કરવા માટે પોતાનું શરીર માત્ર છે. વિક્રમ અજીત દંડથી અજેય હતો. દાંડીઓ પોતાની અંતર્ગત શક્તિથી અજેય છે. વિક્રમ પાસે અખૂટ વૈભવ, મોટું લશ્કર, રવાલદાર ઘોડા અને અસંખ્ય અનુચર અને સૈનિકો હતા. દાંડીઓ દરિદ્રનારાયણનો ઉપાસક છે, અને એકલે હાથે અને વિના સાધને જન કલ્યાણનો ભાર ઉપાડે છે. દાંડીઓ ઉજ્જયના સાધન સંપન્ન રાજા કરતાં અનેક રીતે ચઢીઆતો છે.

જ્યાં સુધી સુરત ઊભું છે, જ્યાં સુધી વિક્રમ સંવત ચાલે છે, ત્યાં સુધી વિક્રમનું શૌર્ય, વિક્રમનું ઔદાર્ય, વિક્રમનો ત્યાગ, સ્ત્રી સન્માન, વિક્રમની લોકસેવાની જીવંત મૂર્તિસમો દાંડીઓ સુરતમાં નગરચર્યા કર્યા કરશે.

[૨] ડગલા ભટ

સુરતની સુંદરમાં સુંદર ઋતુ શિયાળો છે. શિયાળાની શરૂઆતની ગુલાબી ઠંડક અનુભવાવતો કારતક, હોઠ અને આંગળાં ફાટી જાય અને વિયોગ વસમો લાગે એવી ફરમાસું ટાઢનો અનુભવ કરાવનાર માગશર અને પોષ અને પિયેર જતી પ્રિયતમાની છેલ્લી સ્નિગ્ધ દૃષ્ટિ સમી છેલ્લી છેલ્લી વૃદ્ધ શિયાળાની સરી જતી ટાઢનો આહ્લાદ આપતો માહ એ ચાર માસ સુરતનો શ્રેષ્ઠ અને આહ્લાદક સમય છે. બીજી રીતે કહો તો એ સુરતની ખરી સુરત છે. સુરતના બહાર વસતા વતનીઓ સુરતમા રજા લઈને આવે છે તો એ ઋતુમાં આવે છે. મિત્રો એ ઋતુમા નિમંત્રણનો સ્વીકાર કરે છે યા તો નિમંત્રણ મોકલે છે. લગ્નો એ ઋતુમાં વધારે મહાલાય છે. મોજીલું સુરત એની મોજીલી દશામાં એજ ઋતુમા સંપૂર્ણ ખીલે છે

રમત ગમતનાં મેદાનો સુરતમાં ઓછાં છે, તેનો લાભ લેવાની વૃત્તિ ઓછી છે. કલબ જીવન હવે વિકસવા માંડ્યું છે, પણ પહેલાં તો સવારના પહોરમાં ઓટલા પર દાતણ કરતાં કરતાં યા તો વાળુ કરીને-ઓટલે બેસી ગપ્પાં મારતાં મારતાં જ જીવનના કંઈ કંઈ પ્રશ્નોની ચર્ચા થતી અને હજીવે એ ઓટલા કલબો તો ચાલુ જ છે આમ શુદ્ધ અંગ-કસરત ઓછી હોવા છતાં આપણા અગમચેતીવાળા પૂર્વજોએ-તેના થોડા ઘણા પ્રતિકાર આગળથી યોજ્યા છે કમંડળ, ગાગરો ઊંચકી, કંડીઓ ખેંચી, કથરોટો ઊંચકી પીરસતાં પીરસતાં કસરત મળે તે માટે જ્ઞાતિજમણો, ઓચ્છવો, તેરમા, ગીરવ, અને લગનિયાંની નાતો વારંવાર જમાય એવી પ્રણાલિકાઓ પહેલેથી દાખલ કરી છે. સ્ત્રીઓ આ લાભથી વંચિત ન રહી જાય તે માટે નોતરાં દેવા જવાનો, દરેક જમણ કે વરા પ્રસંગે પોતાના સગાસંબંધી, મિત્રો, સ્નેહીઓને ત્યાં ઢાકવા જવાનો યા તો પીરસણ પીરસવા જવાનો રિવાજ પ્રચલિત કરવામાં આવ્યો છે અને કસરત બરાબર મળે ને કામ રાહેલાઈથી ન પતે માટે, નિકટના સગાંને ત્યા તો શાકભાજી, ચટણી, અથાણા સાથે ઢાંકવું એવો નિયમ રાખવામાં આવ્યો છે. સુધરેલા મુંબઈને પગલે ચાલી કેટલાક સુધારકોએ અમારે તો સ્ત્રીવર્ગને

ટકોરી ઠકોરી થકવો નાખ્યો નથી અને ચાલ્યા પણ ચાખવાની એ કળી ચળવળ શરૂ કરી છે પણ તેમાં આ રૂઢિ પાછળ કોઈ શુભ આશય તો રામજી જ નથી શકયા એમ જણાય છે સ્ત્રીઓ અને વૃદ્ધ પુરુષો બીજું કંઈ ન કરે તો માત્ર જુદાં જુદાં મંદિરોએ દર્શન કરે તો પણ પૂરતી કસરત ને વ્યવસાય મળે તે માટે જુદા જુદા દેવ દેવીઓનાં મંદિરો જુદી જુદી જગ્યાએ બનાવ્યા છે ડાબલુ માત્રમાં કતારગામ પગે ચાલતા જઈ દર્શન કરવાનો મોટો મહીમા કબૂલ રાખ્યો છે માત્ર સ્મરણથી પાવન કરતી તાપીના ઘર પ્રાત કાળે કે સાયંકાળે દર્શન કરી દૂધ ચઢાવવાનો મોટો મહિમા માન્યો છે પણ આ ઉપરાંત શિયાળાની એક વિશિષ્ટતા છે શિયાળાના પરોઢિયે બાળકો છોકરા, મરદો અને આ નવયુગની સ્વતંત્રતાનો આહ્લાદ ચાખ્યા પછી તો સ્ત્રીઓ પણ દરવા નીકળે છે સિવર્દાની કૃષ્ણાનુ કંઈમાં મોટા ભાગે તાપી નદીના પૂલ પર થી તાપી નદીને સામે પાર આ ખુશનુમા ઋતુને આવકાર આપવા જાણે હદય પણ બહાર નીકળી પડતુ હોય તેમ તેને અટકાવવા અદબ મારીને લોકો આટા મારે છે

આ ફરવાવાળાઓથી પણ વધેલી શિયાળાના પરોઢિયામા સુરતમા એક વ્યક્તિ નીકળે છે તે પાછળ ફરનો દારીઓ નથી કારણ કે દારીઓ તે પહેલાં પોતાની ઈસ્ટની ફરજ બજાવી લઈ મોટી બેનને ઘેર કોઈ ચોર ચોરી કરવા જવાનો નથી એવી ખાતરી થવાથી ઘેર પહોંચી ગયો છે. પણ આ બે દારીઓ કરતાં જુદા જ પ્રકારનો છે તે તાપીના પૂલ પર કે સામે પાર શિયાળાની તાજગી ભરેલી ખુશનુમા હવા ખાવા આવ્યા કે દિવસના પરિશ્રમના પુરસ્કાર માટે આજળથી બાકી ભેળવવા નીકળ્યો નથી પણ એ તો સુરતની ઘેરીએ ઘેરીએ પોતાની દર્દભરી ઘોકરી કસાયેલી પદામાં પોતાની મજબૂત લાકડી સંભાળવા નીકળ્યો છે, એને માથે પાઘડી છે, શરીર પર બંડિયું અને કડીયાળો જામો છે હાથમા કૂતરાંને હાંકવાનો ડંડો છે રોજબરોજ એ એક જ દર્દભર્યું ગીત ગાતો હોય "ઠગો ઠગ્યો જાય છે ને શિયાળો વહી જાય છે ઠગે ઠગે પીળી પટી એ ઠગ્યો મે એવો નથી. ઠગે ઠગે રાની ઠોર તે ઠગે પહેરવે શ્રી રણછોડ."

આ ગીત ઉપરાંત એ બીજું કંઈ બોલતો નથી મોંઘી માગણી કરતો નથી. ટગલો આપે છે તો તે લે છે શિયાળાના જે ટગલા મેળવે છે તે બેગા કરી આખું વર્ષ ચલાવે છે. ફરી ત્રીજા શિયાળામાં એજ પાઘડી, એવુજ શિતિયું, એ જ

૬૬૬, એજ દર્દભરી-ચોકલની કહાની, ઓજ અપૂર્વ પા, સહાનુભૂતિ પે ૧
કરતું ગીત

જગત એટલું આત્મકેન્દ્રી થતું જાય છે કે બીજાના દુઃખ, દર્દ કે યાતના સમજવાની તેને કંઈ પડી નથી કોઈ વિચાર નથી કરતું કે આને શું દુઃખ છે? આ એકધારું દુઃખ, એક સરખી પ્રતીક્ષિકા, આ દર્દભરી ઘડક પાછળ શું રહસ્ય છે? કરવા બેટ એક સાધારણ માનવ છે તો તે આખા વર્ષ દરમિયાન કેમ નથી આવતો? એના સિવાયમાં જ કેમ આવવા નીકળે છે? અને આવવાનો તેને બીજો સમય નથી મળતો કે ચોકક્કસ ચોક્કસ વસ્તુ આગે તેવે સમયે જ પ્રોક્ષિયાની ઠંડીનો સામનો કરી નીકળી પડે છે? એ એટલો ટગલો જ કેમ આવે છે? એને ચિનિપું, અમીસ કે બીજા પહેરવાના વસ્ત્રોમા રસ નથી? અને આવે છે તો તેમાં આટલું બધું દર્દ કેમ છે? શું વહેલો તે પહેલો એ સૂત્રે દિવસના છેલ્લા તારણમાં નીકળેલી ઔદાર્યની પુરાતનો પહેલો લાભ એ લઈ લેવા માગે છે?

વારવાર આવી ગુઢાબી ચિંતાઓ એને મને ઉદાસ્યો છે પહેલા તો કુ એના પર મીજબાનો હિંદુસ્તાનના ફોજદારી કાયદાની અનુપ્રવાની કલમ પણ એ એ ફોનના પરિણામે તપાસેલી અને તપાસનું પરિણામ ગંભીર બાબતોની કોપને ના જ આવી મૂકેલો આ શિયાળામાં કુરીવાર મહોલ્લામાં ન આવે તો બે કોટ આપવા કર્યું તે બાવજને વસ્ત્ર થઈને પણ તેને તે કરવા કુલ્યો નહિ. ધીમે ધીમે મને એના ગીત પાછળ રહેલું દર્દ કપાવા લાગ્યું તેમાંથી સમ બાવના જાગી એ સમભાવનામાંથી એ દર્દ પાછળ રહેલું રહસ્ય તપાસવાનું મન થયું એ રહસ્ય મને એક દહાડે અનુપમ મળી ગયું

સરદના મેટપાટલુનનો ખૂબસૂરતો આ ત્રીજો વાવટો ઘનો કુ નહીં ત્યાં સુધી કુ૪ મિનિટ પાછળ એટલે મુનઈ ટાઈમે કોટ પાસ્તુન લેવા ગયો કોટ પાસ્તુન તૈયાર ન હતા ચપરાસમાં એક લાલ મુખવાળા સૈનિકની પેઠે કોટને એક જ બાપ ટાઈથી ઘની અને સ્વયમ વિનાના માલિકની છાયની જેમ કોઈ વસ્ત્રોમાં હજી બટનનું નિયત્રણ પ્રાપ્ત કર્યું ન હતું 'સાહેબ, જાઓ મને ઘેર ચોકલાની આપીશ' બાબુએ કહ્યું 'આ કાપડ બાસરગામવાળાનું ઉનાપડનું

કામ કરવા બેઠો એટલે ભાઈનાં કોટ પાટલૂન પૂરાં ન થયાં. કાયદાનો જાણકાર ન હોય તેને ભૂખણની ટોકી દબાવવાનું મન થાય તેવો પ્રસંગ હતો. એટલામાં ડગલા ભટને પસાર થતા જોયા. તેમણે મારી અને ભૂખણ વચ્ચેની વાતચીત શાભળી હતી તેમણે એક દર્દભર્યું અને રહસ્યભર્યું સ્મિત કર્યું "કેમ, તમને પણ આવો જ અનુભવ થયો છે?" મેં પૂછ્યું.

"મને તો શું, મારા વડવાના વડવાને પણ એ જ અનુભવ થયેલો. જાત કંઈ બદલાય છે?" ડગલા ભટે પેટ ઠાલવ્યું.

એ જવાબે ડગલા ભટનો દર્દનો કોયડો ખૂલી ગયો. એની વેદના સમજાઈ, કકડતી ટાઢનો સામનો કરીને પણ પોતાની બડન આગળ ધપાવવાની પોતાની ચળવળ ચાલુ રાખવાની એની ધગશ સમજાઈ. દરજીની દુકાનોનો ત્યાગ કરીને પારકા જ ડગલા માંગી પહેરવાનો રાણા પ્રતાપના સમો અણનમ તેનો ટેક સમજાયો. એકની એક દર્દભરી વાણીથી અનુકંપા ફેલાવી શત્રુના એકના એક જ વ્રણ પર ઘા મારવાની તેની વેરનીતિ સમજાઈ. સમજાયું કે ડગલા ભટના કોઈ પૂર્વજે રણછોડ નામના કોઈ દરજીને શિયાળાની શરૂઆતમાં ડગલા શીવવા આપેલા અને રણછોડને ચોખ્ખી સૂચના આપેલી કે ડગલે ડગલે રાતી કોર મૂકવી. તેમ જ ડગલે પીળી પટી મૂકવી. રણછોડે ટૂંક મુદતનો વાયદો કરેલો. પણ જાતિસ્વભાવ મુજબ રણછોડે વાયદા કર્યા કર્યા. હવે ડગલો ક્યારે પહેરું? શિયાળો તો વહી ચાલ્યો એવી કંઈક વિનંતિ કરી પણ તે નકામી ગઈ. રણછોડ પોતાના જાતિ સ્વભાવને વળગી રહ્યો. ન ડગલો બનાવી આપે, ન કપડું પાછું આપે. અને સાંજથી સવાર અને સવારથી સાંજ ખોટા વાયદા કર્યા કરે. મહારાજે જીવ પર આવી જઈ કોર્ટમાં ડગલાનું કપડું ખાઈ જવા બદલ ફરિયાદ કરી. હીરો હીરાને કાપે એ ન્યાયે દરજીએ એક ચકરી પાઘડીવાળા વકીલની સલાહ લીધી. તેણે સલાહ આપી કે ડગલાનું કપડું મળ્યું નથી એમ બચાવ કરવો. મહારાજનો કેસ પુરાવાના અભાવે નીકળી ગયો. પણ મહારાજ કોર્ટમાં કેસ હારી ગયા. તેથી કપાળે હાથ દઈ બેસી ગયા નહિ. મહારાજ ફરીને રણછોડ પાસે ગયા અને રણછોડને કહ્યું: 'ડગલો આપે છે કે નહિ? ડગલો આપતે નહિ તો ગલીએ

ગલીએ ફરીને તને ફજેત કરીશ કે રણછોડ દરજી એવો બદમાશ છે કે સરત મુજબ કપડાં સીવી આપતો નથી અને ઊલટું કપડું પણ ખઈ જાય છે.' પણ રણછોડ ડરે તેવો ન હતો. એ પણ સરકારી અમલદારના નોકરનાં કપડાં સીવતો હતો. તેણે મહારાજને કહ્યું કે, "તારાથી થાય તે કરી લે!"

મહારાજ ખરેખર ચાલુક્યના વંશજ હતા. ચાલુક્યના પિતા શિવગુપ્ત ગંગાસ્નાન માટે જતા હતા તેટલામાં દર્ભનું મૂળ તેમના પગમાં વાગ્યું. એની પીડા થતી થઈ તો પણ તેમણે ગણી નહિ. આખરે પગ પાકતાં તેમનું મરણ થયું. આ ઉપરથી પિતાના શત્રુઓ એ કુશોનું મૂળ પૃથ્વીમાંથી ઉખેડી નાખવાની તેણે પ્રતિજ્ઞા લીધી. તે પાર પાડવા માટે ખરે બપોરે તીક્ષ્ણ તડકામાં તપેલી ભૂમિ પર જઈ તે સમૂળ દર્ભ ઉખેડતા અને મૂળમાં મધનું એકએક બિંદુ ટપકાવતા તે એવા આશયથી કે મધને લીધે ત્યાં કીડીઓ પેદા થશે અને બિંદુમાં ઊંડા મૂળને પણ ખાઈ જશે. ત્યાર બાદ નંદના શત્રુ સિકંદરે નંદના પિતાના શ્રાદ્ધ માટે તેને લઈ જતાં નંદે અપમાન કરતાં તેણે પણ લીધું કે નંદોને નિર્મૂળ કરીને શિષ્યોપવન કરીશ તે પ્રતિજ્ઞા પણ તેમણે પાળી અને નંદનો ધ્વંસ કર્યો. મહારાજ એજ બળવાન ચાલુક્યના વંશજ હતા. તેમણે પણ દરજી કુળ સામે પોતાનો વિગ્રહ આરંભ્યો, તે રણછોડની ફજેતી કરવા નીકળ્યા. તેણે દર્ભ બળું ઊંચ પરોક્ષિતે બરકરવા માંડ્યું. એક તો દિવસના ભાગમાં કામકાજમાં પરોવાયલા માણસને બીજાના દુઃખ સાંભળવાની પરવા નહોય તેથી અને બીજું તો ગોદડામાં ભરાયલા માણસને જ કપડાંની વધારે કિંમત હોય તેથી શિયાળાની કડકડતી ટાઢમાં રણછોડનો ધિક્કાર કરતાં કરતાં તેણે રણછોડને નીચે મુજબ સંભળાવવા માંડ્યું: "મને રણછોડ કહેતો હતો કે તું તમને ડગલા પર રાતી ટોર મૂકી આપીશ, ફક્કડ ડગલો સીવી આપીશ પણ રણછોડ ડગલો પહેરવે ત્યારે ને! પણ રણછોડકહેતો હતો કે હું ડગલે ડગલે પોલી પટી મૂકી આપીશ પણ જો ડગલાનું તો મેં મહોં પણ જોયું નથી." એણે દરજીનો ધિક્કાર કરવો બંધ કર્યો, દરજી બોલવાબાજ નથી, વચન પાળતા નથી એમ પ્રચાર કરવા ડગલા શિયાળાની ટાઢમાં ફરી ફરી માગીને પહેરવા માંડ્યા. તેણે નિશ્ચય કર્યો કે શિયાળામાં ડગલા માગી મૂકવા અને આખું વર્ષ પહેરવા. એની આખી

બોજનમાં રસુઓડ અને દરજી કુળ પરનો ટુંપાડિન રહ્યો હતો. મહારાજની ખોટના ઓ હતી કે રસુઓડનો ઋનુશોક સમો ત્રિપાળો બનાવ્યો. તેને જંપીને બેસવા ન દેવો. ત્રિપાળમાં બોકો પાસે ઇચ્છા માગવા દઈએ, ત્યારથી તેમના જાત જાતીને ઇચ્છા તેમની પાસે મોકલવા. ઇચ્છા આપનાં જાત તેમ નવા ત્રિપાળના જાત તેમ રસુઓડ પર દબાણ વધવું જાત. રસુઓડ ત્રિપાળના નાના દરજાઓમાં કેટલું રહેવે? અને લીધ્યા જ કરે તો એનો પોક આવાનો જાત. બોનું ઘી ત્રિપુ માણવાનું જાત. મહાઈ ખાતા પણ તેને સ્વાસ્થ ન રહે. રાતે પણ તે બાપદાની બાથી જંપીને ન સૂએ અને બાપદાની ઘાત આવી કહીને પણ જલ્દ જંપીને સૂતો હોય ત્યાં પરોઢિયે મહારાજનો ટિટકાર સંભળાય, "ઠગ્યો ઠગ્યો બાપ છે, અને એક પાપે વધારે કૂબે તેમ રસુઓડને પાપે આખું દરજી કુળ પણ ટિટકાર પામે.

મહારાજ પ્રાણ છોડ્યા તે પહેલાં રાજનગરે પોતાના પણના પાલન માટે પોતાના છોકરાને બોલા કર્યા હતા તેમ પોતાના છોકરાઓને બોલાવ્યા અને સલાહ આપી: "છોકરાઓ દેક છોડ્યા બા, રસુઓડને છોડ્યા નહિ. તેના કુળને છોડ્યો નહિ. ચકત ચાલુ રાખજો. રસુઓડ પર ટિટકાર વરસાવજો. દર ત્રિપાળે પરોઢિયે રસુઓડના નામ પર ટિટકાર વરસાવતા ઇચ્છા માનતા મુરતની શેરીઓમાં ફરજો. જો રસુઓડ અને સુરસુઓડના વંશજો સુધરશે અને બાપદા પ્રમાણે કપડાં આપતા શીખશે તો પણ આપણે જનલેવા કરી જાણશે. ત્યાં સુધી તેમ ન થાય ત્યાં સુધી ચકત ચાલુ રાખજો અને ચકત છોકરાઓને વારસામાં આપતા જજો."

વેરને લઈને ચાલુકયે બંદને ઉખેડ્યો નાખ્યો. બાપને વેરને લઈને ગુજરાત પરદેશીને સોંપ્યું તે જ વેરને લઈને ઇચ્છા બાબતમાં ટિટકાર કરી બાપાથી ઇચ્છા બદને નામે ઓળખાતા બ્રાહ્મણના વંશજ દરજીના પ્રતીક સમા રસુઓડ દરજી પર ટિટકાર વરસાવતા દર ત્રિપાળે ડફકની ટોકમાં ઘુજીને સુરતની શેરીમાં ફરે છે ત્યાં સુધી 'મુઈની શાંત્ય અને મોબીનું વાંસણું' એ કહેવત બોલી કહેવાશે નહિ. જ્યાં સુધી દરજીઓ પોતાનો સ્વભાવ સુધારી બાપદા પ્રમાણે કપડાં સીવી બાપના થશે નહિ ત્યાં સુધી દરજી પર ટિટકાર વરસાવતો ઇચ્છાભટ્ટ સુરતની શેરીમાં ત્રિપાળે ત્રિપાળે ફરશે.

[૩] સુરતનો રાજા

કહેવાય છે કે, જન્મ, લગ્ન અને મૃત્યુ એ પ્રત્યેક માનવીના જીવનના મહત્ત્વના બનાવો છે પણ તેની અગત્ય ઓછેવત્તે અંશે બધી જ બરાબરની નથી એક માનવીનાં જન્મ લગ્ન અને મૃત્યુ બીજા કેટલાકોના જીવનમાં તેના પડઘા પાડે છે કોઈ પણ એક મિત્ર કે સગાના ત્યાં વસતીપત્રકમાં વધારો થયો હોવાથી મીમતીની ઈરપીનાવની મુલાકાતોની શરૂઆત થઈ જાય છે એ છાપામાં આવી વધામણીનો છપાતી જોત તો જરૂર નીચે મુજબ છપાય. મીમતી એ આજે સાજે સૂતિકાગૃહની મુલાકાત લીધી હતી અને પારણામાં સૂતેલા નિ. બાબાને તપાસ્યો હતો તેના આખ, કાન નાક વગેરે તમામ ઈન્દ્રીઓ એક યા બીજા સગા સાથે સરખાવી હતી અને તેના વજન બાબતમાં જે કે ચોક્કસ અંદાજ જાહેર કર્યો હતો પણ ચોક્કસ બપોરે એવી ઓછા વધતા થશે હતી બાકી રહે છેકનો તેનામાં કુટુંબીજનોમાં જીવતી રહેશે એવો મક્કમ વિશ્વાસ દર્શાવ્યો હતો આ ઉપરાંત જન્મ થાય ત્યારે લગ્ન કરે એટલે બીજાના દિલમાં રામધણ ઊભી થાય, 'આપણું શું' માટલી, બાલા ચમચી, જામ, ફ્રાવણી, ડેબોનોકસ, વગેરે એટલી બધાવરસ્ત થઈ ચૂકયાં છે કે ચોકસીઓમા કોઈ પ્રતિભાશાળી પુરુષ પાકે તો રાત્રે એવું દરેકને લાગ્યા કરે છે મૃત્યુ થયું કે દરક્ષ ગામ દોડીને સ્મશાને જવાનું અને સાજે પાછા ફિકમકે આંસુ લૂછવા જવાનું ને જૂદુ આ ઉપરાંત જન્મથી કેટલાકની બાધાના કબરસ્થાન થઈ જાય અને મૃત્યુથી કઈક જીવનમા પ્રાણસંચાર થાય

સુરતમા લગ્ન કે મૃત્યુ બેમાંથી સુરત બહાર રહતા સગાંવહાલાંને મને કે ક્રમને સુરતની મુલાકાતનો પ્રસ ગ આમારા મહાસુખભાઈની બોકિનની ફાઈલ જોઈ તપાસે તો છેલ્લા છ વર્ષમા ત્રણ મામા બે કાકા, બે માસી બે ફોઈ, બે દાદી અને બોક દાદા તેમણે આવી નાખેલા નીકળે અને ચાર ભાઈ એક બહેન, ત્રણ ભત્રીજા અને બે ભાણેજ પરલાવેલા નીકળે, દરેક સિંગલમા પોક ને પાપ તેની મોસુમમા બોમના સગાવહાલામા લગ્ન યા મરણ થયાની તેમની બોકિસમા નોંધ નીકળે,

લગ્ન સુરતમાં એક મહત્ત્વનો અવસર છે. ગરમીની ઋતુમાં શીતળ ટેકરીઓ પર, હવા ખાવાનાં સ્થળો પર રાજા રજવાડાં ઊતરી પડે છે. આખોયે રજવાડો સુરતમાં લગ્ન સરામાં ભેગો મળે છે. સુરતનો પ્રત્યેક વર રાજા છે. જો બધેજ વરરાજા રાજા હોય તો સુરતનો વર રાજાધિરાજ છે. લગ્ન એટલે બધું જ રજવાડી. પૂરેપૂરી નવાબી. લગ્ન એટલે હથ્થા મારીને પૂરો કરવાનો અવસર નહિ પણ શરતીના પેચનો વિષય. ચા આક વાગે થાય, માંડવા મુહૂર્ત દસ વાગે નિરધાર્યું હોય તો બાર વાગે શરૂ થઈ ૨ વાગે પરવાર્યું સમજવું. અને બાર વાગ્યે ધાર્યું હોય તો લોકો બે કલાક મોડા આવશે એમ ધારીને દસ વાગે નિરધાર્યું સમજવું. ઘડિયાળના કાંટા સરકારે એક કલાક આગળ ૧૯૭૭માં કરેલા. પણ સુરતે તો કલાક બે કલાક પહેલેથી જ પાછળ કરી મૂકેલા. એટલે એક કલાક વહેલું થતાં સુરતમાં તો માત્ર સમતોલતા આવી રહેલી. ગ્રહશાંતિ ઉર્ફે ગૃહશાન્તિ ઉર્ફે ઘરશાંતિ ઉર્ફે ઘરસાંતકનો સમય બપોરે બેનો રાખ્યો હોય તો સમયસર ગ્રહશાંતિ માટે આવનાર માંડવા મુહૂર્તનો પેસો પણ મેળવી શકે. કલવાને વખતે ગ્રહશાંતિ પૂરી થાય એટલે વરઘોડાને વખતે કલવો આવે અને હસ્તમેળાપને સમયે વરઘોડો નીકળે. રાજાની સવારી નીકળે તે રાજમાર્ગે ટહેલતી ટહેલતી પોતાના ઐશ્વર્યવૈભવનાં દર્શન કરાવતી કરાવતી, રસ્તામાં Reinforcement નવી ભરતી લેતી લેતી બે કલાક મોડી માંડવે પહોંચે. અને વખતસર પણ પહોંચે શી રીતે? છગનકાકા કહે છે તેમ એ તો લગન છે. કંઈ બચ્ચાનાં ખેલ છે? પાંચ સાત સાબેલા હોય તેમાં કોઈની છોકરી ઊંઘી ગઈ હોય તો તેને ઉઠાડી રડતી છાની રાખી દૂધ પાઈ તૈયાર કરવાની. એકાદબીજા સાબેલાની ચારકને આવતાંજ મોડું થાય. બધા સાબેલા સાથે વેળાસર તૈયાર થઈને આવી પહોંચ્યા તો વરરાજાની પાસે કયો સાબેલો રાખવો તેમાં કંઈ તકરાર થાય. જો વરરાજાની પાસે જમનાભાભીની કાલિન્દીને રાખી તો મગનભાભી કૂવે પડે અને જો મગનભાભીની રંજનને રાખે તો જમનાભાભી માથું કૂટે. અર્થાત્ કલાકે કોઈ બીરમલ કે કાશીદાસ નીકળી આવે અને વરરાજા પાસેની ચારકને બે ઘોડા જોડી બંને છોકરીને સાથે એક ચારકમાં

એમાંને આ પ્રસંગમાં એક બાજુબાંધ બીજી વરણી કરવા બાબો જાય અને સગનમાં 'બાજ' બગર તે કેમ બાબરો રે?' એટલે તેમાં એક કવાક બીજો નીકળી જાય. પછી બે કવાક મોડું થયા પછી જો હસ્તમેળાપ ગોબાંઈના બાજકના પાવનકારી હાથે થવાનો હોય તો કોઈ મોટરમાં તેડવા જાય ત્યાર બાદ મોટરને પાવન કરી તેઓ માંડવે પાવન કરે ત્યાં સુધી હસ્તમેળાપ થાય નહિ. ત્યાર બાદ સીમાવાનું મનાવાનું, ઝઘડાનું વગેરે સગનને આવશ્યક વિધિઓ પૂરી થાય ત્યારે વધૂપાત્ર પનિગૃહે આવી રહે.

સુરતના આ સજાને જે આદશાહી સાઠેરો મળે છે તે બાજને જ તેને બીજે પ્રસંગે જીવનમાં મળતી હશે. ચાબનું ઘોબ તો કેટલાક ગોબરીનો પાઠ પોતાની ધરિપાણી સાથે જ બીજવાર પરણી પાઠ એ બાદશાહી માણો છે. બબે તેટલું કમાનો ઘોબ પણ સગનના અવસરે તો વર રાજા. એટલે એ તો એની મેળે પીળી પોબારી તાપુનનો વાય બની હાથે મોરડા બંધાવી ઘરમાં કે બારીમાં કૂદા કરે. એ નિરાસણી ચકરો છોડીને તો જવાબ જ નહિ. રાજાઓ ઓઢા જ દોડાદોડી કર્યા કરે છે? એનો બબાબ જે મધુર જીવનમાં નેહે પ્રવાહ કરવાનું છે તેને બદલાં મીઠી સ્વપ્નો સેવવાનો અને મીઠી મજાકો બમ-વાનો. રાજાઓ મધુર સ્વપ્નો સેવે છે અને મરકરાઓનો વિનોદ ઝીલ્યા જ કરે છે ને? એનો પહેરવેશ પણ રાજા જેવો, અને મોટા વાલિશ ઉમર વર્ષ આગરે ઘર નો. પણ દુકાનદારોનો. તેમની બહોતેર પેઢીમાં પણ કોઈ વખત યુદ્ધમાં તલવાર ચીરેલી નહિ. પણ સગ વખતે દરેક પેઢીનો બોજામા બોઢી એકવાર તો બૂડી તલવાર વાત ચૂંદડીએ વીંટાળેલી જરૂરી. જો ચૂંદલડી જીવ્યા ઝખમ વગરના મોતથી ભાંજે નહિ, પણ બૂડા કટારવા ખોંચના કાટથી અંકિત થાય. અને મોટા વાલિયા પરણવા જાય ત્યારે તો પૂરા સિલોહિયા. માથે ઝરિબાઈ રજવાડી ફેંટિયાળાને ત્યાંનો બાડતી સાફો, મોટા મહિરના જૂના પટાવાળા અમર રજવાડાના કોઈ નિવૃત્ત દરબારીને હાથે બંધાવેલો સાફો ને તેના પર કલગી. બળામાં દલીચંદ શેઠને ત્યાંથી માગી આણેલો મોતી મોતીનો હાર. પગે મોજડી, લગ્ન સિવાયને દિવસે જે અમનવાત્ર આ સાફો ને મોજડી પહેરીને નીકળ્યા હોય તો અપરિચિત માણસને તો કોમ જ થાય કે લોકોના ખાસ આગ્ર-

હથી છેલ્લી રાત ભજવવા રહેલી કંપનીના ન રાજ ધારી ભૂસું લેવા નીકળી પડ્યા છે

સુરતના વરઘોડા વરયાત્રા એ સુરતની એક મહાન વિશિષ્ટતા છે વરયાત્રા એ તો પરીરાજાની સ્વારી છે બીજે વરઘોડો એ માત્ર વરને ઘોડા પર બેસાડી કન્યાને માંડવે પહોંચાડવાનો એક પ્રસંગ હશે, સુરતનો વરઘોડો એ તો એક

નિરાધારવાનું, નિરખાવવાનું, પોષવાનું દુઃખ છે એ કંઈ પાંચ પંદર માણસોને ભેગા કરી તેમાં વરને ચવચેરાની મોટર વચમાં બેસી કન્યાને આંકડે ઓછું કે દોરી કરવાનું છે? વરઘોડાની આગળ ચાલે નિશાન તોરણઘાળા યા નાકદુકો બે છોકરા ઘોબમાં વપુ પકડી એક બીજાનાં નાકે કાપલાંના ઘોબ તેવી વગાડનો દેખાવ કર્યા કરે અને ધારા વરઘોડામાં કરવાનું ઓટલે નાક ખરેખર કાપી નાખવાનું તો બસકે પણ શો રોને? ત્યારે બાદ શરૂ થાય સાજેવા બાંડ વાનાં સાજેવાં નહિ તો, પણ જોવાના ઘોડાની ચોરેકની અંદર બહેલા નકિધનિ અકેદીને વેશઆભૂષણથી બનીકનીને બેઠેલો ઘોબ એક માનવ નમૂનો, ઘોબ સ્ત્રી જાતિનો યા પુરુષ જાતિનો દેખાવડો ઘોબ ત્યા સુધી સારો, ન ઘોય તો 'વાકો છે, પણ માકો નો છેને' એ ન્યાયે તમાને નાખુશ ન કરેવા પણ બેસાડવો પડે પાંચ સાત વર્ષની ઉંમરનો ઘોબ તો બેકાઠ નજીકનો તમો સાજેવાની સાથે સાથે ચાલ્યા કરે પણ જો નમૂનો નવો ઘોબ તો વળી એક ધાડકુ કે રામો મુકુન્દાકર્ષકુનો નિયમ અમલમાં આવતો અટકાવવા તેના પર નજર રાખવા સામેની બેઠક પર વધારામાં બેસી રહે પ્રત્યેક બે સાજેવાની વચ્ચે એક હોદી યા એક બેન્ડ નાના બાળકો ઊભી કરીને તેમને નિરખવાનો બોકોનો બોધવો બાબગાડે તે માટે અવાજ કરીને તેમને જગતા તો રાખવા જ પડેને? અને વરઘોડો જોવાની શોખીન સુરતની પ્રજા વરઘોડો આવ્યો છે એમ જાણીને કામકાજ પડતું મૂકી જોવા દોડી આવે અને પૂરો નથી થયો એમ ખાતરી માની જોયા કરે તે માટે પણ યા અપાર તો કર્યા જ કરવો પડે નો રમાવીયાતાનું સ્વરૂપ જાળવી રાખવા માટે સાજેવાગોની વચ્ચે કંઈ પણ વિવિધતા તો રાખવી જ પડે જેટલા સાજેવા વધારે તેટલી વરઘોડાની કિંમત ચોગી કેટલા કેરેટનું સોનું તેમ કેટલા સાજેવાનો એમ વરઘોડા માટે પૂછાય ઓ અમકાવા મારવા વેલ અને આભૂષણમાં શોભેલા વાચકરના વરઘોડામાં સાજેવાને વધુ રુપેરી નિરખાવવાને બે ઘરિકન માથે કીટ્સન જઈને દરેક સાજેવા આગળ ચાલ્યા જ કરે વધુ દિવસે તો ભૂલેચૂકે મોઠ ઘરિજનને આકર્ષ્યું તો મધુસકા કપડાં ભોગી માણોમ વગાડ વધુ વરઘોડામાં તો સાજેવા સાથે ચૂકનો મધુવાકા વાનો વેચવામાં આમ તેમ દોડતા મધુકાના

આઠેક કલાક વખત દીવાબાગને આડકે પણ ઘેર જઈને માથેના નિકકનો કોટ, સુરતી પાઘડી, અને કસબી કિનારવાળા ધોતિયાને સોનાપાટલીની છાંટ નાખી ઊંચા મૂકી દે અને પોતે બીજે દિવસે નવાબ સ્વારે ઉતરિયાતને સાદ કરે.

સાંજેના પૂરા થાય એટલે આવે રસાક બેન્ડ. આગળ રસાક જાતે પોતાના નવાબ સોનાના ચાંદિ રૂપાલે લટકાવી બેન્ડની સામું મોંકું કરી ઘાકડી ઘડાવીને સેલા કરતો કરતો કોઈવાર ખૂબ ખમાં ખુમાર પર કરચલી વાળી કપડે દેતો દેતો પાછા પગે ચાલતો આવે. એનું બેંડ મોક્ષમના નવા કેસમાં સજાજ થયેલું છેલ્લામાં છેલ્લા નાટક કે સીનેમાનું ગીત વાજાંમાં ઉતારતું વાજતું ચોપ. રસાક એટલે કલારામની પાઘડી, બાપાનું રવેશું, દેવશંકરની ઘાટી, ઉમિયંકરનું ખમીસ, વકીલમંડળનો ઈન્વેસાવટી, નામીચો વકીલ કેસ લડવા, નામીચો ડાકતર દવા કરવા છોકરાંનાં ગામોમાં અને પર જીલ્લામાં ફરે તેમ રસાક પણ ચોગ્ય દામ મળે છોકરાંનાં ગામોમાં અને પરજીલ્લામાં ફરે. રસાક બેન્ડ પૂરું થતાં શરૂ થાય બાવર સેના. ધુકધુક કરતી છેક નહિ પણ લાયબ્રેરી કરવી સુંધની ચોરે ઘણો ચોધટ કરતી બેન્ડનો આગેવ પારખતો, વરઘોડામાં કેટલા માસ્તરો આવ્યા છે તેની ગણત્રી, રસ્તામાં આવતા વકીલ ડોકટરોના ઘરોમાં વાંચતો. ત્યાર પછી માથે મોટા કસબી પટ્ટાનો લાખણિક ફેંટો કે પાઘડી અને તેની નીચે બસુધાને લગભગ બેટતા જામાવાળા નગર શેઠ, મહાજન શેઠ કે વરઘોડા શેઠ. સાથે સરકારી અમલદારો, વરરાજાના પાયદેધારી મોટેરાઓ, વરરાજાના મિત્રો કે પ્રોફેસરો, પછી કોળીવાડના છોકરાંઓ અને પછી આવે રસાકના કેન્દ્ર સમા વરરાજા તેમના બાદશાહી ઠાઠમાં.

કોઈએ શક્તિનાથ નિશાના ચાલમાં કર્યું છે કે: **क्षुत्पिपासा तुरगो तुरगोपरि चरः क्षुधाँश्चचरैर्वेष्टयाञ्चक्रिमाः** ચોરના અંતરાં કપડાં ઉતારી ઉંકાની સભા વખતે પટેરવાનો બાદીનો કોટ અને કોપીની જેમ સાચવી રાખેલાં કપડાંમાં ચોરાનો ચોમો વાળંદ કસબી છત્તર બાયમાં ધરી વરરાજાની પાછળ ઊભો છે. ને ચોરાની ચોબામાં વધારો કરે છે. અને પાટીવાળો ચોર વરરાજાની ચોબામાં વધારો કરે છે. ચોરને ચોરનો ચોકીદાર બરાબર પકડીને આવે છે. પણ તેનાથી જ ચોરે શાંત થાવે છે તેમ માનવું એ ભૂલ છે. સમનભાઈના ગાયમાં બાંધુ

છે નો બહુમતા દરમનો કંપી જાય તો જાનવરની શી વિસાત? વરરાજાની પાછળ ચાલે છે ગોઠ પકેરીને તેની મા, કોડીલા વરને નજર ન લાગે તે માટે હાથમાં રૂમાલ દીવો લઈને ચાલે છે. પાછળ ચાલે છે જાદરણીઓ ગીત ગાતી ગાતી, વહેવારુને વગોવતી વગોવતી વરયાત્રાના સાજનનાં ગુણગાન કરતી કરતી.

વરઘોડાની મહત્તાનું બીજું માપ સાજન મહાજન. લગ્ન એટલે વહેવાઈ વચ્ચેની લડીલાઈ. આ સાજન મહાજન મોટું કે સરકાર મંડળ મોટું, કેટલાં નાળિયેર વહેંચાયાં? એ વરઘોડાની મોટાઈનું માપ. એકવાર સુરતના એક પ્રતિષ્ઠિત વેપારીને ત્યાં એક વિદ્યાધિકારીના છોકરાને પરણવા આવવાનો હતો. બંનેને લડીલાઈ કરવાના કોડ. વિદ્યાધિકારીને ત્યાં કિલ્લા ન્યાયાધીશ આવવાના છે એવી વેપારીને ખબર પડી. તેણે કલેક્ટર સાહેબના ખાસ પરિચયવાળા, ડી. એસ. પી. સાહેબના ખાસ પરિચયવાળા, બીજા કામદારના ખાસ પરિચયવાળા માણસોને રોપવા માંડ્યા. રોજ બે એક બેલને લઈને મોટરમાં નોતરાં દેવા નીકળે. એક બીજાના કાર્યસાધનાના અધેવાડ બીજાને મળે. પંદર દિવસમાં બે જોડ લોકનાં તરિયાં બનેનાં બધાસ થઈ ગયાં. પ્રોફેસરો, વિદ્યાર્થીઓ, મ્યુનિસિપાલિટીના સભ્યો, ન્યાયાધીશથી માંડીને કારકુનો વરઘોડામાં આવ્યા. કન્યાના મહાજન, રૂ બજાર, ઝેર બજાર, લોકસીઓ, વગેરે વેપારી મંડળો ને કિલ્લાના માણસો સરકાર મંડળમાં આવ્યા. વરઘોડાના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધીમાં એક મોટલ્લો ભરાઈ ગયો. સરકાર મંડળથી સામો મોટલ્લો ભરાઈ ગયો. કોના માણસો વધારે તે બતાવવાની અશક્યતાને લઈને પરિણામ કૂમાં આવ્યું. પણ દરેક પક્ષે માન્યું કે તે જીત્યો. વરવાળાએ બીજો માણસને વરઘોડામાં બોલાવ્યા. તે જોઈને કન્યાવાળાએ એક ગજરે માણસ પોતાના અને બોરવિમાણોને બોલાવ્યા.

આ લડીલાઈના, સરસાઈના, આત્મશ્લાઘાના જુસ્સાથી સો વર્ગ જાદરણીઓ ઓતપ્રોત થઈ ગયેલી હોય છે. બધે વર રાજા હોય પણ કન્યા અવશ્યવત આવનારી તેની ભડ બોલે છે.

હોરે જાદૂમાં વેપતો તો આસડાં

છોડાને કોઈએ ન દીધી દીકરી
ત્યારે મનુભાઈએ દીધી દીકરી

પણ એ મનુભાઈની આબરૂ કેટલી છે તે જાદરણીઓ જ જાણે છે તે તો પહોંચતાં પહેલાં જ મનુભાઈને પડકારે છે

કેસરિયો જાન લાવવો જાન લાવવો રે,
મોટાનું દળ આવવું દળ આવવું રે,
માંડવામાં ન સમાયું ન સમાયું રે,
જાનમાં તો આવવા મોટા પાણી ભરી લાવો લોટા
જાનમાંનો આવવા પારસી મોઢું જોવા લાવો આરસી,

બિચારા મોટા ઘેરથી નીકળતાં પાણી પીવાનું વિસરી ગયા અને બિચારા પારસી હજી ઘેરથી તો મોઢું જોઈને આવ્યા તે પાછા આરસીમાં જોવાના થઈ ગયાં અને વરઘોડો આવ્યો છે કોને ત્યાં

એના છાપરે નથી કાંઈ વાંસ વળી,
એના ઘરમાં તો મંગી મડવો મહાલે,
પેલી વહેવણ બિચારીનું કાંઈ ન ચાલે

અને વહેવણ પણ કેવી છે ઢગધડા વિનાની
જાદરણીની કેડે કુચી વહેવાઈ કરતાં વહેવણ ઊંચી, કેસરીયો જાન

આ સામસામી ઉતારી પાડવાની, પોતાને ચઢાવવાની નીતિ ધ્યાનમાં રાખીએ છીએ ત્યારે આપણને અર્વાચીન યુદ્ધ પદ્ધતિ Modern warfare યાદ આવે છે લડાઈના પ્રત્યેક પગના અહેવાલો આ જાદરણીના ગીતો જેવા જ છે

આપણું હવાઈ વર્ચસ્વ તો ઉત્તમ, આપણાં વિમાનો નાની સંખ્યામાં મોટી સંખ્યાવાળા દરમનના વિમાની ઝૂંડને મળે તો પણ તેમાંનાં અડધા વિમાનોનો ખુરદો કરી નાખે બાકીના અડધાના અડધાનો ખુરદો ન થાય તો પણ તેને ઓટલું નુકસાન થાય કે તે હવાઈ લડાઈ માટે નાલાયક થઈ જાય. આપણા

આજ આઠમા આગના વિમાનને નુકસાન પહોંચે અને તેમાંનો આઠમા વિમાની-ઓને તો બચાવી લેવામાં આવે. તે જ પ્રમાણે જાતે કરનાર પણ ઉત્પાદન બનાવે જ જોઈ. કંઈ નહિ તો સામાવાળાની દોડ્ડ તો બરાબર અને બીજો વર્ષ બગડ્યું થઈ જવાનો સંભવ. સામાપક્ષનો ખોરાક, તેલ અને વસ્ત્રો ખૂટી પડ્યાં હોય અને આ લોકો તો કૂતરાનું માંસ ખાઈને જ જીવતા હોય.

બરી ક્રાયસિસ કે ક્રાયસિસનો દેખાવ કરે તો સજ્જનનું ગજું. જે કંઈ પણ વાંધો આવ્યો કે બગડ્યું ન થાય તો તેને ક્રાયસિસ કોણ કહે? સજ્જન કે સજ્જન? રાજા પાસે ને વાદળ ત્રણે સરખા લોકો તો બધારાજા કે તેના પ્રધાનો ક્રાયસિસમાં કેમ પાડી પાની કરે. પોતે સમજણી આપવામાં, ચાડી કરવામાં, ખુશામત ખોરવાને મારવા આપવામાં, નવરિયેર વધેરવામાં, નોતરાં દેવામાં, પગે લગાડવામાં અને છેવટે કંઈ નહિ તો સજ્જનને બાદર પણ સજ્જન તો બનીજ જોઈએ નહિ તો તે ખરાં મુશ્કેલીનાં સજ્જન કસોટીરૂપ જ નહિ. સજ્જન થવી જ જોઈએ એ તો વર્ષોથી ચાલી આવેલો સિદ્ધાંતો છે દિવાળી તે વાત માન્ય રાખેલી છે. વરની મા ની રીસાઈ જવાની કુરજ છે તેને મનાવવા જવાની વહુની ના ની કુરજ છે તેવી તો વડોવહુ મનાવવાનો આજ વિધિ આપણી સજ્જન વિધિમાં રાખવામાં આવ્યો છે સિદ્ધાંતોમાં કાયદા કરતાં દિવાળની મહત્તા વધારે છે બુદ્ધ દિવાળનું બળ કાયદાથી વિશેષ છે. એટલે સજ્જનમાં વડોવાઈ સાથે સજ્જુ એ પ્રત્યેક વડોવાઈની કુરજ છે

)

વરઘોડામાં બે ચીજ બુધારો માગી લે છે એક વરરાજાના માથા પરની છત્રી. બીજી એનું પાનબગું અમર તો પાનબગડ્યું મોઢું વરરાજાનું મોઢું પાનથી ભરેલું હમેશ કેમ? એની સાથે આવતા એના મિત્રો વરરાજા એક પાન પૂરું ન કરે, ન ચાવે ત્યા તો બીજું તેના મોમા ચવડાવવાને તૈયાર જ. સાસુજી જમાઈરાજાને ટાઢી કોરી ન ખાવા દે, ટાઢી કોરી કાકડી, નાળિયેર, બદામ ખિની એ ક્રમે કાપીને ખિની પીરસ્યા કરે તેમ જૂનું મુકાવી નાખી, નવાં પાન મિત્રો બનાવ્યા જ કરે. અઘડતા વરરાજાએ પાન રાજાને ચારે ચાર

ચાવવાં જરૂરી છે. પણ રાજાઓ, વરરાજાઓ જેટલાં તો પાન નહિ ખાતા હોય. નહિ તો પ્રજાને ખાવાને એકે રહે નહિ. જો બધાં લગ્ન શામટાં થાય તો પાન બધાં વરરાજાના મોમા ખલાસ થઈ જાય. આના બે ખુલાસા હોઈ શકે. એક તો વરરાજાને નકારણ ભૂખ્યા રાખવામા આવે છે એટલે પાન ખાવા આગવાનો વાધો નહિ બીજુ વરરાજાનુ મન એક જ વિષયમા ભમનું અટકાવવાને તેને કંઈ પણ નિર્દોષ ક્રિયા સોંપવી જોઈએ એટલે એક તરફથી ઓઢ રાતા રહે અને બીજી તરફ વિચાર રાક્ષસના પંજામાથી છટકાશે મથે તેટલા માટે પાન ચાવવાની સતત ક્રિયા તેને સોંપવામા આવી હોય તે બનવાજોગ છે

વરરાજાના માથા પર છત્રી એ કેવળ નિરર્થક બોજો છે એ વાત ખરી છે, કારણ કે લગ્ન ચોમાસામાં થતાં ન હોવાથી માથે વરસાદ પડવાની બીક નથી સાધારણ રીતે સમી સાજે જ વરઘોડો નીકળતો હોવાથી તડકાથી રક્ષણ મેળવવાનું હોતુ નથી. હજી કોઈ વાર વરસાદ પડ્યો હોય અને છત્રીથી વરરાજા ભીંજાતા અટકતા હોય અને છત્રી ઓઢી સાજન મહાજન ચાલતું હોય એ સુંદર દૃશ્ય મને જોવાને નથી મળ્યું. આવો સંભવ અટકાવવાને તો વિષ્ણુભગવાન ચાતુર્માસમાં શયન કરી જાય છે. ચોમાસામાં જાગતા રહે તો બહાર નીકળવાનું મન થાય અને બહાર નીકળવાનું થાય તો ભીના થવાનો વખત આવે તે અટકાવવા શ્રી વિષ્ણુભગવાન શેષશાયીની ફેણના છત્ર નીચે લક્ષ્મી પાસે પગ દબાવડાવતા નિદ્રા લે છે અને શ્રી વિષ્ણુભગવાન ઊંઘતા હોય તે વખતે તેમના રક્ષણ વિના લગ્નમાં વિઘ્નો નડે તે ખાતર લગ્નો ચાતુર્માસમાં રાખવામા આવતાં નથી. એટલે છત્રીવાળા વરઘોડા નીકળતા નથી. છતાં વરરાજા માથે છત્ર ઓઢે અને વરરાજાને ચમ્મર ઢોળવામા આવે તે તદ્દન સ્વાભાવિક અને સમજી શકાય તેવી વાત છે. સુરતની શેરીનો પ્રત્યેક છોકરો જાણે છે કે વરરાજા ગિલોડુ છે. અને વરનું માથું બોડું છે. એ બોડા માથાને બચાવવા તેમને સાફો બાંધવો પડે છે અને સુરતના ટીખળી છોકરા રખેને કંઈ પથ્થર કે ઠેકું બોડા માથા પર ન ઉડાડે

વાતો બંગર ન નાખે તે ખાતર છત્રીનું દ્વિતીય ઉદ્યોગનું રક્ષણ ઊભું કરવું પડે છે. ચમ્મર બાદશાહી ઠાઠને અનુરૂપ છે. તે ઉપરાંત તેનું વાસ્તવિક કારણ પણ છે. સુરતના મચ્છરોએ રાજા મહારાજાઓની પરવાહ કરી નથી તે વરરાજાની કરવાના છે? ચમ્મર ઢોળ્યા વિના મચ્છર વરરાજાને સુખેથી પાર્ન પણ ન ખાવા દે તો ?

સાવધાનનો વિધિ છે. કોઈ કહી શકે એમ નથી કે અમને ઉતાવળથી ધૂસરીમાં નાખી દીધા. જો દેવતાઓને, ઈષ્ટદેવને દિકપાલને એમ લાગતું હોય કે આ લગ્ન થાય છે એમાં કંઈ ભૂલ થાય છે તો તેમને સાવધાન થવાની સંપૂર્ણ ચેતવણી મળે છે. કન્યાદાન દાતાને પણ એ ચેતવણી આપવામાં આવે છે. કન્યાદાન ગૃહિતાને પણ એ ચેતવણી આપવામાં આવે છે. વધૂવરને પણ એ ચેતવણી આપવામાં આવે છે. જ્યાં ત્યાં જીવનના બેલા બંધાવવાના છે, ત્યાં લગ્ન એ એક કરાર નથી પણ સંસ્કાર છે. ત્યાં દોડાદોડી કેમ ચાલે?

આની સાથે સરખાવો વર રાજાના નહિ પણ લાવણુસીયાનાં લગ્ન. ઘડિયાળને ટકોરે વરપક્ષ અને કન્યાપક્ષનાં એક વાડીમાં આવી રહે. મંત્રની માફક નિયત રાખવે હસ્ત મળે ને છૂટા થાય. અગર તો રજીસ્ટ્રાર રૂબરૂ નામ નોંધાય. ચિત્ર-પટ પૂરું થયું હોય તેવી રીતે લોકો વિખરાઈ જાય.

પણ એ વર રાજા નહિ અને આની વહુ રાણી પણ નહિ.

વિધિ ઉપર ટીકા થઈ શકે. કેમકે તે ઉપર અહીં કોઈ જ લક્ષ આપતું નથી. અને બ્રાહ્મણો ટોળ અને દમામ રાખે છે પણ કંઈજ જાણતા નથી. પેસા પડાવવાનું જાણે છે.

વિધિના મહત્ત્વના ભાગ ઉપર કોઈનું લક્ષ હોતું નથી. મંગળ-ફેરા વખતે વાજાંનો અવાજ આવે ને આઈસ્ક્રીમની ડીશો ફરે. To me it is he most vulgarized sight in Hindu marriage.

બ્રાહ્મણો વિધિ વખતે શું કરે છે અને તે તરફ સ્ત્રી પુરૂષનું કેવ્ક લક્ષ હોય છે તે અને લગ્નાદિકની ક્રિયા જેમાં હવન આદિને સ્થાન છે તે વખતે કોચ ઉપર વરવધૂ બિરાજે છે તે બહુ જ હાસ્યાસ્પદ છે.

[૪] સુરતના કુંડળી

ખુદ ઈશ્વરની બાબતમાં બે મત હોય તો પછી જ્યોતિષ શાસ્ત્રની બાબતમાં બે મત હોય તેના જવા પણ આશ્ચર્ય નથી શકાશીલ માણસો ગમે તેમ કહે શાહાળુઓ તો માને છે કે નિર્માણ થયા મુજબ જ ઘોડા દોડે છે, ભાવોની વધઘટ થાય છે, સોનાચાંદી વધે ઘટે છે, લડાઈઓ થાય છે, દેશો હારે જીતે છે અને સંધિ થાય છે, એમ ટેટલાક જોષી અને શાહાળુઓનું મતવ્ય છે પગમાં કાંટો વાગે ત્યાંથી માંડીને ભયંકર ભૂકંપ થાય તેની પાછળ કોઈ ને કોઈ ગ્રહની અંતર સોથી હોય છે મુશ્કેલી એ છે કે ભવિષ્યમાં શું થશે એ આગળથી કહેવું અઘરૂં પડે છે પણ બનાવ બની ગયા પછી કયા ગ્રહ વા ગ્રહોને કારણે એ બન્યું છે તે સહેલાઈથી સમજાય છે આ મુશ્કેલી સામાન્ય જોષીઓને નડે છે પણ ભારતની ભૃગુ જેવી ત્રિકાળજ્ઞાની વિભૂતી તો જાતકોના ત્રણ ત્રણ જન્મના વૃત્તાંતો લખી ગઈ છે.

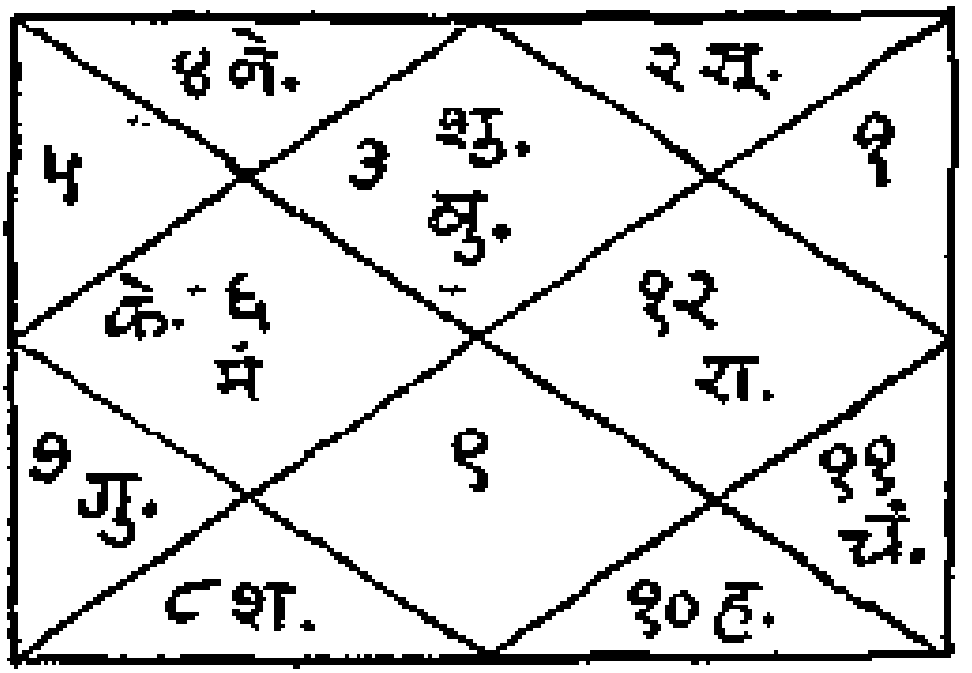

માત્ર મનુષ્યોની જ નહિ પણ દેશની, રાષ્ટ્રોની અને નગરોની કુંડલીઓ હોઈ શકે એમ મેં જાણ્યું ત્યાર બાદ મને સુરતની કુંડલી જોવાની બહુ જ ઉત્કંઠા રહેતી વિલાની અને રસિક સુરતની ઉત્પત્તિ પર કોનો પ્રભાવ હશે, તેના મોજશોખ યાને ખાણીપીણીમાં થતા વ્યયની પાછળ કોનો હાથ હશે, વારવાર દેખા દેતા આગ અને રેલ કોને આભારી હશે, કોની અસરથી સુરતમાં મચ્છરો ને રસનો ત્રાસ હશે, અને મોજમજાહ અને અમનચમન હોવા છતાં એના દૃઢ ભક્તિભાવ અને ધર્મનિષ્ઠા કોણ જમાવી રાખતું હશે તે જાણવા હું ઘણો ઉત્સુક રહેતો મારા જોષીનું કહેવું હતું કે મને ધરતીમાંથી કંઈ છૂપો લાભ છે તે ઉપરથી મારૂં જૂનું ઘર વેચતી પહેલા તેને ખોદી જોતા બે જૂની બરણી, ત્રણ ચાર ઘી તોળવાના ડંડા, બે ચાર કંપની છાપના સીક્કા અને નીચેની ગજેન્દ્રસંહિતાનો ભાગ મળ્યો અને તેનાથી સુરતનું તમામ રહસ્ય ખુલ્લું થયું

द्विस्वभावस्थिते लग्ने बुधे शुक्रे तथोदिते ।
स्त्रीजाति स्थापितं हिस्यान्नगरं स्थापितं सदा ॥
वाणिज्यादिषु पौराणां सुवेशे नाटकादिषु ।
स्वादुभोजनखाद्येषु मतिर्नस्खलति कदा ॥
चंद्रमसि स्थिते कुंभे ततो भानौ च केन्द्रगे ।
रंध्रे च सौरिणा व्याप्ते विचित्र भाग्य निर्मितम् ॥
का गणना मंदिरादीनां कुजे द्वितीय केन्द्रगे ।
दानव मंत्रिणा द्रष्टे जलराशौ स्थिते यदि ॥
अग्निना जलराशिणा हाहाकारः कृतोभवेत् ।
अस्य स्वजातिजा सप्त कृत्यश्च नाशयेत् ॥
का रक्षास्वाद्धनादीनां वरुणे कर्कगे यदा ।
प्रजापतेश्च दृष्टिस्थे कृतेच जलविप्लवे ॥

कीटादिनां तथा त्रासः सीरौच वृश्चिकस्थिते ।
सुज्वर श्लीपदाभिर्नहिकोऽपि विमुच्यते ॥
जल निर्गम निर्नाशो नाव लग्ना नदी तले ।
सुवर्ण रौप्य रत्नानां स्थितिस्याज्जलान्तरे ॥
तथापि गुरुचंद्राभ्यां बुधशुक्रोहि रक्षितौ ।
करिष्यतो रति धर्मे तेन सर्वं सुखावरम् ॥
नभस्थे सिंहिकापुत्रे गंगाया. सदृशं तटम् ।
नदीस्नानं सदा मोक्षं कुर्यात् कैलास वासदम् ॥
जननी कारको लग्ने शुक्रेण संयुत स्थित ।
कुजेन च चतुर्थं तन्मातास्यादप्सरो यथा ॥
यावत्सूर्य प्रकाशेत तावदस्य सुसंस्थिति ।
अनेनैव स्वराज्यं स्यात्प्राप्तकौमार्यजनैस्तथा ॥
तापीजलेषु सुस्नानं कार्यंभक्त्या प्रतिदिनम् ।
अश्विनीमंदिरे तद्वत् पूजैका दसमासजा ॥
सद्रा भिषेकसंयुक्ता कृतास्यायदि श्रध्धया ।
समाहिते सुनेत्रभि. स्वराज्यं प्राप्तमेवहि ॥
विमानसदृशे देहे डर्यमाना निरंकुशा ।
असंख्य कीटसमुहा देहात्पापं पिबत्यदा ॥
तेषामुत्पत्तिस्थान च 'गटर' इति भाष्यते ।
पारिजातक सेंटेन निषेक्तायं च पूजया ॥
घारीभूसादि नैवेद्यं यदिकुर्युर्निरन्तरम् ।
स्वराज्य सुप्राप्तं स्यात् वाणीनैवा निरर्थका ॥

આ કુંડળીનો ફલાદેશ જ્યોતિષના જાણકાર નીચે મુજબ કહે છે
આ જાતકના લગ્નસ્થાનમાં શુક્ર બુધની સાથે રહ્યો છે એટલે જાતકનું શરીર સુંદર હોય, સ્વભાવ રસિક અને વિલાસી હોય, સાહિત્ય, સંગીત, કલા,

નૃત્ય અને સંસારના વૈભવોનો શોખ હોય, કવિની કલ્પના જગાવે અને કાવ્યને પ્રેરે તેવી રમણીઓનો ત્યાં વાસ હોય. વળી શુક્રની સાથે બુધ રહ્યો છે અને સ્વરાહી તેમજ તેનાથી ત્રીકોણમાં એટલે કે પાંચમે ગુરૂ અને નવમે ચંદ્ર એમ શુભ ગ્રહો રહેલા છે. એ ત્રિકોણયોગ પુરાણી જાહોજલાલી, આનંદીપણું, વ્યવહારિકપણું, જળમાર્ગે વેપાર, વાણીવિલાસ, વિનોદ, સદ્ભાવના, બનાવે છે શુક્ર પાંચમા સ્થાનનો માલિક છે. અને બુધ સાથે રહ્યો છે. એટલે કોઈ લેભાગુ નાટક કંપની કે શરૂઆતના નૃત્યકારને પણ પ્રેક્ષકો માર્યા વિના ન રહે અને કોઈ ખરા કલાકાર આવે તો તો જગાના પણ સાંસા પડે. વળી ત્રિકોણમાં ગુરૂ ચંદ્ર અને કેન્દ્રમાં બુધ શુક્ર ઉચ્ચ ધર્મભાવના, દેવાલયાદિની સ્થાપના, ધર્મસભાનાં પ્રવચનો, ધર્મ પ્રત્યે માનની લાગણી દર્શાવે છે. વરામા તથા જ્યાફતોમાં જરા સ્વાદની ક્ષતિ થાય તો જાતકની વિવેચક વૃત્તિ જાગી ઊઠે પણ દેવમંદિરેથી ચાર આઠ આનાના ભેટના બદલામાં આવેલો ગમે તેવો ગંધાનો ઠોર કે પુરી પૂજ્ય ભાવ ઘટાડી શકે નહિ. અને નાનામાં નાના મંદિરને ઉત્સવો કરવામાં મદદની ખોટ પડે નહિ. પ્રાતઃકાળથી તે મધરાત સુધી દેવના જયજયકાર અને ઘંટાનાદ સુણાયા કરે.

બીજા સ્થાનમા નેપ્ચ્યુન રહેલો છે. તેનો માલિક ચંદ્ર નવમા ભાગ્યસ્થાનમાં રહ્યો છે. તેથી શહેરની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ વ્યાપાર હોઈ શકે પરંતુ બીજા સ્થાનમાં રહેલા નેપ્ચ્યુન પર રાજસત્તાકારક હર્ષલ આઠમા સ્થાનમાં રહ્યો છે. અને તેની સંપૂર્ણ દૃષ્ટિ હોવાથી વેપારની ઉજ્જવળતા ક્યાં સુધી ટકી રહે? એટલે આ નગરી એક વખત ઉદ્યોગનું કેન્દ્ર હોય અને સત્તાશીલ પરદેશીઓના હાથે એનો વેપાર નણાઈ જાય એવું બને. વળી આ હર્ષલ અને નેપ્ચ્યુનનો પ્રતિયોગ Opposition થી—વિપ્લવો, અકસ્માતો, આકસ્મિક આફતો, કદરતના તાડવનો યોગ રહેલો છે. સ્ટવ ફાટવાના, દાઝવાના બનાવો બને, થોડે થોડે વર્ષે રેલ આવે, નીકાઓ ડૂબે, હોડી હોનારત થાય, શહેરની સમૃદ્ધિનો નાશ થાય, શેરસટામાં ધન ખે થાય, ધનનો સંચય થાય નહિ. તેમાં વળી સુખસ્થાનમા માતૃસ્થાનમાં મંગળ રહેલો છે. અને ગૃહમંદિરોમાં પડેલો મંગળ

અને રાહુનો પ્રતિયોગ અનેક ભીષણ આગો લગાડાવે અને રેલો ફેલાવે. શહેરમાં મ્લેચ્છનો અધિકાર હોય.

ત્રીજું સ્થાન પરાક્રમનું છે અને તેનો માલિક સૂર્ય તે બારમો છે. અને શનિની દૃષ્ટિ છે એટલે પરિશ્રમ કરવા છતાં પરાક્રમ જોઈએ તેવું બળવાન ન થઈ શકે. જો કે વાચામાં પરાક્રમ બળવાન રહે. પરાક્રમયુક્ત સાહસો ખાસ થાય નહિ અને થાય તો આરંભે શીર્ષ દાખવી શનિ સૂર્યના પ્રતિયોગથી સૂઈ જાય. શનિના સ્વભાવે વળગી રહેવાથી કોઈ કોઈ મિલનાં ભૂંગળાં દેખા દે તો વળી ઉપલા પ્રતિયોગથી થોડે વર્ષે તેના ધૂમાડા બંધ થઈ જાય.

સુખસ્થાન-માતૃસ્થાનમાં મંગળ રહેલો છે. પરંતુ માતૃસ્થાનનો માલિક બુધ સ્વગૃહી થઈને લગ્નમાં શુક્ર સાથે પડેલો છે. એટલે જાતકની જનની માતા, અપ્સરા હોય. સુંદર અને આકર્ષક હોય, સંગીત અને નૃત્યકળામાં શોખીન અને રંજન કરવામાં નિષ્ણાત હોય. પણ માતૃસ્થાનમાં રહેલા મંગળ પર દસમા રહેલા રાહુની સંપૂર્ણ દૃષ્ટિ હોવાથી માતાને પોતાના પતિનું સુખ ન હોય. જાતક સ્વભાવે શોખીન, આનંદી, લહેરી હોવા છતાં તેના સુખ સ્થાનમાં રહેલો મંગળ તેને સંપૂર્ણ આનંદની પ્યાલી ન પીવા દે, તેના આદરેલા ઉત્સવો અધૂરાં રહે, તેની અમૃત કટોરીમાં કટુબિંદઓ પડે. તેના આનંદમાં

થતો કે કેમ, તેમાં સંદેહ રહે છે. વળી ઉપર બતાવેલ બુધ, શુક્ર, ચંદ્ર, અને ગુરુના યોગથી લોકો વિવિધ આનંદ અને સુખ માણે, વારતહેવાર ઉત્સવ, ઉત્સવ ઉજવણીઓ થાય, ખાવું પીવું, અમનચમન મોજમજાહ નાટક સીનેમા, વગેરેનો આનંદ સુરત માણે, ગરબા નૃત્ય, સંગીત, ગાયિકા વગેરેની કલા વિકસે, અનેક મેળાઓ ભરાય, નાઈ પોરેરું, ઓકપુ અને માઈ બાવુ વીપુ કોઈ પણ ઉત્સવના અંગમો હોય.

વળી પાંચમા સ્થાનને ગુરુ બધુ પ્રતિયોગ કરે. મૂર્તિકારુક નોકરી તો તેને આશરો આપનાર મળ્યા જ કરે. સંતાનપ્રાપ્તિને માટે બીજા આખરીની જરૂર ન પડે. વસ્તી કુદરતે ને બુસ્કે વધે. તેનું નિયંત્રણ કરવાનો દાક્તર દરબાર પાર્ટિમાં મારી નીકળી પડે અને કમાણી કરે.

છઠ્ઠા સ્થાનમાં બુધિક એટલે કન્યાવર રાશિનો શનિ રહેવો હોવાથી તેમજ તેનાથી પાંચમા એટલે કે દશમા સ્થાનમાં કન્યાવર રાશિનો શુક્ર હોવાથી શહેરને કપડાની દુકાનો, બાળકુલ્લા અને સ્ત્રીઓનો ગ્યાન સાધન કરવો પડે. એ શનિ ઉપસ્તાપોપક મંગળથી જોવે રહેવો છે એટલે ઉપસ્તાનું પોષણ મજબૂત જીવજંતુ, મરકજ, ગ્રસનો ઉપદ્રવ થાય. મંગળ ચાંદિક ગુરુ હોવાથી ચાંદિક આકૃતિના એરોપ્લેન જેવા એ ઉપદ્રવકારી જંતુઓનો શરીર હોય. વળી મંગળ પર ચાંદુની દ્રષ્ટિ હોવાથી અને બુધિકનો શનિ કેંદ્ર હોવાથી આ માટેમાં ટોકટર વૈદોના પાર્ટિયો ગલ્લીઓગલીઓ હોવી નીકળે.

સાતમા સ્થાનનો અધિક ગુરુ છે અને તે પાંચમા સ્થાનમાં પડેલો છે. એટલે આ શહેરની સ્ત્રીઓ સદ્ગુણી ને સારા સ્વભાવવાળી હોય. સાતમા સ્થાન પર બુધ અને શુક્રની સંપૂર્ણ દ્રષ્ટિ છે એટલે શહેરની સ્ત્રીઓ સુંદર, ચપળ, ચંચલ અને સુકોમળ હોય. સંગીત, ચુંબકુ, વાદ્ય, ગરબા, નૃત્ય વગેરેમાં પ્રવીણ હોય.

આઠમા સ્થાનનો અધિપતિ શનિ કન્યાવર રાશિમાં છઠ્ઠા સ્થાનમાં બેઠો છે. જાતકને વિવિધ રોગ અને જીવજંતુઓના ઉપદ્રવ આગે રોગો ભોગવવા પડે.

આ શહેરમા મેલેરિયા, કફ, શરદી વગેરેનો ઉપદ્રવ રહે તેમ જ ઝાડીપ્રમાનો રોગ, રક્ત, ગુમડા, ફોલ્લા, ન્યુમોનીયા વગેરેનો ઉપદ્રવ રહે વળી અજ્ઞાનનો યોગ હોવાથી છોકરાંનુ કરનારા અને દાયકા બેબાડનારની કજૂર ઘરે અને તેમની રોજી સારી થાય. વળી આઠમા સ્થાનમા રહેવા તર્પક પર નેપ્ચ્યુનની સપૂર્ણ દૃષ્ટિથી અને તર્પકથી ગુરૂ ૯૦ ડીગ્રીએ રહેવો હોવાથી એક એવો આશ્ચર્ય યોગ ઉભો થયો છે કે શહેરમા અત્યત પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિ, અત્યત ગૌરવશાળી નાયકનો અભાવ રહે નાના નાના નાયકો નીચરે પણ ગૌરવભર્યા ચારિત્ર્યથી, ચમત્કારન્યૂનતાથી, વિશાળ દૃષ્ટિથી, જવલત પ્રતિભાથી મોટો માન અને યાદ છતી લે અને શહેરનો સર્વમાન્ય નેતા બની રહે એવા નાયકોનો નામાન્ય રીતે અભાવ રહે શહેરનું રાજકારણ અને શહેર સુધરાઈ આવી મહાન વિભૂતિ માટે જાણે

નવમું સ્થાન ભાગ્યધર્મનું સ્થાન છે. તેનો સ્વામી શનિ જો કે છઠ્ઠે રહ્યો છે છતાં તે સ્થાનમા ચંદ્ર રહેલો છે, તે ચંદ્રથી ત્રિકોણમા ગુરૂ અને શુક્ર આવેલા છે એટલે આ શહેરની ધાર્મિક આસ્થા મહાન હોય. જુદા જુદા પથના, જુદી જુદા દેવદેવીઓનાં મદિરો સંખ્યાબધ હોય. માન કરીને યાદને લઈને દેવીની ઉપાસના થાય. હોકો ધર્મના પ્રતો, એકવાર ઉપવાસ વગેરે કરે પણ તે સાથે તેમાયે શોખીન હોઈ જાતજાતના સ્વાદિષ્ટ ફરાળ, ફોલાહાર, કરે. એકાદશી પણ એવી કરે કે જાણે દુકાદશીથી ચડી જાય નદીએ જઈને સ્નાન કરે પણ સ્નાન કરીને ઊની ખીચડી અને જમરૂખ ખાય. કતારગામ દર્શન કરવા જાય પણ ફ્રેન્ડ મનાવવા ઘોડે સરસ ગાડીમા બેસીને તેમા બેસીને. મદિરોમા આડકરે અને ઓચ્છવો થાય રોમાસામા કથાઓ કથાવાચનો થાય. ચાતુર્માસમા કથાકારો આવીને રહે છેવટે તેમના વસ્ત્રોપ્ય નીકળે, ભેગાભાઈ થાય અને કથા સાંભળી રોવા કરતા જો તેની સાથે તાદાત્મ્ય, તન્મય રોય અને કથાકાર સીનેમાના હાળ પર રોવાક પોતાનાં બાજનો બેનાડીને આપ એવી ઈચ્છા રાખ્યા કરે.

ભાગ્યનો સ્વામી શનિ છઠ્ઠે પડ્યો હોવાથી ભાગ્ય અનિયમિત કરીને ચમત્કાર વધે ભાગ્યનો સ્વામી શનિ હોવાથી નોકરીબાત વર્ગ મોટો હોય,

ભાગ્યમાં ચંદ્ર પડેલો હોવાથી ભાગ્યમાં ઉણપ ન આવે પણ શનિ અને ચંદ્રને સ્કવેર હોવાથી ભાગ્યની ગતિ બહુ ધીમી રહે.

દસમું સ્થાન—રાજ્યદ્વાર ધંધો રોજગારનો સ્વામી—ગુરુ પાંચમે રહેલો હોવાથી તથા દસમામાં રાહુ હોવાથી લોકોની વેપાર તરફ પ્રીતિ વિશેષ હોય. પણ તેના પર મંગળની દૃષ્ટિ હોવાથી શહેર મિલ ઉદ્યોગમાં પ્રગતી કરવા બહુ પ્રયત્ન કરે પરંતુ રાહુ મંગળને પ્રતિપક્ષ હોવાથી ધાર્યું કાર્ય ન થઈ શકે. હડતાળો પડે.

અગિયારમું સ્થાન લાભનું છે. અને તેનો માલિક મંગળ છે. તે ચોથા સ્થાનમાં રહેલો હોવાથી લાભ સારો રહેશે. આ જાતકે પોતાના પૈસા સ્થાવર મિલકતમાં રોકવા, તો સારો લાભ થશે. મંગળ શુક્રનો સ્કવેર હોવાથી શેર-સટ્ટો આંકફરક, જુગાર વગેરેમાં નાણાં ગુમાવવાનો યોગ દેખાય છે. શેર સટ્ટામાં નાણાં કમાવાની વૃત્તિ રહેશે પણ તેમાં નુકસાન જવાના યોગ દેખાય છે. આ જાતકને પિતાનું સુખ ન હોય પણ માતાનું સુખ સારૂં હોય. માતા વિચક્ષણ અને રસિક હોય અને જાતક પર માતાની યાદગીરી હંમેશને માટે અંકાઈ રહે.

બારમું સ્થાન ખર્ચનું છે. અને તેમાં સૂર્ય રહેલો હોવાથી અને સૂર્ય ચંદ્રથી ૯૦ ડિગ્રી અને શનિથી ૧૮૦ ડીગ્રીએ હોવાથી આંખોની શક્તિ ઓછી રહે. નૂર કમી રહે. ચશ્માવાળા ઠેરઠેર દેખાય. નાનાં છોકરાંઓને ચશ્માં આવે. વળી ખર્ચ પુષ્કળ રહે. સ્વભાવે શોખીન હોવાથી દેવું કરીને પણ ઘી પીવાની વૃત્તિ રહે. પેદા કરે તે ગુમાવે. બારમા સ્થાનનો માલિક શુક્ર લગ્ને રહેલો હોવાથી મોજશોખ પાછળ, ખાવાપીવા પાછળ, પહેરવા ઓઢવા પાછળ, વાહન મોટર ગાડી પાછળ, પુષ્કળ ખર્ચ થાય. આમ ખર્ચ મોટા પ્રમાણમાં થશે. પણ તે પોતાના સુખ ચેન અને મોજમજાહ પાછળ જણાય છે. તેમ જ થોડા પ્રમાણમાં માંદગીમાં તેમ જ ધર્મના કામકાજોમાં પણ જણાય છે. તેમ જ વેપારમાં તેમ જ નસીબ અજમાવવામાં પણ જણાય છે. છતાં જે નુકસાન થાય તેમ જ ખર્ચ કરવો પડે તે સહી લેવાની મનોવૃત્તિ સહેલાઈથી મેળવી શકાય તેમ જણાય છે.

એકંદરે જાતકનું જીવન સુંદર છે રસિક, આનંદી, કલામય, મોજશોખ, અને સુખ સાધનોથી ભરેલું અને ધર્મનિષ્ઠ તથા ભક્તિભાવવાળું ભવિષ્ય એના હાથમાં છે જો એ એની કલામયતાને, મોજશોખને, રસિકતાને, વિકૃત થવા દેશે તો વિલાસ નગરી બની દુઃખી થશે પણ જો તે એની વાસનાને સંસ્કાર આપશે, વિનોદવૃત્તિ બની કલારસિકતાને વિશુદ્ધ કરશે તો રસનગરી બનશે શાસ્ત્ર અને ભક્તિ ભાવને યોગ્ય ઝોક આપી વિકસાવે તો વાધકયમાં પુણ્યનગરી થવાના સંભવો છે કતાલતાં ઈશ્વર છે **निश्चित वेत्ति ईश्वरः**

---

[૫] સુરતના રાણા : ઘોઘારાણા

સુરતમાં હિંદ રાજાઓનું રાજ્ય કોઈ પણ વખત થયું હોય તેવી સાક્ષી ઇતિહાસ પૂરતો નથી. પણ પુરાવિદો અને સંશોધનકારો જેમ શિલાલેખોના અવશેષોમાંથી જૂનાં, પૂરા ન વાંચી શકાય તેવાં તામ્રપત્રોથી ચણતરો પરથી અનુમાન કરી ઇતિહાસને હમચમાવી શકે તેવી શોધ કરી શકે છે તેમ સુરતમાં રાણારાણીઓ એક સમયે હશે અગર તો બહારથી આવીને વસ્યાં હશે એવા અનુમાન માટે થોડુંક સાધન છે.

જેમ મૂળ વગર શાખા ન હોઈ શકે તેમ રાણી વગર રાણીતળાવ ન હોઈ શકે એ સ્વાભાવિક વાત છે. કોઈ પણ એક તળાવ હોવું જોઈએ અને તેને રાણી સાથે સંબંધ હોવો જોઈએ. કાં તો રાણીએ તે બંધાવ્યું હોય અગર તો છેવટે તેમાં જળસમાધિ કરી હોય. તે જ મુજબ રાણાઓની મોટી વસતી સુરતમાં હસ્તી ધરાવે છે તે જોતાં પણ અનુમાનને સમર્થન મળે છે.

એક ભાઈ એમ તર્ક કરે છે કે એ મીરાંબાઈનાં મહેણાંનું પરિણામ છે, તે મીરાંની નીચેની પદપંક્તિ પર આધાર રાખે છે.

રાણોજી કાગળ મોકલે રે, દેજો મીરાંને હાથ,
સાધુની સંગત છોડી દ્યો તમે વસોને અમારે સાથ
મીરાંબાઈ કાગળ મોકલે રે દેજો રાણાજીને હાથ
રાજપાટ તમે છોડીને રાણાજી વસો સાધુને સાથ
વિષનો પ્યાલો રાણે મોકલ્યો રે દેજો મીરાંને હાથ,
અમૃત જાણીને મીરાં પી ગયાં જેને સહાય શ્રી વિશ્વનો નાથ.

એમનું કહેવું એમ છે કે સાંઢવાળા પાસે સાંઢ શણગારાવીને મીરાં સોસોરે કોશ ગયાં. ત્યારબાદ વિષ નિરર્થક ગયેલું જોઈને રાણાજીને પશ્ચાતાપ થયો અને રાજપાટ છોડીને તેઓ નિસર્યાં અને છેવટે અહીં આવીને સાધુને સાથ વસ્યાં. ઇતિહાસ આ વાતને સમર્થન આપતો નથી ઉલટો તેની વિરુદ્ધ જાય છે પરંતુ રાણાકોમની ભક્તિપ્રિયતા અને તેમાંયે ખાસ કરીને રાણાઓની, મરદોની એ તર્કને સંભવિત બનાવે છે.

અધિક માસમાં તેમ જ શ્રાવણ માસમાં રાણા કોમનાં ટોળેટોળાં આખે રસ્તે ગીત ગાતાં ગાતાં ઘેરથી નદીએ જાય છે અને તેવી જ રીતે ન્હાઈને પાછાં ફરે છે. રાજયોગી વિશ્વામિત્રના રાજયોગીત્વમાં પણ જેમ ક્ષત્રિયત્વના અવશેષો રહી ગયા હતા તેમ પુરુષોના વૃંદમાં ગવડાવાતાં આ રાણાઓનાં

ભજનમા પણ ભક્તિની કમાશ ઘાટાની મદનિગીમા ચાલી જાય છે અપરિચિત કાન તેને કોઈ અસતકાર યુગની પ્રભાત મડળી માની બેસે તો નવાઈ નહિ. નોધવા જેવુ એ છે કે રાણાકોમની સ્ત્રીઓ ભજનો ગવડાવતી નથી

સુરતમા શ્રી રાણા અમુક વર્ષ માટે ન્યાયાધીશ હતા તેમની નમ્રતા જે સાહેદને પાજરામા જુબાની માટે રજૂ કરવામા આવ્યો તેણે સુરવાલ પહેરી નહોતી પણ ગદુ પચિયુ પહેર્યું હતું દિલ પર કડીવાળી બડી ન હતી પણ માત્ર ફાટલું તૂટલું ખમીસ હતું માથે ફાળિયું નહોતું પણ કાળી ટોપી હતી વળ દીધેલી અણિયાળી મૂછ ન હતી જાત પૂછતા તેણે "રાણા" કહી રાણા સાહેબ સ્તબ્ધ નજરે જોઈ રહ્યા. "જાત કહોને, રાણા તે કઈ જાત છે?" "જાતના જ રાણા" સાહેદે જવાબ દીધો ન્યાયાધીશ સાહેબને અચાનો

રાણા કોમને વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ, સંશોધનમાં બહુ રસ નથી છતાં તે કોમના આગળ પડતા અમુક શખસોને તેઓ રાણા કેમ કહેવાયા તેનું કારણ પૂછતાં તેઓએ કહ્યું કે "અમે રાણા પ્રતાપ વંશના છીએ. મૂળ રજપુતમાંથી ઊતરી આવેલા છીએ. દરબારમાં રાણીઓ—ગોલીઓ કામ કરે તેની ઉત્પત્તિ અમે એટલે રાણા. નવજીવન પ્રકાશન મંદિરના જોડણીકોશમાથી પણ આ વાતને સમર્થન મળ્યું. ગોલો એટલે જનાનાખાનાનો નોકર. ગોલાની સી ગોલી. ગોલાં જનાનખાનાનાં હલકા દરજ્જાનાં દાસદાસી. ગોલાઓમાં જે નરમાશ વિશેષ ન કરવાની, તાબે થઈ જવાની વૃત્તિ દેખાય છે તે કદાચ તેના આ મૂળને આભારી હશે. જેમ નવો શિક્ષક વર્ગમાં ધાક બેસાડવાની શરૂઆત કાવલા વિદ્યાર્થીથી કરે છે તેમ કેટલીક વાર ધાક બેસાડવાની શરૂઆત આ શીર્ષભર્યું અભિધાન ધરાવતી કોમથી થાય છે.

પ્રતાપની કુળદેવી ચામુંડા છે તેમ રાણાકોમની કુળદેવી ચામુંડા છે છતાં આ મૂળ, આ લોહી અને આવા કળધર્મ વાળી કોમે ખરેખર "વસી સાધુને સાથ" સાધુવૃત્તિ કેળવી લાગે છે. એમનો પહેરવેશ, એમનો ખોરાક, એમનો આત્મત્યાગ, મૂળભૂત જરૂરી વસ્તુઓ વગર ચલાવી લેવાની શક્તિ તેની સાક્ષી પૂરે છે. તેમના લત્તા આગળથી જતાં આવતાં જણાય કે તેઓનો સ્ત્રી વર્ગ પણ માત્ર જરૂરી વેશપરિધાન કરે છે. તેમના ખોરાકને માટે કણકી દાળ ને કોળું એ લોકોક્તિ થઈ પડી છે. પાચન ક્રિયાની દૃષ્ટિએ ખોરાક પમાવવો સહેલો છે અને બધીયે વસ્તુ એવી છે કે દાંતને તદ્દન ઓછો પરિશ્રમ પડે. ભાગ્યે જ તેઓ દાંતિયાં કાઢતાં જણાય છે. રહેણીમાં પણ ઘણી ઓછી જરૂરિયાતોથી ચલાવી લે છે. તમે ગોલવાડનાં કેટલાંક ઘર જુઓ તો એક બે સળગ ઓરડા હોય, તેમાં ન હોય પાણીયારૂં કે ન હોય ખાળ, જાજરૂ કે ચોકડી ઘરના પાછલા ભાગમાં. બધાં ઘરની પાછળ ચાલી આવેલી ગટર હોય. આવા ઘરને ભોંયતળિયે અને માળ પર જદાં જુદાં એકલવાયાં માણસો નહિ પણ જદાં જુદાં કટંબો રહેતાં હોય. વીસમી સદીમાં એક પ્રગતિશીલ શહેરમાં સાધુવૃત્તિ વિના કોણ આવું જીવન નિભાવી શકે?

લગ્ન પછી મુંબઈમા ઓરડી માડી વસેલા એક ભાઈ મુંબઈના તેમના કટુબજીવનની મુશ્કેલીઓ વર્ણવતા હતા. બે ઓરડા હતા અને બે ભાઈઓ પોતાના કટુબ સાથે તેમાં વસતા હતા તેમણે કહ્યું કે સુરતમાં લોકો સુખી છે મુંબઈમાં લોકો કેવી મુશ્કેલીથી જીવે છે અને કનેહથી જીવન ચલાવે છે તેનો સુરતના લોકોને ખ્યાલ નહિ આવે. મેં તેમને મારા એક ઓળખીતા રાણા ત્રિભોવનને ત્યાં જઈને વસ્તુસ્થિતિ જોઈ આવવા કહ્યું. એક માળના બે સળગ ઓરડામાં ત્રિભોવન તથા તેના ભાઈ, તેમનાં બાળ બચ્ચા વગેરે સાથે રહેતાં હતાં. ફેર એ હતો કે પોતે મુશ્કેલીથી જીવે છે કે જીવનની કનેહ જાણે છે એ આત્મજ્ઞાન હજી તેમને થયું ન હતુ.

તેમનો મુખ્ય ધધો ડાગરમાંથી ચોખા—હાથછડના કાઢવાનો હતો. તેઓ ગયેડાં પણ પાળતા તેમનો ચોખાનો ધધો મારફતિયાઓએ લઈ લીધો અને ગયેડાં પ્રજાપતિને ત્યાં ગયાં. હવે મોટે ભાગે સ્ત્રીઓ ચાળવાનું અને પુરુષો જરીની મજૂરીનું વીંટવા વગેરેનું કામ કરે છે.

છતાં તેમની મૂળ ખાનદાની ઉદાર વૃત્તિ ગઈ નથી કેટલાક વકીલ બધુઓ અસીલ તરીકે તેમના વખાણ કરે છે જોખમ તેઓ બહુ સ્પષ્ટ રીતે પિછાની શકે છે અને ગુણની કદર કરવાની તેમનામાં શકિત છે. પોતાના હકનું માગવામા આવે તેમાં ઝાઝી રકઝક તે કરતા નથી. હિસાબ શેઠને ચોપડે ચાલે છે. પોતાને ત્યાં હિસાબ રાખે તેમાં શાહીનો વપરાશ ઓછો અને પેન્સીલનો વધારે. અદાલતમાં પેન્સીલ કરતાં શાહીનો મોહ વધારે હોય છે. એટલે કાચામાંથી પાંચ દહાડે પાકો લખાયેલો શેઠનો ચોપડો વધારે વજનદાર લેખાશે એમ એ સમજે છે. હિસાબમાં હ મેશ ફેર પડે છે એમ સમજે છે છતાં ઉદાર વૃત્તિથી એ જ રીત નિભાવી રાખે છે.

મેં એક રાણા કોમના અગ્રેસરને મારે ત્યાં બોલાવ્યા હતા. તેમને પૂછ્યું કે "રાણા અને બોલામાં કંઈ ભેદ ખરો?" તેમણે કહ્યું "મારું રાણા પત્રિકાવાળુ સ્પષ્ટીકરણ વાંચો 'પીએ તે ગોલા ન પીએ તે રાણા.' એમની વ્યાખ્યાની ઢબ પરથી મને તરત એક પકિત યાદ આવી. 'બોલે તે પોપટ ન બોલે તે સૂડો.

પંખીની જાતમાં ગોપટજી કરે.' તેમણે કહ્યું કે ચારણ કોમને એ કુટેવમાંથી છોડાવવાને તેમણે અગીયાર પ્રયત્નો કર્યા હતા.

ગોપડ વર્ષમા ચારણ કોમે એક પ્રગતિ કરી તે 'ગોવાના ગરબાની'. ગોવરણે નહિ પણ ગોવાઓ રાસ જેમ નાગી પાડીને ગરબા ગાય છે અને જેમ સ્ત્રીઓના ગરબા, મડપોના ગરબા રાખવામાં આવે છે તેમ કેટલીક જગાએ ગોવાના ગરબાનો કાર્યક્રમ રાખવામા આવે છે અને નવરાત્રમાં પણ ગોવાના ગરબા ગવાય છે એ ગરબામાં અર્વાચીન ગરબાનાં અભિનય, રહસ્યભાવ અને વેશ-પરિધાનના તત્વો બાદ દેખા દેતાં નથી. પણ ઘાટો અને તાળી સંભળાય એવા જોર છે શું ગાય છે તે સમજવા અને ગરબાના શબ્દો ઝીલવા કાન સોનરા કરવા પડતા નથી. બધુંય સ્વભાવિક રીતે ઓછું જોર છે, એટલે મારે સ્વભાવિક રીતે ગોવાના ગરબા અવલોકનાર્થ એક સુશિક્ષિત મિત્રને પૂછવું પડેલું, "સ્ત્રીઓના કંઠમાધુર્ય વર્ષા ગરબા બજને પુરુષોના કઠોર સ્વરથી ગવાતા ગરબા સાભળવાનું તમને કેમ રુચ્યું?" તેમણે જવાબ આપ્યો. "નવીનતા પણ ખરી અને શું ગાય છે તે સમજી શકાયે એટલી ખાતરી પે ખરી." કંઠ-માધુર્યને બદલે બાલ ચાપલ્યને વડે પ્રગતિ સાધવા મથતા બહેનોના ગરબામાં રહેલી કરકસરનું મૂર્તસ્વરૂપ 'ગોવાના ગરબા' નથી શું ?

સુરતમાં એક બીજા પ્રકારના રાસ છે. જે મૂળ સુરતના નથી છતાં સુરતની વિશિષ્ટતા બની ગયા છે. તે એક છે છતાં અનેક છે. તે ગોવા રાસ નહિ, પણ ઘોબારાસ છે

સુરતની એકે એક રમત ખુદી વર્ષમા મારા બાળપણના દિવસો યાદ આવે છે. નવરાત્રના દિવસોમાં અમે ઓટલે માટીના ઘોબારાસ માંડતા. તેમની આસપાસ અનેક જુદા જુદા રમકડાં ગોઠવતાં. નવરાત્રના દિવસોમાં અંબાજી માતાજીના મંદિરે પાને તેમ જ અન્ય જગાએ ઘોબારાસની નાની માટીની આકૃતિઓ વેચાતી અને ઘેરઘેર મંડાતી. ઘોબારાસની પાસે અમે છોકરાંઓ ઝઝેમીઠું કોડીથી રમતાં રમતાં કોડીઓ ફફડાવતાં કાને વરે તેને જીતનારાના બાપના રૂપાના કે કડકાના કોરડા ઢબેલીમા ખાવા પડતા એવી ઝાંખી સ્મૃતિઓ તાજી થાય છે.

ઘોબારાણાને નાકરિયા ચણા વરીઆળી દાળ, રેવડી ગોળ પ્રસાદ ચોળ પરાવના પ્રસાદ વદે ચણી દિવસની રમતની પૂર્ણાહુતિ હતી પ્રસાદ ધરાવવાની ક્રિયા માતપુરુષની પૂજા સાથે હમેશ સકળાયેલી હોય છે એ પૂજાથી દેવ પ્રસન્ન થાય ત્યારે કંઈ ને કંઈ સ્વરૂપમાં પ્રસાદ મળે છે પહેલા તો કોરડા ખાવા પડે છે પણ છેવટે ગળ્યા મીઠા થાય છે ઘોબારાણાની પૂજા પણ સામાન્ય સાધનાનું પ્રતીક નથી? છતા પ્રસાદ પ્રસાદ એને પૂજા પૂજામાં પણ ફેર હોય છે કેટલાક દેવ એવા હોય છે કે સમસ્ત ઉપહાર પોતે જ આરોગી જાય છે અને ભાગ્યે જ ભક્તોને માટે પ્રસાદ રહે કેટલાક ખાય છે અલ્પ અને અવશેષ છે પણ ખરા, જ્યારે કેટલાક માત્ર સુગંધ વાસના લઈ આખોયે ઉપહાર પ્રસાદ રૂપે ભક્તોને પુનરર્પણ કર છે શ્રી ઘોબારાણાની પ્રશાસામા કહેવું જોઈએ કે તેમનું વિશાળ શરીર, તેમના શરીરને અનુરૂપ તેમની ક્ષુધા પરજેર હોવા છતા એક મુષ્ટિકા પણ શ્રી ઘોબારાણા ઓછી કરતા નથી

ઘોબારાણાની પૂજા માટના કોડીઓ કરકાવતા ગોપગોપીઓ કરતા અને પ્રસાદ છેવટે આરોગતા છતા આ શા માટે કરીએ છીએ, કયા દેવને પૂજીએ છીએ, પૂજાનું શું મહત્વ છે, કયા ગુણો, વીરત્વ અને મહત્તાને સત્કારીએ છીએ એ સમજવા નહોતા પણ એમા અમારો વાક ન હતો અમે તો બાળભાવ તેમ જ કિશોરભાવે બીજી રમતની જેમ એક રમત રમતા હતા અમારા ફુર દેહી વડીલોએ સુરત માટે કંઈ કંઈને આનુષ્ઠા રમતો ને તહેવારો ઘડી મૂક્યા છે અને તે સમયે ખેલવા જોઈ તમામ ઈન્દ્રિયોને કેળવવાનો તેમા પ્રબંધ રખાયો છે આસો માસમા ઘોબારાણાની પૂજા અને કોરડાઓજી શરૂ થાય તે ક્ષણની ચામડીને સજ્જ બનાવે તે રમત પૂરી થાય ત્યા તો ફટાકા, નાળ ફોડવાની શરૂઆત થાય છે અને નાક તથા કાન બંને કેળવાય. તે રમત પૂરી થાય ને પહેલા તો ચર્મની શરૂઆત થઈ ચૂકી હોય અને આખ હાથ અને શરીરનો વિકાસ શરૂ થઈ ચૂક્યો હોય, દીવાળીને દિવસે તેની પૂર્ણાહુતિ થાય એટલે હોળી નજીક આવતા માટે. આખોય, ગુલાલ, પિચકારી, હોળીની પહેલ (ઢુવે પૈસાટે) ની શરૂઆત શરૂ થાય ને પૂરુ થાય ને ફટેર્ય તો અક્ષરજ્ઞ શરૂ થઈ ચૂક્યા હોય અને હોળિયાને તેમજ અમરદાના ભમરડા ફરવા શરૂ

થઈ ગયા હોય. આમ ચ કનેમિ કમેણ એક પછી એક આવતી સુરતની રમતો જેવી અમારે મન તો ઘોઘારાણાની પૂજા એક રમત હતી. પણ કમનસીબની વાત તો એ છે કે અમારા વખતનાં બાળકોની પેઠે સુરતનો પુખ્ત ઉંમરનો વર્ગ પણ ઘોઘારાણાની ઉત્પત્તિ, ઘોઘારાણાની મહત્તા અને તેમની જીવનચર્યા વિશે તેટલું જ અજ્ઞાન ધરાવે છે

મેં ઘોઘારાણાના મંદિરની પાસે વસતા તથા બીજા સુશિક્ષિત ગૃહસ્થોને પૂછ્યું પણ સત્તાવાર અને તદ્દન ખાતરીબાયક માહિતી કોઈ પૂરી પાડી શકતું નથી. તેમના પુખ્ત ઉમ્મરના પૂજારી પણ કંઈ ઘોઘારાણાના દેવત્વ બાબતની શ્રદ્ધા અને કંઈક ચમત્કારની હકીકત સિવાય બીજું ખાસ જ્ઞાન ધરાવતા નથી. પણ બહુમતિ માન્યતા એવી છે કે ઘોઘારાણા ઘોઘાના વતની ચાંચિયા હતા. સુરતની જાહોજલાલીના વખતમાં સુરતનો વહાણવટાનો વેપાર બહોળો હતો અને સુરત બંદરેથી પુષ્કળ માલ દેશાવર ચઢતો ને ઊતરતો.

કહેવાય છે કે ઘોઘાના કતરાં ભરતાં તે અહીં દરિયાકાંઠે પણ સંભળાતાં. હવે તો કાં તો કતરાનો રડવાનો અવાજ નાનો થયો હોય કે શ્રવણેન્દ્રીય કમતાકાત થઈ હોય પણ તે અવાજ સાંભળી શકાતો નથી. ઘોઘારાણા ખાસ કરીને શ્રીમંત વેપારીઓના વહાણ લૂંટતા. આમ નુકસાન થતું પાલવતું ન હોવાથી સુરતના શ્રીમંત શાહસોદાગરોએ તેમને સુરતના વહાણ ન ડૂબાવવાની શરતે વર્ષાસન બાંધી આપ્યું અને તે માતાજીના ભક્ત ઘોઘારાણા નવરાત્રના સમયમાં આવીને ઉઘરાવી જતા

પણ માત્ર રંજાડવાની શક્તિ આમ પૂજાય નહિ અને મરણ બાદ પણ તેની મહત્તા ટકે નહિ. ઘોઘારાણાની મહત્તાની પાછળ ગરીબો પ્રત્યેની હમદર્દી અને સ્ત્રી સન્માન હતાં. તે નવગરને લૂંટતા. પણ ગરીબોને સંતોષતા. સુરતથી જે નાણાં ઉઘરાવતા તેમાંથી ગરીબોને સખાવત કરતા. કોઈ સ્ત્રીને રંજાડતા નહિ. ઉલટું આફતમાં આવેલ સ્ત્રી વર્ગનું રક્ષણ કરતા. એમને માટે એવી દંતકથા છે કે હજી એમના લાલનાર મીંઢળ છૂટયાં નહોતાં અને ચુંદડીનો રંગ ઊતર્યો નહોતો ત્યાં તો દુઃખી બહેનની હાકલ આવી અને ઘોઘારાણાએ તેની મદદે પોતાનો ઘોડો મારી મૂક્યો. એ બનાવ તેમના ભક્ત ફકીરઘંટે

સ્વેચ્છા ભજનમાં વળી લેવામાં આવ્યો છે ઘોઘારાણાના લાલના પૂજારી પાસેથી મળેલું એ ભજન તેમના પોતાના શબ્દમાં રજૂ કરું છું

ઘોઘી ધજાનો પલી દેવ બન્યો,
અમારો આ દસગ દેવ બન્યો
અમારા ઘોઘાદેવ દેવ બન્યો
તખતબાની કુખે જન્મ્યા
અમારો ઘોઘાદેવ દેવ બન્યો
અતિ સુબાની ફોજ ચઢી આવી
ઘેરા ઘાલ્યો આ કાગવેલ ગામ
નફેદ ઘોડે શૂરા સવાર થયો છે
જાયે બેનીની વારે કરવા
હાથમાં મીંઢળ છૂટ્યાં નથી એહનાં
ગુટડીના હજી ઊતર્યા નથી રંગ
ફકીરચંદ એ વિનતિ કરે છે
ભક્તોને વારે થાઓ મુઝધિદેવ

અને આજે યે સુરતના અમુક વર્ગમાં શ્રી ઘોઘારાણા દેવ તરીકે માન પામે છે સુરતની ગોપીપરાની નાની છીપવાડ આગળ શ્રી ઘોઘારાણાનું મંદિર આવેલું છે. તે શેરી તેમની યાદગીરીમાં ઘોઘારાણાની શેરીના નામથી ઓળખાય છે મંદિરમાં અતિકાય ઘોઘારાણાની કમરથી પાઘડી સુધીની મૂર્તિ છે

ઘોઘારાણાની શરીર આકૃતિ તેમજ ફાંદને અનુરૂપ લોકોક્તિ છે પણ તે તેમના કોઈ ભાવિક કે ભક્તે સ્વેચ્છી નથી લાગતી તેમાં શ્રી ઘોઘારાણાનો પ્રિય ખોરાક વટાણા વહાવેલો છે. તેને લઈને તેમની નિદ્રા અવિચ્છિન્ન રહે નથી પણ અડધી રાતે તેમની નિદ્રા અને સુખશાંતિમાં ભંગ પડે તેવા ઉપસ્થિત થાય છે એવી કલ્પના કરી છે'

આસો સુદ ૧થી પૂનમ સુધી ઘોઘારાણાનો ઉત્સવ ગણાય છે. ઘોઘારાણાને ભાવિકો પગે લાગે છે. બાધા આખડી ચઢાવે છે. અને માનતા માની તેમની રૂબરૂ કોરડા ખાય છે. જેણે બાધા રાખી હોય તે માણસને ઘોઘારાણા સમક્ષ ગાજતે વાજતે લાવવામાં આવે છે. અને મોટા કપડાના કોરડાથી ઘોઘારાણાની સમક્ષ તેને કોરડા મારવામાં આવે છે. કેટલા કોરડા મારવા, ક્યારે મારવા, ક્યારે શરૂઆત કરવી અને ક્યાં અટકવું તે શ્રી ઘોઘારાણાના હુકમ મુજબ થાય છે અને તે હુકમ શો છે તે તેમના પૂજારી પ્રેરણાથી કે ચિઠી મૂકીને વ્યક્ત કરે છે. વળી પ્રત્યેક વર્ષે આસો સુદ સાતમને દિવસે ગોરમાના મંદિરમાંથી નીકળી બપોરે બે વાગે માણસો આવે છે અને ઘોઘારાણાને ભેટ ધરાવે છે. પંદર દિવસ શ્રી ઘોઘારાણાની પૂજા થાય છે. કાળી ચૌદસને દિવસે તેમને ખાસ કરીને મીઠાઈ ધરાવવામાં આવે છે તેમ જ અફીણ ચઢાવવામાં આવે છે.

કેટલાક સુશિક્ષિત પુરુષો આ બાધાઆખડી તેમ જ ફટકા ખાવાની ક્રિયા જોઈને વિચારમાં પડે છે. પણ હિંદુ માન્યતાએ એટલું ઔદાર્ય રાખ્યું છે અને દૈવત્વાર્પણ પણ એટલું સુલભ બનાવ્યું છે કે તેમની બાધાઆખડી હિંદુત્વ ઓળંગીને પણ આગળ વધી છે. એમ તો કેટલાક તાબુતની બાધા રાખે છે. શ્રી ઘોઘારાણાએ ગરીબોને પાળ્યા હોય, બહેનોની રક્ષા કરી હોય અને અત્યાચારીઓને અને બીજાનું લોહી પી તાગડધિન્ના કરતા મખ્ખીચૂસોને રંજાડ્યા હોય તો તેમને દેવ તરીકે નહિ પણ એક વીર તરીકે તો જરૂર સન્માનીએ.

ગણપતિ ચોથના અરસામાં ગણપતિ માંડવાની, તેમને પૂજવાની, અને તેમને બાડુ ધરાવવાની વિસ્તૃત પ્રથા છે. પણ તેમાં એક ફેર છે. ગણપતિનું વિસર્જન અમુક દિવસે કરવામાં આવે છે. તેમને અમુક દિવસે તાપીમાં પધરાવવામાં આવે છે. શ્રી ઘોઘારાણાનું કદી વિસર્જન થતું નથી. આસોના શ્વેતપક્ષ પછી ઘોઘારાણા સ્વસ્થાને જાય છે અને સારા રહ્યા હોય તો પાછા મંડાય છે અગર તો તે જ પક્ષમાં પણ એકથી વધુ અવતારો ધારણ કરે છે. ઓટલે ઓટલે ઘોઘારાણાને, મૂળ ઘોઘારાણાને જોઈને અમને નરસિંહ મહેતાનું પ્રભાતિયું યાદ આવતું. 'અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક ઘોઘાપતિ જૂજવે રૂપ, અનંત ભાસે, દેહમાં પેટ તું પેટમાં ખાદ્ય તું શૂન્યમાં શબ્દ થઈ નિદ જાગે.

ઘોઘારાણા મહાકાય છે, ભીમ સ્વરૂપ છે તેમનામાં ધારતા, સારૂપતા સુરેખતા કે દેહસીષ્ટવ નથી. હજી પે કોઇ ચાપલ્ય વગરનો ભારે કાયાનો ફોફલશા જેવા માણસ હોય તો 'નર્યો ઘોઘારાણા જેવો છે' એમ કહેવાય છે. દરજી ઘાટઘુટ વગરનાં કોટ પાટલૂન સીવી લાવ્યો હોય તો તેવા પાટલૂનને તબુરો કહેવામાં આવે છે, તેમ કોટને ઘોઘારાણા કહેવામા આવે છે પણ આ તો ઘોઘારાણાના શરીરની બાહ્યાકૃતિની વાત થઇ. બાકી ઘોઘારાણાનુ વીરત્વ ગરીબોની હમદર્દી અને સીસન્માન તો પ્રશંસા અને માનનો વિષય છે.

પંજો ચોથો

[૧] સુરતના મચ્છરો

ત્યાં નાતાલની રજા હતી. હું મુંબઈ મારા મિત્રને ત્યાં ઊતર્યો હતો. તેમના પુત્ર નિરંજને નીચેની પંક્તિનો અર્થ સમજાવવા મને કહ્યું:

નિદ્રા મહીં નહિ હતું તનભાન જ્યારે
જેણે જુઓ પુરણ રક્ષણ કીધું ત્યારે
તેને પ્રભાત સમયે ઊઠીને સ્મરું રે
કાર્યો બધાં દિવસનાં પછીથી કરું રે

નિરંજન મારી સાથે ગમે તો થોડા દિવસ રહેવાને ઈચ્છે સુરત આવવાનો હતો. મેં કહ્યું હતું, સુરત આવશે ત્યારે સમજાવીશ.

નિરંજન સુરત આવ્યો. નાતાલની રજા, સુરતનો શિયાળો અને સરયુની વર્ષગાંઠનો દિવસ. નિરંજનની સુરતના અનુભવની શરૂઆત મલાઈ ને ઊંઘીયાથી થઈ. બપોરે એણે શ્રી. જાગીરદારનું ઊંઘીયું વાંચ્યું. સાંજે શિરીષ સાથે રમવાનું અને ફરવાનું મળ્યું. સુરત એને એટલું ગમ્યું કે થોડા દિવસ સુરતમાં ગાળવાનો નિશ્ચય તેણે કરી નાખ્યો. --

પણ એક રાતમાં તો એનો નિશ્ચય ઓસરી ગયો. કારણ મને તો ઊંઘ જ ન આવી. એટલા મચ્છર કરડે કરડે કે ન પૂછો વાત, હું તો આજેજ મુંબઈ ચાલ્યો જવાનો. જે પંક્તિઓનો અર્થ મુંબઈમાં પૂછતો હતો તે યાદ કરાવી, એ પંક્તિઓ કવિએ સુરતમાં લખી છે. રાત્રિના મચ્છરના ગણગણાટ અને ચટકા, ઊંઘવાના તરફડીઆં વગેરે અનુભવો મેળવી સવારે કવિ ઊઠ્યા અને ઢીંમાવાળા શરીર પર હાથ ફેરવ્યો ત્યારે તેમનાથી આ ઉદ્ગાર નીકળી ગયલા. તેમના મનમાં સ્વાભાવિક રીતે થયું. રાતે જ્યારે આ દુશ્મનોનાં ટોળાં મારા પર ઉલટી પડ્યાં ત્યારે મારા શરીરનું પણ મને ભાન ન હતું. દુશ્મનોની સંખ્યા જોતાં અને ગણગણાટ પરથી માલમ પડતી ઘુમલાખોરોની મનોદશા જોતાં અને તેના પરિણામરૂપ જણાતાં ઢીમણાં જોતાં આ સ્થિતિમાં પણ ઊઠ્યો છું તે જ બતાવે છે કે પ્રભુએ જ મારું પૂરું રક્ષણ કર્યું છે. ઢીમણાંને

લઈને રાતની વાત જાગતાની જ સાથે વાટ આવે છે અને સુખડનું તેલ બગાડું છું એટલે ઊઠીને પ્રભુને તરત સ્મરું છું અને દિવસના તમામ કાર્યો પછીથી કરવા પડે છે

સુરતમાં મચ્છ્યો સુરતના ગુલાબ તમા સુહાગી દેહના કાંટા છે એ વાત ખરી પણ તે એના રક્ષણ માટે પ્રભુએ સર્જેલા જરૂરી કાટા છે એમ કેટલાક

માને છે. જેમ સુરતને ફરતો કોટ છે તેમ સુરતના મચ્છરો એ મહેમાનોના અણઘટતા હુમલા અને ત્રાસ સામે ઊભો કરેલો કોટ છે. સુરતનાં ઉંધીયું, મલાઈ, પોક, શાકભાજી, મોજશોખનાં વિલોભનો દૂર કરી "ના, હવે તો જઈશું જ" એવો નિશ્ચય કરાવનાર આ જ સુરતની વિભૂતીઓ છે.

મચ્છરની ઉત્પત્તિ માટે એવી દંતકથા છે કે સુરતમાં પ્રથમ મહેમાનોનો ઘણો જ ત્રાસ હતો. સુરતનું સૌંદર્ય નિહાળવા કંઈ કંઈ બહારના આગંતુકો આવતા. સુરતના જમણથી આકર્ષાઈ કંઈ કંઈ મહેમાનો સુરતમાં અડ્ડો જમાવીને બેસતા. એના ઉત્સવો, એના મેળા, એના ગરબા એને છોડીને જવાની વૃત્તિ શિથિલ કરતા. સુરતીઓ કંટાળ્યા. તેમણે વિષ્ણુને ફરિયાદ કરી. આ મહેમાનોથી અમારૂં રક્ષણ કરો. એમનો મદ સરે તેવો ઉપાય કરો ત્રાગડો એવો બેસી ગયો કે સ્વર્ગમાં કેટલાક ગાંધર્વો અપરાધમાં આવી ગયા હતા. દેવી મિજલસમાં ગાવા બજાવવાની વખતે મોકળે સ્વરે તેમણે ગાયું નહિ. પણ ગણગણતા હોય તેવું મનવગરનું ગાયું. સ્વર્ગના ઉર્વશી અને યક્ષ જેવા અપરાધીઓ પૃથ્વી પર સજા ભોગવવા આવે અને દુષ્યંત અને પુરૂરવા જેવા પુણ્યશાળીઓ અને દેવમિત્રો સ્વર્ગમાં જાય એવી ચાલી આવેલી પ્રણાલિકા છે. તે મુજબ સુરતીઓની આજીજીથી પીગળેલા વિષ્ણુ ભગવાને શાપ આપ્યો. જાઓ, પૃથ્વી પર ભરતખંડમાં સુરત નગરીમાં મચ્છર થઈને રહો અને જેવું ઇન્દ્ર સભામાં ગાવાને બદલે ગણગણ્યા તેવું ગણગણો. ગાંધર્વોએ બહુ જ કસારી અવધ મૂકવા અને તેઓ શાપમાંથી ક્યારે છૂટશે તે જણાવવા કહ્યું ત્યારે શ્રી વિષ્ણુભગવાને કહ્યું 'યોગ્ય સમયે હું દેવી પ્રેરણા કરીશ અને તમને શાપમાંથી મુક્ત કરી સ્વર્ગે મોકલાવીશ.' વિષ્ણુ ભગવાનના હુકમથી ગાંધર્વો સુરતમાં મચ્છર રૂપે અવતર્યા અને તેમના આગમનથી મહેમાનો જીવ લઈને નાઠા. મહેમાનોનો મદ સર્યો માટે તે મત્સર કહેવાયા અને શુદ્ર નામનો અપભ્રંશ થઈ મત્સરનો મચ્છર થયું. પ્રેમાનંદે નળાખ્યાનની જેમ મત્સરાખ્યાન લખ્યું હોત તો લખત: 'મદ સરાવ્યો સર્વનો થાટે મત્સર ધરાવ્યું નામ.'

દંતકથા, લોકકથા, પુરાણ વગેરેનાં કથનો તપાસવામાં વિશ્વાસ એ મોટી વસ્તુ છે. તર્ક અને બુદ્ધિને કાટે એને ચઢાવવાં નથી ચઢાવવા જતાં તેની અદ્ભુતતા અને સૌંદર્ય માર્યાં જાય છે પુષ્પના સૌંદર્ય અને સુવાસના પૃથક્કરણ કરવા માટે તેની પાખડીએ પાખડી છટી કરવા જેવું છે અશ્રદ્ધાશીલ, જડ, યથાર્થવાદીઓ કહી શકે તેમ છે કે મચ્છરો સૃષ્ટિની શરૂઆતથી નહોતા તેનું શું પ્રમાણ છે? સુરતવાસીઓએ વિષ્ણુભગવાનના પાસે ફરિયાદ નોંધાવી તેનો શું પુરાવો છે? તેની વિરુદ્ધ કહી શકાય છે કે સૃષ્ટિની શરૂઆતમાં મચ્છરો હતા તેનો શું પુરાવો છે? ઉલટાં આદમ અને ઈવને મચ્છરો નહોતા કરડ્યા એ જગજાહેર વાત છે. માનવોનો વડવો મનુ કોઈ જગાએ એમ નથી કહી ગયો કે તેમને મચ્છર કરડેલો. વેદ અનાદિ છે તેમાં પણ મચ્છર હોવાનું કે કરડવા બાબતનું લખાણ નથી. શ્રુતિમાં હોવાનું કોઈ કહેતું નથી. જણાય તો પાછળનો ઉમેરો છે. મચ્છરો વિષ્ણુના આદેશથી પેદા નથી થયા એ વાતનો માત્ર વિષ્ણુ ભગવાન જ ઈન્કાર કરી શકે. તે ઈન્કાર કરતા નથી એટલું જ નહિ પણ પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રીવેદી પણ ઈન્કાર કરતા નથી તેથી પણ એ ધારણાને ટેકો મળે છે.

આ ઉપરાંત પણ મચ્છરો સાધારણ પંક્તિના જીવો નથી પણ ઉર્ધ્વગતિના સમૃદ્ધિશાળી વિકાસ પામેલા ઉચ્ચ કક્ષાનાં સત્ત્વો છે એ વાત પણ દલીલસહ સમજાવી શકાય તેવી છે તેઓ યોગી છે એ દેખીતી વાત છે જેને સર્વભૂતો રાત્રિ હોવાનું ગણે છે ત્યારે એ સંયમીઓ નિદ્રા પર અંકુશ મૂકી પરોપકારને માટે ગણગણે છે જે વખતે બીજા ભૂતો જાગે છે ત્યારે એ મુનિયો મોટે ભાગે ખુણાઓમાં, ખાબોચિયાં આગળ, કાળાં કપડાં પર અડેલીને આરામ કરે છે. વળી પ્રેમાનંદના નળાખ્યાનમાં દેવ અને માનવ વચ્ચેનો ભેદ પણ દર્શાવેલ છે કે દેવોના પગ પૃથ્વી પર અડકતા નથી અને એમની આંખ પલકારા મારતી નથી. સાધારણ રીતે મચ્છરો ઉર્ધ્વગામી જ હોય છે અને સાધારણ રીતે જમીનથી ઊંચે જ ઊડતા અને ગણગણતા હોય છે જો કોઈક વાર તેઓ જમીન પર દેખાય તો શાપને લઈને તેમની દૈવી શક્તિ કંઈ મંદ પડેલી હોવાને લઈને, અગર તો કોઈ માનવીએ પોતાને મારી

નાખ્યાનો દેખાવ કરી તેમણે પોતે દેહપરિત્યાગ કર્યો હોય તો જ દેખાય છે. તેમની આંખ સાધારણ રીતે આપણે જોઈ શકતા નથી. એટલે તે પલકારા મારે છે એમ કોઈ કહી શકે તેમ નથી.

માત્ર સુરતને મહેમાનોથી બચાવવાનો નહિ પણ તેથી યે મોટો સાર્વલૌકિક અને સાર્વદેશિક હેતુ તેમના જન્મનો હોય છે એમ દેખાય છે. આકારે તેઓ વિમાન, એરોપ્લેન જેવા છે. અને એરોપ્લેનના પ્રથમ શોધકે તેમને જોઈને એરોપ્લેનનું બાંધકામ કર્યું હોય તો તેમાં કાંઈ તાજુબી પામવા જેવું નથી. એરોપ્લેનો પણ તેમની માફક કાર્યવ્યાપાર દરમિયાન અવાજ કરે છે. તેમની જેમ ઊંચેથી નીચે ડૂબકી મારે છે. પૃથ્વી કરતાં ઊંચે ઊડનારામાં વધારે શક્તિ છે એમ તમને ચટકો મારી ઊંચે ઊડી જઈ તમે તેને પકડવાનો નિષ્ફળ પ્રયાસ કરતા હો ત્યારે શીખવે છે. જમીન અને દરિયાઈ પ્રભુત્વ કરતાં પણ હવાઈ પ્રભુત્વ ચડીઆનું છે એ દનીઆ આજે માનતી થઈ પણ તે બોધ મચ્છરો કેટલાંય વર્ષથી આપતા આવ્યા છે. મચ્છર ચટકો મારીને ઊંચે ઊડી જાય અને માણસ ઊભો થઈને તેને પકડવા જાય યા તો ડોલના પાણીની છાલક મારે એ અનુભવ જેણે કર્યો હોય તેને ખ્યાલ આવી જ જાય કે જમીન પરથી લડાઈ કરવી કે પાણીથી લડાઈ કરવી તેના કરતાં હવામાંથી લડાઈ કરનારનું વધારે પ્રભુત્વ છે.

આ દૈવી હેતુને ન સમજનારા બહારના મહેમાનોની પ્રેરણાથી કેટલાક વખતથી એક મહાન આંદોલન મચ્છરોની સામે કરવામાં આવ્યું છે. ખુદ સુરતીઓને મન મચ્છરો એ કંઈ મહાન આફત ન હતી. વર્ષોથી સુરતમાં મચ્છરો પણ છે અને સુરતીઓ પણ છે. પરસ્પર એક બીજાથી ટેવાઈ ગયા છે. મચ્છર સુરતીના અંગ પર બેસે અને કરડે અને બહારના માણસના શરીર પર બેસે અને કરડે તેમાં ઘણો ફેર છે. એ તફાવત એની અસરથી જ જણાય છે. દુષ્યંતે શકુંતલાની પાછળ ભમતા ભ્રમરાને જે સહેલાઈથી ખસેડી મૂક્યા તે સહેલાઈથી સુરતી મચ્છરને ઊડાડી મૂકે છે. બહારનો માણસ તેને આ કમણ કરનાર યોદ્ધો સમજે છે, તેની સામું મચ્છરદાનીની દિવાલો ખડી થાય છે.

પોપથા અને ફ્લીટની વિમાનવિરોધી તોપોના ધડાકા તેમની ગગડે થાય છે. અગરબત્તીઓ તેમના ધુમાડા મચ્છરો સામે કાઢે છે મચ્છરો તાવ લાવે છે, તેમના કરડવાથી હાથીપગાનો રોગ થાય છે એમ ભાષણોથી, લેખોથી જાદુઈ દીવાથી સમજાવવામાં આવે છે મચ્છર વિધ્વંસક યંત્ર રૂા ૨૦,૦૦૦ ને ખર્ચે લાવવું જોઈએ એવું પ્રચારકાર્ય પણ કરવામાં આવે છે આવા મચ્છરવિરોધી પ્રચારકાર્યથી ખુદ સુરતના પણ કેટલાક માણસો એમ માનવા લાગ્યા છે કે મચ્છર એ સુરતનો મહાન દુશ્મન છે કેટલાક તો એટલે સુધી કહે છે કે સુરતનો મુખ્ય અને એક જ પ્રશ્ન એ છે કે સુરતને મચ્છરવિહોણું કેમ કરવું તેનો જવાબ આપવામાં આવે છે, ગટરથી ગટર આવશે તો જ સુરત રોગ, અનિદ્રા, અસ્વચ્છતા અને અશાંતિમાંથી બચશે એમ તેઓ કહે છે તેઓ કહે છે કે સુરત એ ખાળકૂવા પર તરતું શહેર છે ગદકી પર ઊભેલી ઈમારત છે પણ બધા જ એમ માનતા નથી એમ તો મરવાની અણી પર ઊભેલા પાતો વૈરાગ પામેલા પુરુષો સ્ત્રીની પણ નિંદા કરી ગયા છે સારો માનવદેહ હાડમાસ ને રૂધિરથી ભરેલો છે અને કાયાનો રંગ પતંગ છે એમ પણ લખનારા લખી ગયા છે તેથી દુનિયાએ વૈરાગ લીધો નથી આ સાંભળીને પણ યોગી સમા સુરતીઓ જરા પણ સુગ કે અણગમો ભોગવ્યા સિવાય ભોંય પર બેસી રસ્તામાં પગતે જમી શકે છે વરસાદની શરૂઆત થતાની સાથે જ મોરીઓ ખુલ્લી મૂકી દે છે જીવનમાં બદી છે, ઊણપ છે જીવન સુવર્ણના ભીતરમાં ગાભો છે એમ જાણે છે તે છતાં તેની પરવા કર્યા સિવાય તેને જીવનમાં મોજ લાગે છે તેરલી કરે છે એ તો કહે છે કે મચ્છર તો આપણા બાપદાદાના વખતના છે "આપણને શું નયડા?"

આથી ઉલટું સુરતથી અપરિચિત સુરતની બહારના કેટલાક માણસોને મન તો સુરતના મચ્છરો સિંહ, વાઘ, વરૂ, જેવા હિંસક પ્રાણીઓ, એક મોટો હાઉ, એક મહાન વિપત્તિ છે કેટલાક એમજ સમજતા લાગે છે કે સુરત એટલે મચ્છરો સુરતમાં જાઓ એટલે મચ્છરો વાટ જોઈને બેઠા જ હોય અને રાત દિવસ તમને કરડ્યા જ કરે સુરતમાં મચ્છરોનો એટલો ત્રાસ કે મચ્છરો ઉડાડ્યા સિવાય જાણે બીજું કાંઈ કાર્ય જ શક્ય નથી આવા એક ભાઈ મારે ત્યાં

ચાલ્યા એક મિત્રની બીજી લઈ આવી ઊતરેલા. આ પાર્ટી પૌ તાજ થઈ પહેલો જ પ્રશ્ન તેમણે કર્યો: "કેમ, કંઈ તમારા મચ્છરો ખાસ દેખાતા નથી?" મેં કહ્યું આજે બધા મચ્છરો કતારગામમાં લગ્ન છે ત્યાં જાતમાં ગયા છે. સાંજ સુધીમાં વધુવર પાછું ફરશે ત્યારે પાછા આવશે." ચન્દ્ર બેની વચ્ચે છે. બોટલું તો કબૂલ કરવું જ પડશે કે મચ્છર સુરતના જીવનનું એક અંતર્ગત અંગ છે.

મચ્છરવિરોધી આટલો ઉહાપોહ, આટલું પ્રચારકાર્ય હોવા છતાં સુરતને અને સુરતના કાર્યકર્તાઓને ગટર જોઈએ છે કે કેમ એ પ્રશ્ને ઘણાજ મૂંઝવ્યા હતા. ચૂંટણી વખતે સુરતમાં ગટર લાવવી જ જોઈએ એમ ચિત્રકારો પોકારતા અને અમે ગટર લાવવાના વિચારની છીએ એમ ઉમેદવારો બાંગ મારતા. ચૂંટણી પછી જે મુદ્દાની ચૂંટણી વખતે ગટર લાવવામાં નહોતી જણાતી તે ઉમેદવારોને જણાતી. ગટરનો વેરો ભરવાને મતદારો તૈયાર છે કે નહિ તે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો. સુરતના જે મતદારોને ગટર જોઈતી હતી તેમાંના ઘણાને ગટર વેરો જોઈતો નહોતો. જો દીન આપીને પ્રભુ ચટાડવું આપે છે તો મચ્છર પેદા કરી ગટર પણ તેણે બનાવી આપવી જોઈએ એમ તેઓ માનતા. આવી જે ગટર લાવવા ચટકવેરો સૌએ મતદારો પર નાખે અને મતદારો તેની કદર ન કરી શકે તો બીજી ચૂંટણી બાદ સેવાભાવી સેવકોને અભાવે શહેરનું શું થાય? એ પણ પ્રશ્ન ઉદ્ભવતો. આ સાથે ગટરનો અર્થ કયાંથી કરવો? ગટરને લાવવી કયાં? મોટાવરાછામાં પુના કુંભારીઆમાં કે બીજે કયાં? તે યોજનાની સામે વિરોધ ઊઠે તેનું શું? આમ મચ્છર જેવા જીવોએ સુરતના પીઢ અને અનુભવી સેવકોને અને સેવાભાવીઓને ઘણા મૂંઝવ્યા હતા.

જે શ્રદ્ધાળુ અને ભાવિક પુરુષો ઉપરની દંતકથા માને છે તેમને મન આ કોયડો જ નથી. તેમને કંઈ મૂંઝવણ થવાની જ નથી. ચાંચડોને શાપમાંથી મુક્ત થવું હોય તો વિષ્ણુ ભગવાનના વચનનો અમલ કરાવવો જ પડશે. તેમણે ધર્મની સ્થાપના કરવી પડશે. સાધુઓ પર ખાસ હુકમો કરવા પડશે. દુષ્કૃતોની ગણનામાં આવે તેવાં કૃત્યો કરવાં પડશે. શતદિવસ ઉપવાસ કરવા પડશે. ગોપાલકોને ખાસ કરવું પડશે. સુરતમાં છે તેના કરતાં કરોડો ત્રાંબા ત્રાંબા

પોકરાવવી પડશે પ્રભુને ભાગશે કે હવે અવધિ થઈ છે, ગાંધર્વોએ પોતાનો શાપ ભોગવી લીધા છે ત્યારે તે દેવી પ્રેરણા કરશે. મચ્છરોનો નાશ થશે સુરત સુધરાઈ એક આદર્શ સંસ્થા થશે સુરતની રડતી સુરત હસતી થશે. સુધરાઈમાં અંતર કહે તે જ ખરૂં એમ માનનારા અને તેમ કરવામાં બેઠક જાય તો ગુમાવવાની જાગરવાળા સ્વતંત્ર સભ્યો બેસશે નજીવી બાબતો પર ભાષણો નહિ ઝડાય સમય નહિ વેડફાય કોમ, વોર્ડ કે પક્ષના હિત ખાતર શહેરના હિતનો ભોગ નહિ અપાય. અને પોતાનું કે પોતાના મતદારનું કામ કઢાવી લેવા બદલ સુધરાઈના અમલદાર વર્ગની સ્હેમ માગી સ્વતંત્રતા નહિ ગુમાવે

પણ એ તો થશે ત્યારે. હાલ તો મચ્છરપીડિતોએ પ્રભુનો જ પાડ માનવાનો કે

નિદ્રામહી નહિ હતું તનભાન જ્યારે
જેણે જુઓ પુરણ રક્ષણ કીધું ત્યારે
તેને પ્રભાત સમયે પ્રથમે સ્મરું રે
કાર્યો બધાં દિવસનાં પછીથી કરું રે

[૨] આગ, રેલ અને લૂટ

શ્રી અને સરસ્વતીની માફક અગ્નિ અને પાણીનો એક સ્થાને સમન્વય નથી થતો. પણ સુરતમાં તો કેટલીક સદીઓથી આગ અને રેલ બંને સાથે મહાલે છે. તેમાંની મોટામાં મોટી આગ અને મોટામાં મોટી રેલ એ મોટી આગ અને મોટી રેલ એ નામથી પોતાનાં સંભારણાં મૂકી ગયાં છે.

સુરતની મોટી આગ એપ્રીયની એક સાંજે માછલીપીઠમાં ફાટી નીકળેલી. આ આગના કેટલાક સંજોગો વિલક્ષણ હતા. એક તો અગ્નિ પૂજક તાલેવંત પારસીના ઘરમાં જ આગે શરૂઆત કરી. બીજું તો લક્કડકાટ જેવા ભાગમાં નહિ પણ પાણીભૂખી માછલીની પીઠના લત્તામાં તેની શરૂઆત થઇ. ત્રીજું કકડના મધ્યાન્હમાં નહિ, અને સુસવતા પવનના સપાટામાં નહિ પણ સાંજના શાંત ભાગમાં એણે મુહૂર્ત કર્યું અને રાત સુધીમાં તો માઈલો સુધી દેખાય એવું ભયાનક અને પ્રચંડ રૂપ ધારણ કર્યું. તા. ૨૫મીની પરોડિયે દક્ષિણ મારૂત નીકળ્યો અને તેણે આગને કણપીઠ ઝાંપા વગેરે વસ્તીવાળા ભાગમાં પહોંચાડી. પુરાણાકાળથી દક્ષિણ દિશાના પવનનું કાર્ય ઘરો ભાળવાનું નહિ પણ કામીઓનાં દિલ જલાવવાનું છે પ્રત્યેક સંસ્કૃત નાટક અને નાટિકાઓમાં મલયાનિલ અને દક્ષિણ મારૂતને પ્રેમીઓના સુકુમાર દિલને ભસ્મીભૂત કરતો કલ્પવામાં આવ્યો છે. આવા સુકુમાર દિલને જલાવવાનું કામ કરનાર પવનને

પણ આવા વિનાશક કાર્યમાં રોકવામાં આવ્યો તે જ બતાવી આપે છે કે કુદરત પોતાનાં તમામ તત્ત્વોનાં બળ ભેગાં કરવા માગતી હતી. ૨૬મીની સવારે આગ હોલવાઈ અને તેમાં નવ હજાર ઉપરાંત મકાનો, કેટલીક ભોહરાજી મસ્જીદો અને સખ્યાબધ માણસો ભસ્મીભૂત થયાં.

કહે છે કે પુરાણા સુરતની શેરીઓ અને ગલીઓ આવી પણ ઘણી સાંકડી હતી. ઘર પણ સળગી ઊઠે એવા સામાનથી બાંધેલાં હતાં. રસ્તા પહોળા કરવા એ સુખાકારી માટે, સ્વચ્છતા માટે જરૂરી હતા. જૂના ઘીચોઘીચ બાંધેલા અંધારિયા સુરતની બાંધણી પર નવું સુરત બનાવવું તદ્દન અશક્ય હતું. સંહારમાં પણ કુદરત નવા સુરતની સજાવટ કરી રહી હતી પારકાના કષ્ટમાં રાચવું એ સત્પુરુષનું કામ નથી. છતાં મી. બહેરામજી મલબારીએ પોતાના ગુજરાત અને ગુજરાતીઓમાં નીચે મુજબ "એક કલેક્ટર સાહેબની રસ્તા પહોળા કરવાની નીતિનો નિર્દેશ કર્યો છે. એક જાણીતા કલેક્ટર આ રસ્તા પહોળા કરવાની પદ્ધતિના એવા શોખીન હતા કે તેમના કારકુનો ને પોતાના મિત્રોને જણાવતા તે પ્રમાણે જ્યારે જ્યારે શહેરના ઘીચ વસતીવાળા અને ખરાબ બાંધણીવાળા ભાગમાં આગ ફાટી નીકળતી તે વખતે કલેક્ટર સાહેબ રસ્તો પહોળા થવાના સંભવને ગઈને મુક્ત હાસ્ય કરતા અને ખુશાલીમાં બને હાથ એક બીજા સાથે ઘસતા. આવા કોઈ પ્રસંગે કલેક્ટર જો આગની જગાએ પહોંચી જતા અને જેનું ઘર યા દુકાન બળી ગઈ હોય એવા વાણીઆને દીલાસો આપતા ત્યારે મારૂં ઘર સળગાવીને હવે દીલાસો આપવાની મશ્કરી શું કામ કરો છો એમ કહેતો હોય તેવી રીતે વાણીઓ તેમના સામું જોઈ રહેતો. ખરેખર કેટલીક જગાએ તો એમ માનવામાં પણ આવે છે કે કલેક્ટરની અગત્યની ફરજોમાં એક ખરાબ બાંધેલી ગલી અને શેરીઓને આગ લગાડવી એ પણ હતી. આવી નાજુક બાબતમાં પુરાવો તોળવો એ ઈતિહાસકારનું કામ નથી. કલેક્ટરના રહસ્ય આપણે જાણતા ન હોવાથી તેના દિલમાં જે હોય તે ખરૂં."

તે સમયે રણશિંગડું ફુંકાવું જોઈએ. એટલે કાં લાગીનો પ્રશ્ન નાના મોટા છોકરાં પૂછવા મંડી જાય છે. કોઈનું સાસરૂં, કોઈનું મોસાળ, કોઈના ભાઈબંધ દોસ્તદાર તે લત્તામાં તેની પાસેના લત્તામાં અગર તો ત્રણ લત્તા દૂર હોવાના જ એટલે કંઈ નહિ તો આગ તેમના ઘરથી દૂર છે અને તેમના ઘરને કંઈ થયું નથી એવો અંગત સંતોષ મેળવવા આગને સ્થાનકે જવાને ઘણા તૈયાર થઈ જાય છે. આમાંનું કંઈ પણ કારણ ન હોય તોયે બહુ મહત્વનું કામ ન હોય તેને બાજુએ મૂકીને પણ આગ શહેરમાં લાગી તો તે જોવી તો જોઈએ જ એ પ્રજાસેવાની લાગણીથી પ્રેરાઈને ઘણા આગ જોવા તૈયાર થઈ જાય છે. આમ છતાં જો આગ છાંટી પાછો આવતો બંબો મળે, આગ છંટાઈ ગયાના ખબર મળે યા તો સહેજ સાજ છમકલું જ નીકળે તો આગ જોવા નીકળતો માણસ ઘણો જ નાસીપાસ થઈ જાય છે, અને નાસીપાસ થયલા હૈયાની વરાળ બંબાવાળા પર, આગ પર, છાંટા નાખનાર પર, રણશિંગડું વગાડનાર પર થોડી મુલાયમ સરસ્વતી વર્ષાવી કાઢે છે. કોઈનું ઘર બળી જાય તેવી એ પ્રેક્ષકની ઈચ્છા નથી. કોઈને હાનિ પહોંચાડવાનો ઈરાદો નથી પણ સેવાભાવથી પ્રેરાઈને અમુક દૃશ્ય જોવાને ખાતર માણસ ટાઢ, તડકો, રાત દિવસ કામકાજનો વિચાર બાજુએ મૂકી નીકળે અને તે પણ જોઈ શકાય તે પહેલાં તે દૃશ્ય પર પડદો પડી જાય તો આશાઓ જન્માવી તેને છેહ દેનાર જે જે માણસો હોય તેઓ ઠપકાના અધિકારી થાય એ કેવળ સ્વાભાવિક વસ્તુ છે.

શહેર સુધરાઈના કાર્યકર્તા પણ અંદરથી આગને ગાળો દેતા સેવાભાવથી આગ અને રેલને સ્થાને પહોંચી જાય છે. જો કોઈ સ્થાનિક પત્રોની ફાઈલો વાંચો તો માલમ પડશે કે સેવાભાવની કદરદાની આવે પ્રસંગે થાય છે. જો કદાચ બંબો આવતાં, પાણી આવતાં, આગ છાંટતાં વાર થઈ તો અમલદારો અને સુધરાઈના આગેવાનોની શિથિલતા બદલ તેમને માનની નવાજેશ કરવી શરૂ થાય છે. એવા પણ દાખલા છે કે જેમાં આગ છાંટવાના ઉપાયો કરવાને બદલે સુધરાઈના અમુક શખ્સોની શોધ કરવાના વ્યવસાયમાં લત્તાના માણસો પડી જાય છે. અને જે શખ્સોની શોધ થતી હોય તે શખ્સો અમારે એ નવાજેશ નથી

જોઈની એમ કહી અદૃશ્ય થાય છે આમ છતાં તેમનો ભેગો થઈ જાય છે તો અણગમતા સ્પર્શ ન થાય તે ખાતર બીજાને વચ્ચે પડવાના પ્રસંગ પણ બને છે

જીવનની મહત્તા અને અલ્પતાના દૃષ્ટાંતો આવા પ્રસંગે બને છે પોતાના જીવ અને સદ્યામતીનો ખ્યાલ રાખ્યા સિવાય માત્ર માનવતાને કારણે ઝપલાવી સ્ત્રી અને બાળકોને બચાવનારા વીરોના પરાક્રમ અહીં જોવાના મળે છે તે સાથે પોતાના સગાના પાંચ ઘર આગથી દૂર હોય તો પણ પોતાના સગા તરફની સળગેલી દિવાલને પાણી છાંટવા સુઢ પકડીને બેસી રહેવા અને સળગતા ઘરને સળગવા દેનારા મહાનુભાવો ખેંચાખેંચી કરતા પણ અહીં જણાય છે અને મોટી સંખ્યા તો આમાનું કંઈ પણ ન કરતા આગની પ્રગતિ નિહાળતા હવે આગ કઈ બાજ પ્રસરશે, ક્યું ઘર પકડશે, પવન વધુ નીકળશે તો શું થશે વગેરે ઘરકરી નિષ્ણાતની અદાથી આગાહી કરતા ઊભા રહેલા હોય છે બીજે દિવસે મહોલ્લામાં જઈ આગ, આગનું સ્વરૂપ, તેનાં કારણો, મ્યુનિસિપાલિટીની ફરજો વગેરે બાબતો પર તેમને રીપોર્ટ કરવાનો હોઈ તે તમામ હકીકતો ભેગી કરવાના કાર્યમાં પડેલા હોય છે

રોગ અને માદગીની પેઠે આગની પણ વાવડ યાને સીઝન હોય છે એ મોસમ ઉનાળાની ઋતુમાં આવે છે રવિવાર કે સગળવારે મહિનો બેસે ત્યારે એ મોસમની શરૂઆત થયેલી મનાય છે એવા મહિનામાં લોકો આગની આગાહી કરીને બેસે છે અને સ્ટવ સળગાવતા, બીડી સળગાવતાં ઘણી કાળજી રાખે છે આમ છતાં જો મહિનાનો મોટો ભાગ શાંતિથી પસાર થાય તો લોકો ઘણા જ વિચારમાં પડી જાય છે અને છેવટે એકાદ છમકલું પણ થાય તો પરચો પડ્યો ખરો એમ સંતોષ માની આપણાં શાસ્ત્રપુરાણા છેક ખોટા નથી જ એવો વિશ્વાસ કેળવે છે

પણ આ આગના તણખા કરતા પણ તાપીની રથથી સુરતને વધુ સહન કરવું પડ્યું છે આગનો સામનો કરવા શહેર સુધરાઈ બબાખાતું, સેવાભાવી સજ્જનો, નળ, કૂવા, પોતાનો પૂરતો ફાળો આપે છે પણ જ્યારે તાપી પોતાની

માઝા મૂકે છે. અને પોતાની મર્યાદામાંથી એક ડગ પણ આગળ ન મૂકતી લજ્જાવતીનો સ્વાંગ છોડી એક ચંડીનું રૂપ ધારણ કરે છે ત્યારે તેને રોકવાનું કંઈ સાધન નથી. નદીના મૂળ આગળ ધોધમાર વરસાદ પડતાં થતી રેલની આગાહીની ખબર કેટલીક વાર તારથી ચોવીસ કલાક આગળથી સત્તાવાળાઓને મળી જાય છે. કાંઠા પરનાં ગામોને, સુધરાઈને, પુલને ભારે ચેતવણીઓ મળી જાય છે છતાં જ્યારે રેલ પૂરપાટમાં આવે છે ત્યારે પાણી ઓસરવાનો આધાર માત્ર કુદરત પરજ રાખવો પડે છે.

તાપીની પહેલી મોટામાં મોટી જાણીતી રેલ ૧૭૨૭માં આવેલી અને તેમાં અઢી લાખ રૂપીઆનું નુકસાન થયલું. ત્યાર પછી ૧૭૭૬, ૧૭૮૨, ૧૮૧૦, ૧૮૨૨, ૧૮૩૭, ૧૮૭૨, ૧૮૭૩, ૧૮૭૬, ૧૮૮૨, ૧૮૮૩, વગેરે વર્ષોમાં રેલ આવેલી.

સુરતનાં રેલની તવારીખમાં નોંધાયેલી હવે તો નાની મોટી રેલ એ સુરતનો સાધારણ કાર્યક્રમ થઈ પડ્યો છે.

પોતાના હોય પર બેઠ ધારણ કરતી, મીઠું સ્મિત કરતી રોજની પ્રશાંત તાપી રેલ વખતે રીદ્ર અને ભયાનક સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. ખીજવાયલી હોય તેમ ધુંધવાતી ખીજવાતી, ગુસ્સાનો ધુંધવાટ કરતી આગળ ધપે છે. તેના મોં પરનાં સ્મિત ઊડી જઈને આવેશનાં ફીણ નીકળે છે. જે આવ્યું તેને—માટીને, માણસને, ઝાડને, જાનવરને, વહાણને પોતાના ઝપાટા પર લઈને તાણી જાય છે. દુનિયા જળ અને સ્થળ એ બેની બનેલી માત્ર માયા હોય અને દુનિયા જળની બનેલી હોય અને જળમાં જ સમાયલી હોય તેમ જણાય છે. કુદરતને વશ કરવાનો, જળ સ્થળનાં અંતર કાપવાનો અને જગતમાં મહાભુક્તિવાન સત્વ ગણાવાનો દાવો કરતો મનુષ્ય ઘડી ભર અસહાય બની પોતાની અલ્પતા અનુભવે છે.

સૌમ્ય તાપી દર વર્ષે આમ રીદ્ર સ્વરૂપ કેમ ધારણ કરતી હશે? પોતાના કાંઠા પર પોતાની છાયા તળે છાવતાં માનવોને દર વર્ષે કેમ કનડતી હશે? જે શહેરમાં

આંબા સવાર તેના દર્શન કરનાર, તેની પૂજા કરનાર, તેને દૂધ ચઢાવનાર, તેના બકરો અને પૂજારો છે તે ઘરડેરને અને તેની આજુબાજુના ગામને કેમ ઠનઠની લાગે?

તેનો ખરો ભરથાર તો તાપી જ આપી શકે પણ પ્રત્યેક સુરતી પોતાના હૃદયને પૂછે તો તેના જુદા જુદા જવાબ મળે. એક સનાતન સ્ત્રી સ્વભાવના દર્શન કરનાર કોઈ તત્ત્વચિંતકને લાગશે કે તાપી મહાન તોયે બાપડી એક સ્ત્રી છે. વૈભવશાળી, સમૃદ્ધિશાળી પતિને પરણ્યા પછી પણ પિયેરમાંથી બહારવટાની એક સ્ત્રી સ્વભાવની નિર્બળતા છે. તાપી સાતપુડામાંથી નીકળી સમૃદ્ધિશાળી રત્નાકરને મળે છે છતાંયે દર વર્ષે પિયેરમાંથી પાછી ફરે છે ત્યારે પિયેરથી સરસામાન બહારી લાવે છે વૈભવ મળતાં સામાન્ય માનવ મત્ત બને છે તેમ આ પિયેરના વૈભવ સાથે પાછી ફરતી તાપી ઉગ્ર બને છે. અને જ્યારે તમામ સામગ્રી પોતાના ઘરમાં થઈ જઈ પતિને સ્વાધીન કરે છે ત્યારે જ શાંત બને છે. હું તો જ્યારે જ્યારે તાપીનાં આ ત્રણે સ્વરૂપનાં દર્શન કરું છું ત્યારે મારા વર્ષો જૂના સ્મૃતિપટ પર અંકિત થયેલા શ્રીમતીના ચિત્રસ્વરૂપનાં દર્શનો મૂર્તિમંત થાય છે

અને જાંબા સવારે દર્શન કરનાર, સ્તુતિ કરનાર, દૂધ ચઢાવનારની ઉપરાંતમાં અહિનની આરપાર પણ તાપી જોઈ શકે છે. તેનાં કાંઠા પરના કેટલાક દૂધ-પાણાઓ સવારે તેનાજ પાણીથી પોતાની તામડીનો દૂધ પણ સમૃદ્ધ બનાવે છે આ તામડીવાળાઓ અને તેના આજવાડીઓ વેચમાં પોતાના આખમા ઓવાય છે. તેમના મકાન, ફૂંપડાં, જનવર વેચમાં વસવાય છે ત્યારે તાપી મનમા વિચાર કરે છે કે ખુદ બાપે કાંઠે આવી કરેલા પાપકર્મનો બદલો મળવે છે. સાંજે સવારે દૂધની લોટીઓ તાપીમા રેડાય છે ત્યારે તાપી કહે છે કે દૂધમાં રેડેલા પાણી બધું ગયા તે હવે દૂધ સ્વરૂપમાં પાછું આવે છે આને દર્શન કરનારા, સ્તુતિ કરનારા, દૂધ ચઢાવનારાઓ પેકીના પુરુષ મરણની સામેના પલ્યામાં તેવમા બેસવા-વેલા મીઠાઈવાળાનું તેલ, ઓરડે તોળેલાં રાકડાંજી ને કરિયાણું અને ઘીમાં કરેલા વેપારીઓનો બોજો છે ને તાપીથી ન્યારો નથી.

જો માનવી આખું વર્ષ તાપીનું ઉદર ખૂંદે, તેના જળમાં રમતા નિર્દોષ માછલાઓને જાળમાં પકડે, નીકાવિહાર કરે અને કોકવાર પણ આવું રીદ્રસ્વરૂપ બતાવી માનવીને તેની પામરતા અને અલ્પતાનો સ્વાદ ન અનુભવાવે તો માનવી પોતાને કુદરતનો વિજેતા અને પરિપૂર્ણતાએ પહોંચેલો સમજે. સુરતના આગ અને રેલ સુરતની આફતો હશે પણ જો આ આફતો સુરતીઓને Selfintrospect અંતરાવલોકન કરતાં શીખવે તો એ આફતોએ પણ કંઈ સત્કાર્ય કરેલું લેખાશે.

આગ અને રેલ સુરતના જીવનને એક નવો વ્યવસાય અર્પે છે. પાણી ચડવા માંડ્યાં કે પ્રત્યેક સુરતી સવાલ કરે કે કેટલું ચડ્યું? ચડવા માંડે ને અટકી જાય તે કોઈને ગમતું નથી. પાણી ચડતું જાય તેમ તેમ વાતાવરણમાં ઉશ્કેરાટ વધતો જાય છે. સ્ત્રી અને પુરુષ, બાળક અને વૃદ્ધ વરસાદ પડતો હોય તો છત્રી હાથમાં લઈને નાના છોકરાને કેડે વળગાડીને રેલ જોવા ઉપડે છે. જ્યાં સુધી રેલ ભયાનક હદે પહોંચી નથી ત્યાં સુધી કોઈને ચિંતા નથી, વિહ્વળતા નથી. પણ રેલ એક દૃશ્ય છે, વ્યવસાય છે. સીંગ ચણાવાળા અને દાળસેવવાળા પણ ખરા છે કારણ કે રેલ જોનારા છોડાં નદીમાં નાખી રેલને પૂર આપવા બનતું કરે છે. જાણે કંઈ ઉત્સવ નદી કાંઠે ઉજવાતો હોય તેમ લોકોનાં ટોળેટોળાં રેલ જોવા જાય છે. અને પાછાં ફરે છે. જોખમની જગાએ હોપ પૂલ ઉપર અને મક્કઈ પૂલ આગળ લોકોને ધસતા અટકાવવા પોલીસનો બંદોબસ્ત કરવો પડે છે. રેલના અભ્યાસીઓ રેલનો ઈતિહાસ યાદ કરી ક્યા ક્યા વરસમાં કેટલી ક્રેટલી ઊંચાઈએ પાણી ચડેલું તે યાદ કરે છે.

હોપ પૂલ ઉપરથી તેમજ મક્કઈ પૂલ ઉપરથી વાહન વ્યવહાર બંધ થઈ જાય છે. આવા બનાવોમાં એક મહાન ગુણ છે તે માનવીઓના સમીકરણનો. મોટરમાંથી પગ પણ બહાર ન મૂકનાર વૈભવશાળીઓને મક્કઈ પૂલ આગળથી ઊતરી પગે ચાલતા કોટે જતા જોવા એ મનુષ્યના જીવનનો ઓર લહાવો છે. મોટરમાં બેસી બેસીને તેમના પગ તદ્દન જૂઠા થઈ ગયા નથી. અને ચાલવાની શક્તિ હજી ધરાવે છે એ જોઈને તેમના શુભચિંતકને ખરેખર હર્ષ થાય છે.

જ્યાં સુધી પાણી ભયજનક હદે ન ચડ્યાં હોય ત્યાં સુધી તો વાતાવરણ હળવું રહે છે. નિશાળના મધ્યભાગમાંથી રસ્તો બંધ થઈ જાય તે પહેલાં છોકરાઓને

પેટ ભરવાને છૂટી મળી જાય છે. પણ બરાબર ભરવાની બીનિએ કોઈ બંધ થઈ જાય છે. ત્યારે બીજો પક્ષ પહેલા છૂટી પેટ ભરતા નિશાળીઆઓની મનોવૃત્તિ બોજવે છે. પણ પાણી પુષ્કળ ચઢી જાય છે અને ત્યારે ગાયે ઉપકાર બરાબર થઇ જાય ત્યારે જુદા ભાવોનો સંચાર થાય છે કોનાથજી અને બીજા દેવો જે ઘડી ભરતેમનાં દૂરના નિશાળપણામાં સ્મૃતિમાંથી ભૂલી ગયા હોય છે તેમને યાદ કરવાની અને તેમની મનાઈ ચઢતાં પાણી પર મેળવવાની જરૂર જણાય છે. ઈંદ્રને તેના વાદળાં વિખેરવા વિનંતિ કરવી યોગ્ય જણાય છે. અને બુદ્ધ થયી માનાની જે જે ખૂબસૂરતી થઈ હોય તે માટે ગાય પર કપાટ મારીને તેની માફી માગી હાથે બંધી જવાની પ્રાર્થના કરવાનો નખરાંને આવી પહોંચવા જણાય છે.

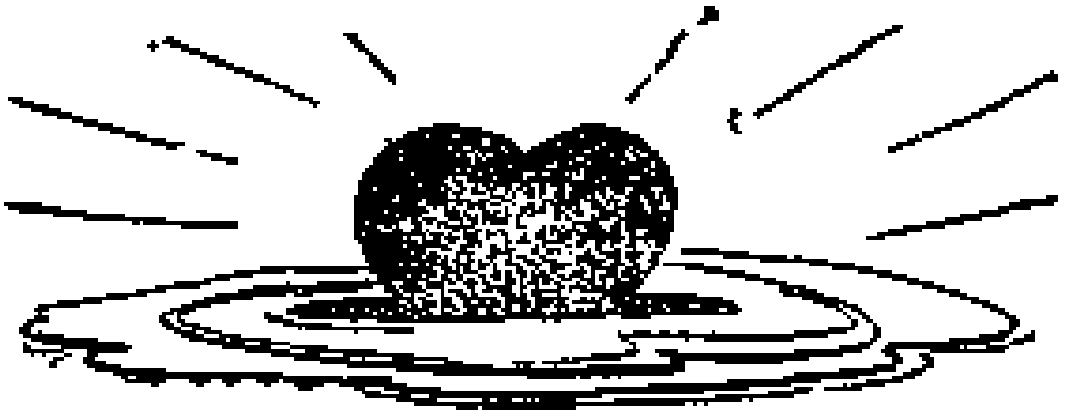

શ્રીનાથજી વગેરે દેવોની અને તાપીમાતાના દયાળુપણાની અને ઉદારતાની એટલી કદર તો કરવી જ જોઈએ કે ગાય કેટલાક વખતથી તો એ વિનંતિ તેમણે માન્ય રાખી તાપીને સાગરમાં ઉભરાવા દીધી નથી.

અને સુરતના દેહને ચૂસનાર ત્રીજું તત્ત્વ છે લૂંટ. સને ૧૬૬૪ની સાલમાં શિવાજી મહારાજે હિંદુસ્તાનના બારકે બોગિયાના તાલેવંત અંદર અને ગુજરાઈના નાક સમાન સુરતને પાંચ દિવસ સુધી પેટ ભરીને લૂંટ્યું શિવાજી સુરતમાંથી લૂટ કરી એક કરોડની રકમ લઈ ગયા ઈ.સ. ૧૬૭૦માં શિવાજીએ સુરતને બીજી વાર પણ દિવસ સુધી લૂટ્યું અને ૬૬ લાખ રૂપીયાનો માલ લેતા ગયા. આ બે લૂંટથી સુરતના અંદરના વેપારનો સદંતર નાશ થયો. શિવાજીએ તે વખતે પોતાના પેટ ભરવા બાંધ્યા અને નીકળ્યા તૈયાર કર્યું.

આ તો સુરતની બે પદ્ધતિસરની લૂટ તરીકેની લૂટ થઈ. ઉપરાંત ઈન્ડીઆ કંપનીની કોઠી પણ સુરતમાં પહેલી નાખવામાં આવેલી. તે વખતે સુરત સોનાની મુરત હતી હાલ કમે સુરત રહી સુરત થઈ.

સુરતનું બંદર લુંટાયું, સુરતનું ધન લુંટાયું, પણ લૂટનાર પાછો શું રહ્યો હશે પા તો કાળક્રમે શું રહેશે? બધું લુંટાયું પણ ન લુંટાયું સુરતનું એક મોજીલું હૈયું જો છે ત્યાં સુધી લુંટાયલું સુરત લુંટાયલું નથી. જો ગયું તો સુરતમાં કંઈ રહેવાનું નથી.

[૩] શું જોશો ?

એમ તો તમને એવું જ જોવાનું મળવાનું. સુરતની અમલદારી મુલાકાતે આવશો તો તમને અંગ્રેજ લોકનું કેન્દ્રસ્થાન બનાવવામાં આવશે. ત્યાર બાદ કુંપની સરકારે વેપાર કરવાને કારણે સ્થાપેલી કોઠી જેમાંથી મહાન સામ્રાજ્ય અને મહાન પરાધીનતાનું સ્વપ્નું જોવામાં આવશે. તે ઉપરાંત યુરોપીઅન જીમખાના, સુરતનો કિલ્લો, રક્તપિત્તીઆશ્રમ, અંધકન્યાશ્રમ, ઘેરી ઠંડીને લીધે પીડા-દાયક, બીજું કેટલુંક જોઈને ઉચ્ચ અને ઉદાર ભાવનાવાળા કેટલાક મહાનુ-ભાવોને મળીને ઘાઉન્સના રસ્તા પર ત્રણ ચાર ફેરા મારીને સુરત તમે બરાબર જોયું છે એમ સમજી તમે સુરતથી વિદાય થશો.

હું તમને એવું કંઈ પણ બનાવવા, જોવડાવવા કે સંભળાવવા માગતો નથી. મારે તો તમને જ્યાં સુરતનું હૃદય ધબકતું હોય, જે સુરતી લોક, વાસ્તવિક લોક તે જ બતાવવું છે. હું તો આ ઘાઉને કાંઠેથી તમને અહાર મારી સાથે ઓળી લઈને, તમે પૂછશો નોકર થાક નથી લાગતો ? રવાદારો કરે છે ? મહેરબાની કરીને અર્થશાસ્ત્રીના સિદ્ધાંતો સુરતને ન લગાડશો, નહિ તો ભુલા-વામાં પડશો. અમને કેટલાક પ્રશ્ન માણસો કહે છે કે ચાર દુકાને ફરી શોકડેવી માલ લેવામાં જ લાભ છે. પણ અમે એવું કરતા જ નથી. અમારું એક સૂત્ર છે. દિવાળ દિવાળીએ, અમારો કસ્ટીઓ, અમારો બાપો, અમારો ઘી-તેલવાળો અમને દિવાળી સુધી ધીરે જ જાય છે. અમે નથી ભાવ કરતા કે નથી જોખતા. અમારી તકરાર તો માલ ખરાબ આવે ત્યારે જ પડે છે. દિવા-ળીએ જે ઓફિસ આવે તેમાંથી બેપાંચ રૂપીઆ કાપી, તે ન બને તો ઉપરા આના ઘાઈ ઉપરી, તે પણ ન બને તો પાઈઓ કપાવી દઈ, વેપારીને અમે છેતર્યો છે એમ સમજી આને "આ બાર મહિને પૈસા ઘઈ ગયો તેમાં શું કમાઈ ગયો" એમ મનને પ્રશ્ન પૂછી સંતોષ માનીએ છીએ. શાક લેવા અમે કર-કસર બાદર નહિ પણ ઘોબ બાદર જઈએ છીએ.

લ્યો, ચોટાબજારમાં આવી પહોંચ્યા. હવે માત્ર આંખ ખુલ્લી રાખવાની નથી; કાન પણ ખુલ્લા રાખવાના છે. શું સાંભળ્યું કે આને શેર ચલેરી, નાસ્ત લવેંગીયાં લઉં જાવ." શું મરવાનો અમને બહુ ખપ છે એમ પૂછે છે? અલ્યા ભાઈ મરચાં નથી એ તો ભૌગની પ્રયાસ્તિ છે. શું કલ્પના છે? બીજા કુમળા બીલાડાને જેવા ભૌગ. એ બીજા નથી પણ લવેંગીયાં મરચાં છે. અને લવેંગીયાં જ હોવા જોઈએ ને? નહિ તો અમારે કોણ? જાણે ઈશ્વે ને એને કોણ મમારવાનું છે તે? પૂછો બજાવાળા ભાઈને "ઉતરિયો ચમ ચંદ્રન-વાન બાલુક ને નમણી કૂંપળની કળી સમ સુકુમાર સુરતની રમણી." લ્યો આ પેલો અંગ્રેજી બે ચોપડી ભણેલો મગન શું બોલે છે? તે સાંભળો. "આ કૂણી પડી જાઉં. લેરીઝની દયાની આંગળીઓ કૂણી પડી ગઈ." શું બાંકદર કલ્પના! જો આંગળીઓ આમ કૂણી પડીને ખવાઈ જાય તો કૂણી સ્ત્રીઓ નાથે જ સંસાર ચલાવવો પડશે. સાંભળો પેલો છગન શું બબડારે છે તે: "દોઢ આને શેર મલાઈ જેવી લઉં જાઓ." શું અમારા શાક બજારમાં મલાઈ વેચાય છે એમ તમે આશ્ચર્ય પામ્યા? અરે ભાઈ, અહીં મલાઈ નથી વેચાતી. એ તો કૂણી છે કૂણી. ખ્યાલ આવે છે એની સફેદાઈનો, એના નાજુક કોમળ અને ચીકાશવાળા અમલનો? સુરતી શાક લેવા નીકળો તે મલાઈ જેવી કૂણી ન લાવે તો ખાસડાં પડે "અવું લાકડું કયાંથી ઉપાડી લાવ્યા?" અને વળી મલાઈને તો કંઈ મલાઈ કહેવાય છે? અમારો છબીલ ભાટીઓ મલાઈ આપતાં કહે છે, "શું જુઓ છો શેઠ, ચાંદીનો કટકો છે." ખ્યાલ આવે છે એ સુરતની પટ શુભ્ર કપોલના સામી વિમળ મલાઈનો? પણ પેલો છગન તો બીજું જ કહે છે: "આ માખણ લઉં જાઓ માખણ," એ પણ કૂણી જ લેવે છે. એની કૂણીમાં મલાઈના પોપડા નથી. કેવળ માખણ છે. કેમ તમે ગભરાઈ ગયા? ઝવેરી-બજારવાળા શોભાચંદ શેઠને તમે પડી અવશ્ય ચાખી? ચોટાના બજારમાં શાક પર અકડકા બેસીને શું કરે છે એમ પૂછો છો? ગભરાશો નહિ. એમને કંઈ થયું નથી તેમ જ એમનું કંઈ ગયું નથી. એ તો લવેંગીયાં લીલું છે. એ વરસમેશ ઉનરતા દોપલાના સાથમાં સારા ભીંડા લીલી લેવા લાજર જ હોય છે. કાઠીઓ પાસે એક દોપલી માની લેશે અને બીજા બીનીટ દોલી બહોર બીજી લીલી કરાવશે. એક બાજુ નહિ, એક વાસી નહિ, એક બીબાવાળો નહિ.

હું પીતરાઈ બેસું કું તેમાં તમને શરમ લાગે છે? અરે યાર શરમ કેવી? શરમ આગતી હોય તો ઊભા રહો, હું ટીપીને પીવું છું.

આ કલ્પના કોકવા ચોટ્યજનકમાં નથી. "ઘાય દાઝે, મ્હોં દાઝે" ની જાડ મારના કોઈ માણસને અગ્નિમાં બળતેા કે મટકની વ્યથાથી પીડતેા સમજી તેને સાંત્વન આપવા જશેા તેા માલમ પડશે કે રાગજના કોચના ભરેલી મારણીની ધૂંકથી ઊની બની શીત વેદના વેચતાં તેના હાથ દાઝે છે અને શીત પ્યાનાનું મ્હોં દાઝે છે. કેટલેાક પરિતાપ અને અગ્નિ પણ પ્રિય હોય છેને! એ પ્રિય પરિતાપમાંથી પસાર થયું એ પણ હાવેા છે. ગરમાગરમ શીત એમ જ દઝાડે છે. વતીમાં તમે સાંભળશેા "પૂના ધુંટાય છે પૂના ધુંટાય છે." અને મહાગ્રહનું પાટનગર આમ છડેચોક શુદ્ધજાતની રમિક નગરીમાં ધુંટાનું ચોબળી તમે આશ્ચર્યથી ચંબી જશેા. પણ એમા તાજુબી શું પામેા છે? સુરતને ધૂંટ-વાની શરૂઆત તેા ત્રિરાજી મહારાજના વખતથી થઈ છે. તેા જરા ખેાટુંખેાટું પૂનાને તેા ધૂંટવા દેા. અલરાયેા નહિ એ તેા પૂનાના કપુરવેલી પાન કેંકરીમાં વેચાય છે. આગરાની સુરતમાં મદિમૂરની જ વેચાય છે. પાન પૂનાના કે ચેતલી વેચાય છે. ચાપડી કનારગામ અને રવૈયાં ખાદાનાં જ વેચાય છે. કેરી અમદાવાદની, કનારગામની, સુરતના પાસેનાં ગામેાની અને ઉજ્જનથી વેચાવા આવે છે..... પણ જરા દાને તેની વાત. કલ્પનામાં કાંઈ ઊતરે તેમ નથી. વેરની કલ્પનાથી પણ જાણે છે. તે જમરૂખ વેચે છે તે મીઠાશમાં ગાત્ર જમરૂખ નથી પણ કેાપરાં જેવાં છે. અહીં કલ્પનાવે છે, હાસ્ય પણ છે, કાવ્ય પણ છે. વધે સમજાય છે કે રમણભાઈ, કવીનીન્દ્ર, જાગીરદાર, મનસુખલાલ, નર્મદ, ચંદ્રવદન એમણે કયાં પાણી પીધાં છે?

ખુલ્લી હવામાં કર્યું છે? ચલેા ખુલ્લી હવામાં. અમે આને ચાણીનેા બાગ કહીએ છીએ. બધે એનું નામ વિકટોરીઆ ગાર્ડન હોય. અમને તેા ચાણી શબ્દ પર જ ઘણેા માહ છે. કેાઈના પર હેત વર્ષાવવું હોય ત્યારે અમે એ શબ્દથી સંબોધીએ છીએ. ચાણીના પ્રિય બધું એ કેવું અનેાખું સદ્ભાગ્ય છે? ચાણીને ચાણેા હોય એ તદ્દન અસંભવિત વાત છે. છતાં સદ્ભાવથી પ્રેરાઈને કેાઈ બધપ્રદાર એ દુઃસ્ત કાને દમામ કરનાર માણસને આપે એ બીજી આપીએ છીએ.

પહેલા આ બાગમાં એકલ દોકલ નિરાંતે બાંકડા પર સૂઈ રહેતા. પુરુષ વર્ગે તેનો લાભ પહેલો ઉઠાવ્યો. સ્ત્રીઓ એકલાં ફરતાં યા ફરવા આવીને એકબીજી બેસતાં બંધાતી. ગાસાઘકારનો યુગ આવ્યો અને સ્ત્રીને પોતાની શક્તિનું ભાન થયું. સુરતની સ્ત્રી શક્તિના પગ થયુ ફૂટ્યા થયા. બાગમાં લાવિલ્ય અને સૌંદર્ય દેખા દેવા માંડ્યું. ધીમે ધીમે એક મોરચો ઊભો થયો. કેટલાક એને કુટણખી કહેતા છેવટે સુધરાઈએ પણ તેમનો હક્ક સ્વીકારી તેમને એક અલાયદુ સ્થાન બાગમાં કરી આપ્યું. બાગના મધ્ય ભાગમાં આવેલા વર્તુલમાં બેસી અને ઘાસ, રોપ, આઈસ ક્રીમ અને મોટા થયા પછી વારંવાર શૌચાલય જવાનું યાદ છે. કેટલીક ગપ્પાકૂતો પણ બાગમાં મોકળાશી અને ભૂસાનાં પડીકાં પણ ત્યાં ફૂટતા. સુધરાઈને ઘણા આવાનું સ્થળ આધળવન થાય તે ન ગમ્યું અને કેશીઓને બહાર કાઢ્યા. પણ બહાર કરીને અંદર થઈ આવનારને કોણ અટકાવી શકે?

બાગની આગે ચોપાટના ગણીઓના કંપાઉન્ડવાળું શું છે? એ તો રીતીક હોસ્પીટલ. સીવીલ એટલે સભ્યતાવાળી. આમ તો બોલવા જેવું છે એનું ઘડિયાળ. એની માનવતા આસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. એની દરદી પ્રત્યેની હમદર્દી ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. હોસ્પીટલના દરદીઓ પ્રત્યેની હમદર્દીને લઈને તે પોતે માંદો અવારનવાર પડી જાય છે. સરકારી હોસ્પીટલની ઘડિયાળની પણ આવી હમદર્દી જોઈને દિલ આનંદમાં ગરક થઈ જાય છે. કેટલીક વાર તે તદ્દન માંદી નથી પડી જતી ત્યારે સહાનુભૂતિ અર્પવા દિવસમાં પાંચેક મિનિટ રોકાતી હોવાથી તે પાંચેક મિનિટ મોડી પડી જાય છે. ભલે રાજ માણસોની ટીકા તેના પર કોઈ વાર ક્રમી થતી હોય પણ એટલું તો એ પ્રશંસાપાત્ર છે કે હોસ્પીટલના ઘડિયાળ તરીકેનો પોતાનો આત્મા તેણે બહારના માનની ખાતર ગુમાવ્યો નથી. આ જ તેને માટે માનની લાગણી પેદા કરે છે. તે જ્યારે તદ્દન માંદો પડે છે અને તેના કાંટા રબ્બર પર કાંઈ વિકાંતિ અનુભવે છે ત્યારે તેને માટે ઘણું માન ઉપજે છે. મને એમ સંભવ થાય છે કે ચોવીસ કલાકમાં પણ કોઈવાર ખરો ટાઈમ બતાવતો નથી એવો આક્ષેપ હશે તેના પર મૂકી શકાય તેમ નથી. કારણ કે તેવે પ્રસંગે

ચોરીસ કરાકમાં તો ને ખબે, નહ્ન ખબે, પગે અને વિપગે બધે સમય બનાવે છે એમ બોલ્ય વેરીની પણ કહી શકાય તેમ નથી.

બધો, તમે તો આજ કોનો? ત્યારે હવે લોકપીટરની બોલ્ય બનાવું બાકી રાખો. બોમાં બધુ લિંગ બનાવી બરફ નથી. બામ આવો, ઠકા પર બેસુ થયે છે. ગોદા બટાકાની ગુલ્ય પડી છે. પેલા વહાણમાં માડી બધાય છે. કંઈક વાર આવે છે. બધે આવે. એની ખૂનકાળની બબ્બર માટે પણ બોને નિરબો. બોએ બધ્ય બાદોકનો જોયા છે. એ બાદોકબોનો બનબનાટ બનુબબો છે. દેશબકતોની બર્ઝના બોએ કીધી છે. બાવચીબાબ્બનું બાંદીનું પટ્ટી સાથું મધુર અને મોટક વકતબ્ય બોએ કીધું છે. બબાદર બાને વકતબબાઈબે બોને બકબ્યો છે. બીજા દેશબનોબો બોને બાવન કર્યો છે. મોટા વટબાબ પણ પબાંડી મારી કરાકની તબ કરી બોની માડી પર બેસી બધા છે. બાય મિત્ર ઈબ્રાહીબબાઈ દેસાઈ જેબના બુલંદ સ્વરે દેશગીત ગીબારના તે બાદોબ બાદ આવે છે. ફેરબાક સાબરમતી જીલે દીલે બાદી ન બબાદનારાબો ઠકા પર દેરડું બાદી પેરીને કૂબા દઈ જેરડું બીજે કંઈ કૂબા નહિ દોય. માત્ર બાફીના વકતાબોની નહિ પણ પ્રબમ બાંબડા પર ચડેલાની છબબમાં પણ તોલે સરકરની બેબાકી છે.

બદ કિલ્લાનું મેદાન હો, આજ તો શનિવાર છે બોટલે ઘાટ પણ બરાબર છે. જૂની વસ્તુબો બાજી ઘણી વાર સારી મળી જાય છે. બોટલું કાં નહિ પણ ફેરબાક વબબ વિશેષનું કામ બાજી રાબે છે અને રોમાંચક પુનબિરકનના પ્રબંગો બને છે. માડી નવી છતી મારે રજા અને સંમતિ વગર મારાબી કૂટી પડેલો તેનો સંપર્ક તેની પરકારબી સ્થિતિમાં મને બાજી થયેલો. મારો સાદ કરવેલ પંપ સાપરબમાં હતો અને મારો નાનો ઈકરો 'દોસ્ત રમતો હતો તેને બધ્ય ઘરમાં પૂરીને બાવું.' બોમ કહીને બોક બાબાબ ગબબા. અને બધી બાદો મૂકી બબાનો બૂક અવસ્થા તેનો ભેટો પણ મને બાજી થયેલો. ચબુબાઈ નાટક ચૂકે, ગીતોમા ચૂકે, રમબાણ બબાનું પણ ઠેકડી દે પણ શનિવારનો ઘાટ કહી ચૂકતા નથી. કોઈ કોઈ વાર બેવી સારી વસ્તુ અને બેવી સસ્તી હાથ બાવે છે કે તમે દોન કરીએ.

પહેલો આ બાગમાં એકજ દોડવા નિશાને બાંકડા પર સૂઈ રહેતા. પુરુષ વર્ગે તેનો લાભ પહેલો ઉઠાવ્યો. સ્ત્રીઓ એકલાં ફરતાં પણ ફરવા આવીને એકબીજી મેમતાં બંધાતી. આસપાસનો મુગ્ધ આવો અને સૌને પોતાની શક્તિનું ભાન થયું. સુરતની સ્ત્રી શક્તિના પગ વધુ છૂટા થયા. બાગમાં લાવિત્ય અને સૌંદર્ય દેખા દેવા માંડ્યું. ધીમે ધીમે એક મોરચો ઊભો થયો. કેટલાક એને કુટણવાડી કહેતા. છેવટે સુધરાઈએ પણ તેમનો હક્ક સ્વીકારી તેમને એક અલાયદું સ્થાન બાગમાં કરી આપ્યું. બાગના મધ્ય ભાગમાં આરેજ વનૂદમાં બેસી અને દાળ, સેવ, આઈસ્ક્રીમ અને બોટા થયા પછી વારંવાર ઊંબરપાણ પાણનું પાદ્ય છે. કેટલીક જ્યાફતો પણ બાગમાં ઊજવાતી અને ભૂસાનાં પડીકાં પણ ત્યાં છૂટતાં. સુધરાઈને લાગ આપવાનું સ્થળ બાલભવન વાપરે ન આપ્યું અને ફેરીઆઓને બજાર કાઢવા. પણ બજાર કાઢીને અંદર લઈ આપનારને કોણ અટકાવી શકે?

આજની સામે કોર્પોરેશના સત્તાધિકારના કર્તાહર્તાપણાનું શું છે? એ તો સ્વીચ ઓફ્પીટલ, સ્વીચ એટલે સભ્યતાવાળી. બાસ તેને જોયા જેવું છે એનું ઘડિયાળ, એની બાનવટા બાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. એની દરદી પ્રત્યેની લમદર્દી ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. હોસ્પીટલના દરદીઓ પ્રત્યેની લમદર્દીને લઈને તે પોતે બાંદી અવસ્તવ્ય પડી જાય છે. સરકારી હોસ્પીટલની ઘડિયાળની પણ આવી લમદર્દી જોઈને દિલ આનંદમાં મસ્ત થઈ જાય છે. કેટલીક વાર તે તદ્દન બાંદી નથી પડી જતી ત્યારે સહાનુભૂતિ અર્પતા દિવસમાં પાંચેક મિનિટ રોકાતી હોવાથી તે પાંચેક મિનિટ પાછળ પડી જાય છે. બાકી આજ બાસુસોની શ્રદ્ધા તેના પર કોઈ વાર કમી થતી હોય પણ ઓટલું તો એ પ્રશંસાપાત્ર છે કે હોસ્પીટલના ઘડિયાળ નરીકેનો પોતાનો આત્મા તેણે બજારના માનની ભૂખમાં ડૂબ્યો નથી. આ જ તેને માટે માનની લાગણી પેદા કરે છે. તે ક્યારે તદ્દન બાંદી પડે છે અને તેના કાંટા રજા પર જઈ વિશ્રાંતિ અનુભવે છે ત્યારે તેને માટે વધુ માન ઉપજે છે. મને એમ સંતોષ થાય છે કે ચોવીસ કલાકમાં પણ કોઈવાર ખરો ટાઈમ બતાવતી નથી એવો આક્ષેપ લાવે તેના પર મૂકી શકાય તેમ નથી. કારણ કે બેરે જબરને

ચોરીના કાયદામાં તો તે ખરેખ, નકલ ખરો, પણ અને વિષયે ખરો સમય બતાવે છે એમ એના વેરીની પણ કદી ફરિયાદ તેમ નથી.

ચલો, તમે તો સાજા છોને? ત્યારે ઘરે હોસ્પીટલની બહેન કરવાનું માંડી વાળો. એમાં બહુ ઊંડા કરવાની જરૂર નથી. આમ આવો. ફકડા પર મંદુ લાગે છે. ગંદા બરફાની ગુણ પડી છે. પેલા બાકડામાં માંડી નાખ છે. કંઈક વાગ આવે છે. બટે આવે. કોની ભૂતકાળની ભલના માટે પણ કોને નિરખો. એણે બાલ આંદોલનો જોયાં છે, જો આંદોલનોને બનગનાટ અનુભવો છે. દેશભક્તોની ગર્જના ઝીલી છે. માયચીબાજીનું માદીની ઘંટડી રમું મધુર અને મોહક વાતાવરણ ઊભું કર્યું છે. કલાકારે એને વરવાભાઈએ એને નવાજ્યો છે. બીજા દેશભક્તોએ એને પાવન કર્યો છે. મોટા વટવાળા પણ પથારી મારી કલાકનાં નમ કરી એની માટી પર બેસી ગયા છે. મારા મિત્ર ઈશ્વરલાલ દેસાઈ તેમના બુલંદ સ્વરે દેશભક્તિ ગીતોગાતા તે આજેય યાદ આવે છે. કેટલાક રાષ્ટ્રીયસ્ત રીતે દીવો બાદી ન બનાવનારાઓ ટ્રસ્ટ પર ટ્રસ્ટનું બાદી બનીને કર્યા હશે તેટલું બીજે કંઈ કર્યા નહિ હોય. માત્ર ગાંધીના વકતાઓની નહિ પણ પ્રથમ માંચડા પર ચડેલાની જીભમાં પણ તેણે સરસ્વતી બેસાડી છે.

આ કિલ્લાનું ગૌરવ, ખેર, આજ તો શનિવાર છે એટલે રજા પણ બરાબર છે. જૂની વસ્તુઓ અહીં ઘણી વાર સારી મળી જાય છે, બોલવું કર નહિ પણ કેટલાક વખત વિયોગનું ગમ અહીં રહ્યો છે અને રોમાંચક પુનર્મિલનના પ્રસંગો બને છે. મારી નવી છત્રી મારી હજ અને સમતિ વચ્ચર માંથી ચોરી પડેલી તેનો સંયોગ તેની પક્ષાવસ્થા સ્થિતિમાં મને અહીં થયેલો. મારો સાથ-કરનો પંથ સાથકલમાં હતો અને મારે નાનો છોકરો 'દોસ્ત રમતો હતો તેને જલ્દ હવા પૂરીને લાવું.' એમ કહીને ગો મારાથ આવ્યા. અને પછી બાકી ગૂકી જવાનો બૂક ગયા તેમ બેટા પણ મને અહીં થયેલો. પંપુલાઈ નાસ્ક ચૂકે, રીતેમા ચૂકે, રમખાન કરવાનું પણ છોડી દે પણ શનિવારનો લાટ કદી ચૂકતા નથી. કોઈ કોઈ વાર એવી સારી વસ્તુ અને એવી સસ્તી વધે આવે છે કે નમે દાંત કરેલે.

સામું દેખાય છેને? એ તો કિલ્લો સુરતની ચારે તરફ ફરતો હતો. મધ્ય યુગના બાદશાહો પણ પોતાના સમયના સાધન અને આવડત પ્રમાણે રાજ્યને સુરક્ષિત રાખતા હતા. સુરતની કિલ્લેબંધી તે કાળના હલ્લાને પહોંચી વળવા તે કાળનાં સાધનો અને આવડતને વીરહો થઈ હતી. જુઓને, તોપ ગોઠવવાની પણ સગવડ છે. સમરાજ્યમાં તો જનતાને ન મળે જરૂર હથિયારની, શસ્ત્ર તાલીમની કે કિલ્લેબંધીની. કિલ્લો છે પ્રતીક અમલદારીનો, રાજ્ય શક્તિનો. કલેક્ટર સાહેબની ઓફિસ એમાં છે. એમની હાથ નીચેના નાના મોટા ઓફિસરોની ઓફિસ અહીંઆં છે. શહેર અને તાલુકાના ગુન્હાની નશીઅત અહીં થાય છે. દર મહિનાની બીજી તારીખની વાટ જોતા અને પેન્શન લાવવું તેને નિવૃત્તિ કાળની ખાસ પ્રવૃત્તિ ગણતા પેન્શનરો દર માસે એક વાર તેમનાં પુનિત પગલાં અહીં લાવે છે. નિસાસા ભરેલે હૈયે મિલકત મૂકનારા કે વેચનારા દસ્તાવેજ રજીસ્ટર કરાવવા અહીં આવે છે. મિલકત લેવાની મગરૂરીથી ફૂલતી છાતીએ ખરીદનાર વેચાણ દસ્તાવેજ નોંધાવવા અહીં આવે છે. પોતાના બાંધવોને મત્ત કરવાનો પરવાનો મેળવવા પણ લોકો અહીં આવતા. સારા ને ખરાબ, કજીયો કરાવનારા અને સુલેહ કરાવનારા, નિર્દોષ ને અપરાધી સીનેમાવાળા, નાટકવાળા અને છાપાવાળા અને કંઈ કંઈ પ્રકારના માણસો એક યા બીજા પ્રસંગે એની મુલાકાત લે છે. ચલો બહાર નીકળીએ. ઘેટાનાં ટોળાં? એ તો વેચાવા આવ્યાં છે. બાગમાં તમને એવું જ લાગ્યું, મુંબાઈની ચોપાટી પર લાગે છે તેવું? તો ચલો અહીંની ચોપાટી પર.

રસ્તામાં મક્કઈ પૂલ તો જોઈ લ્યો. અહીં મક્કઈ નથી પણ તાપીમાં રેલ આવી હોય તે દૃશ્ય જોવા અહીં આવજો. ઊભા રહેવાની પણ જગા નહિ મળે. રેલ એ સુરતના નિત્યક્રમમાં એક વિશિષ્ટતા છે. તે ચઢવા માંડે ત્યારથી ઊતરી જાય ત્યાં સુધી કોઈ મહોત્સવ હોય તેમ લોકોનાં ટોળાં મક્કઈ પૂલ પર તેમજ હોય પૂલ પર રેલ જોવા નીકળે છે. નાનાં અને મોટાં, વૃદ્ધ અને જુવાન સ્ત્રી પુરૂષ અને છોકરાં એ સર્વને રેલ જોવા જવું એ અગત્યનો કાર્યક્રમ છે. રેલ આવે છે, ઊતરી જાય છે, ફરી બીજે વર્ષે આવે છે ને ઊતરી જાય છે છતાં દર વર્ષની રેલમાંયે જાણે કંઈ નવીનતા ભરી હોય તેમ ઘસારો તેટલો ને

તેટલો જ રહે છે. સહેજ ચડીને ઊતરી જાય તે રેલ નહિ. જો રેલ ચડવા માંડે ને પૂરી ચડ્યા વિના ઊતરી જાય તો ઘણો નિરાશ થાય છે. અને આ વાપરની રેલ કંઈ બરાબર નહિ ....ની આંખમાં તો બધું જળબંબાકાર થઈ ગયું એવો નિસાસો નાખે છે. પાણી ચડતાં જાય છે તેમ તેમ ટોળાં વધતાં જાય છે. અને રેલ અદ્‌ભુતતા અને રોમાંચનો વિષય બને છે. એમ ખબર આવે, વીસ ગાઉ નહાઈ ગયાં, રાંદેરના રસ્તા પર ઓઢ એકડો તણાઈ ગયો, ચોટેરનો રસ્તો બંધ થઈ ગયો, ડક્કા ઓચારાનાં પગથિયાં ડૂબી ગયાં ત્યારે સુરતીઓને એમ થાય છે કે રેલ આવી ખરી ને હવે તો ઊતરે તો સારું

સમય જતો જાય છે તેમ એકાંત અને વિશ્રાંતિના પર આક્રમણ અને ચઢાઈ થતી જાય છે. અમે રાણીના આગમમાં ફરતા જતા તે કલ્પનામાં આવ્યું જ અમારા વિશ્રાંતિ અને શાંતિનો ભંગ કરનાર નીકળ્યું. બાગ બરફક થવા માંડ્યો એકલતા શોધનારા "રીવરફ્રન્ટ" અને ચોપાટી તરફ વળ્યા. ત્યારે પેલે એકલાની પૂઠે પડ્યો આવી અને મોટરનો હાક. ચોપાટી ફરવાની કલ્પા મટીને આવી કે મોટરમાં જઈ ગાડીમાં અને મોટરમાં બેસી રહેવાની ફેશન થતી જાય. વપારમાં કોલેજોની ઉતરડેલમાં વધતી જતી વસતીને લઈને પડિયાવાળા, પાનવેચ પંદરેક આસર તો હાલમાં પાટલોનેર છેડે ઘર કરતા ઉઘાડા કોકરનાં નટવરનાં શીખેલા બમીસ પહેરીને ફરતા, સીનેમાના ગાયનનો ચાકુગણાટ કરતા, માતૃભાષાને અંગ્રેજીનો ખાસ સંપર્ક કરાવી કરાવી તેને ઉન્નત કરવા મથતા કોલેજીઅનોથી ચોપાટી વિભૂષિત રહે છે.

પણ જેને એકલતા સાધવી જ છે તે તો ક્યાંક સાધશે. એકલતા સાધનારા આગળ ચાલ્યા. કયાં, તે જેનું ધ્યેય તો સાધો આગળ. વધુ રમણીય, વધુ એકાંત, વધુ રોમાંચક સ્થળે ઘોડાની ઉપાધિવાળા ઇંજીટેવનો અકાશો ચાલેલા ઘોડું કરે તેવા સ્થળે. એનું નામ રામનાથ ઘોઘા. મોટર અને ગાડીવાળાઓની અભિસારિકા અહીં આવે છે. ઘોડાનાં ટોળાં ચીરતી અને કકળાટથી કંટાળેલા શાંતિ અને એકાંત અનુભવવા આવીઓ આવે છે. રમ્ય નદીકાંઠે, શીતળ ઓટલો, સાન્નિધ્યમાં રહેલા ભોળાનાથ, વિશ્રાંતિભરી એકલતા અને સાનુકૂળ વાતાવરણથી રામનાથ ઘોઘા એક રમ્ય વિશ્રાંતિસ્થાન બન્યું છે. એની રમ્યતા,

શાંતિ, શીતળતા અને એકાંતને પાસે રહેલું સ્મશાન ફિલસૂફીથી સ્પર્શે છે.

તેવું પેલે છેડે છે કંતારેશ્વર. આ રસ્તે કેમ લાવ્યો એમ પૂછો છો. કેમ તમારે સુરતનું હૃદય ધડકાવતાં બધાં જ સ્થાનો જોવાં હતાં ને? શું થઈ ગયું? કંતારેશ્વરના દર્શન કરશો કે આજન્મ કૃતકૃત્ય, મધ્યાહ્નને નજર દોષમાંથી મુક્ત થશો અને પાછાં આવતાં શું, એમ પૂછો છો?' સાંજે શ્રી કાશી વિશ્વનાથનાં દર્શન બાલાજીરોડ પર કરી લેજો એટલે સામન્હે સપ્તજન્મોનાં પાપ ધોવાઈ જશે.

ચાલો, હવે સીનેમા જોવો છે? આઠ છબિઘર સુરતમાં છે. ચિત્રપટના એવા કેટલાક રસીઆ છે કે ચાર આનામાં ચિત્રપટ જોવું પણ રોજ ને રોજ જોવું એવો જાણે તેમણે નિશ્ચય કર્યો છે. આવા રસિકોની સગવડ માટે આઠ છબિઘરો સુરતમાં રાખવામાં આવ્યાં છે. દરેકની જુદી જુદી વિશિષ્ટતા છે. કોઈ અંગ્રેજી ચિત્રપટ બતાવે તો કોઈ દેશી જ બતાવે. કોઈમાં પોલાદી મુક્કો, ઘોડાની દોડાદોડ, મારામારી ને ધમાધમી જ જોવામાં આવે તો કોઈમાં આવી ગયલાં પ્રખ્યાત ચિત્રપટો ફરી જોવાનાં મળે. છતાં એમ હોય તો સાત વાર અને આઠ સીનેમા કેમ એમ પૂછો છો? ભલા માણસ સાત દહાડા પણ આપણે એને સતવાડિયું નથી કહેતા, અઠવાડિયું કહીએ છીએ ને? અને ભૂલચૂકને માટે કંઈ બારી તો જોઈએને?

ચલો આવ્યા છો તો હવે સ્ટેશન પર. હોઠ તો બળશે પણ આવા બજાકાનાં વડાં ને રતાળુનાં ભજીયાં કોઈ જગાએ નહિ મળે. હોઠ બળી ગયા તો નાખો ધારીનો કટકો મોંમાં.

સુરતની જૂની કલા જરી ઉદ્યોગ, એવું જોવાનું તમારે બાકી રહી ગયું. કાલે રહો તો બતાવું, રહેવું નથી. જવું જ છે? સુરતમાં રાત નથી કાઢવી? તો પધારો. આવતી વખતે સુરત પધારો ત્યારે અશક્તાશ્રમ, કોલેજ, જરીનું કારખાનું વગેરે જોઈ જજો.

[૪] આધાડી ડંગલ

શરૂઆતમાં ઉપરની કલ્પના અમને વિચાર આવ્યો કે સુરતમાં અપાર મહિનામાં કુટુંબાજીનો થતી હશે. એ શારીરિક કુટુંબાજી સુરતનું કામ નહિ એક અર્થમાં એને કુટુંબાજી કહી શકાય પણ તે મલ્લોની નહિ પણ એકબીજાની, ધોબ-આડીની.

આ ઘરબગડાના મોટરના કબાનામાં એ લગભગ નષ્ટપ્રાય થયલા ડંગલની કલ્પના કરવી મુશ્કેલ થઈ પડશે. મોટર તો બારણે પછી આવી અને ધમકું ધમકું વધી ગઈ. આગળના કબાનામાં વિદ્યુતનો મુખ્ય વ્યાપાર સુરતના વાહનની અંદર નહિ પણ લક્ષ્મીકાંતીઓની આંખમાં હતો. મોટરની આગળનો કબાનો ધોબઆડીનો અને તેની આગળનો એકબીજાનો હતો.

એ એકબીજાનો સુરતનો કબાનો અદ્‌ભુત હતો. એક નાનું દમણિયું અને બેસિયો બાદ તોપણ તમે બાદશાહ આગળ કહોને કે સુરતના નવાબ. વાહનની એવી ચોકસીન કરતાં વધારે આનંદ અને ઓછી ઉપાધિ. ખાપસન્સ કટોકટનું નહિ. વાહન ટેકસ આપવાનો નહિ. અને મોટે ભાગે તબેલાની પણ ચિંતા નહિ. કુટુંબના સભ્ય સમો એ બાદ વાડામાં અથવા વર્ષના રૂા. ૧૦ ઓના ખર્ચમાં ગાડી બાદ રાખી શકાતી. બાદ તો ઘરના પાછલા ભાગમાં બેસાતો આસ ઉકિનારની જરૂર પડતી નહિ. વાહન અને હાંકવાનો શોખ મોટરના કબાનામાં વધ્યો હશે પણ ખરું હાંકવાનો Self-driving શોખ સુરતને પહેલેથી જ હતો ઘણાખરા બીજાના હાથમાં શોપવા કરતા પોતાના હાથમાં રાખવી ગમતી કારણ કે હાંકવું એ એક માત્ર એ બહાને ગતિ આપવા માટે ન હતું. પણ આનંદનો પ્રકાર હતો. છોકરા નાનપણથી બેલ હાંકવાનું શીખતા. શેઠની વ્યક્તિગત શુશ્રૂષાનો લાભ બાદ અને ઘોડાને મળતો. જે લાડ અને પ્રેમથી માતાઓ પોતાનાં બાળકોને નવડાવે છે અને સજાવે છે તે જ લાડ અને મમતાથી બાલિક ઘોડા-બાદને નવડાવતો, ઘોડાને માલિશ કરતો અને તબેલાને દિવસે અને બાસ કરીને દહેરાને દિવસે સજાવતો. દહેરાને દિવસે

ગયેલાઓના હારથી કોર્ટકુલ ન થઈ તેવા બીજા બીજા પ્રકારની મુશ્કેલી હતી

શરૂઆતમાં તો તમામ બાબતોમાં કોર્ટકાર્યવાહી થતી. બળદ માત્ર બારિપદનું જ નહિ પણ અમલબજાવણીનું સાધન હતું. એ જમાનામાં હતો કે જ્યારે વકીલો કોર્ટમાં બળદના ઓકડામાં બેસીને જતા. મેં પોતે તો કોઈ વકીલને ઓકડામાં બેસી કચેરીએ જતા જોયાનું ધ્યાન નથી કારણ કે મને તે વખતે વકીલ કે વકીલાતની કંઈ પડી ન હતી. પણ વકીલ તરીકે કામ કરવાની શરૂઆત કર્યા પછી વૃદ્ધ વકીલોને મોઢે સાંભળ્યું છે કે અમે બળદના ઓકડામાં કોર્ટે આવતા ત્યારે શ્રી. નટવરલાલ ઝવેરીને બળદના ઓકડામાં બેસ્યાથી કોર્ટ સાધવાનો કોઈ પ્રબંધ કરે તો ઓછામાં ઓછા રૂપીઆ દોકડાના ખર્ચાને પણ એ દૃશ્ય જોવાનું બન થાય. ત્યાર બાદ ઘોડાગાડીના જમાનામાં વકીલો ઘોડાગાડીમાં કોર્ટે આવતા અને કેટલાક સાથી જાતે તાંકતા. કહે છે કે શ્રી. કાવસજી બરજોરજી વકીલ ચાર ઘોડાની ફેટોન બાકાયતી કરે અને તાંકીને કોર્ટે આવતા તે એક જોવા જેવું દૃશ્ય હતું.

ડુંગળની શરૂઆત કોણે કરી? ડુંગળ કંઈ ઉદ્યમેના કરેલો ધંધો નથી. કેટલાંક થઈ ગયા છે અને કેટલાંક કરવા ધારેલાં ધંધા નથી. પણ કોઈપણ હેતુ: થી બને છે. સુરતથી દસ અગિયાર માઈલ દૂર કુમસ અને ભીમપોર આવેલાં છે. હિંદુસ્તાનની વિવિધ કથાઓ દ્વારા કરે કે પાંડવો અહીં આવીને રહેલા તો પહેલે ભીમનું નામ સાંભળી રહેલું ભીમપોર એમ દ્વારા કરે કે પાંડવો અહીં આવેલા તો કંઈ અપૂર્વ નથી. એ ભીમપોરના હનુમાનનો મોટો મહિમા છે. ભક્તોએ એમને સજોધીને બકરાનો રક્ષ્યો છે. એ ભીમપોરીના હનુમાનનાં દર્શન કરવા સુરતીઓ શનિવારે ભીમપોર જતા.

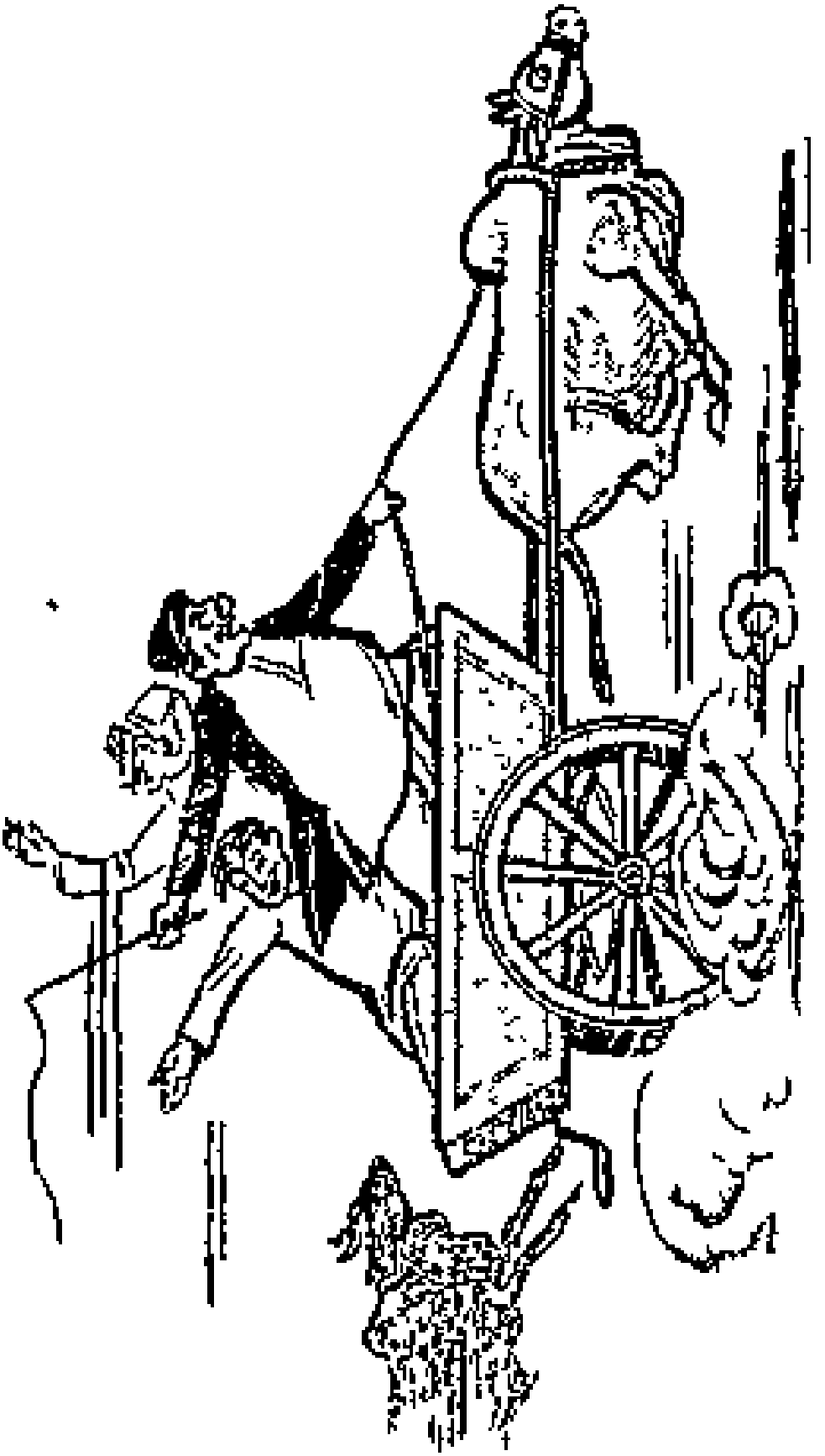

અષાઢ મહિનામાં બળદ ને ઘોડા હાંકતાં હાંકતાં ભીમપોરીઆ હનુમાનનાં દર્શન કરવાનું પુણ્ય કાર્ય થતું હોય તો તેમાં અનેરી મોજ એટલે અષાઢી શનિવારે ભીમપોર દર્શન કરવા જવું એ તો બેજગાડી અને ઘોડાગાડીવાળાનું કર્તવ્ય અને મોજ.

તમે પૂછશો કે તેમાં ડંગલ ક્યાં આવ્યું? એ ડંગલ એમાંજ આવ્યું એનું મૂળ છે સ્પર્ધામાં. એક કાર્ય કરતી વ્યક્તિઓની સરસાઈની ભાવનામાં માત્ર એક સ્થાઈ ક્રિયા કર્યા કરવાને બદલે તેને વિકસાવી તેમાં વિવિધતા લાવી તેમાથી આનંદ લૂંટવાની વૃત્તિમાં. સ્પર્ધા, સરસાઈ અને હરીફાઈમાં દ્વેષ અને ઈર્ષ્યાનાં તત્ત્વ ન આવે તો તેમાં આનંદ છે, તેમાંથી વિકાસ છે જો 'હું કરું હું કરું એ જ અજ્ઞાનતા' તો મંત્ર બધા જ આચરતા થઈ જાય તો અષાઢના ડંગલ, પતંગના પેચ, ગરબાની અને સાથિયાની હરીફાઈઓ અને લગ્ન પ્રસંગની મીયાં અને રઝાકની સરસાઈનું શું થાય? રઝાક અને મીયાં બે સુરતના પ્રખ્યાત બેંડવાળા હતા અને તેમનામાં અત્યંત સ્પર્ધા હતી. એ બનેના બેંડ સાંભળવા કરતાં પણ દરેકને લાલસા એમ થતી કે એ બેંડવાળા બે વરઘોડા સામસામી ક્યારે થઈ જાય કે તેમની સરસાઈ જોવાની મઝા આવે. પછી જોઈ લો એમની કારીગરીને. જો નારાયણ જ પેચ કાપે અને નારાયણનો જ પેચ કપાય તો પેચની મઝા શી? અને જો નારાયણનો ઘોડો જ હારે અને નારાયણનો ઘોડો જીતે તો હારજીતની લહેજત શી?

તેજ બળદ અને રવાલદાર ઘોડા લાઈન્સની બહાર નીકળે એટલે ઘન-ગનવા માંડે. તેમાં નાથુભાઈનો ગેલિયો અને મંધુભાઈનો ટિલડીવાળો સાથે થઈ જાય તો ડંગલને માથે શિંગડા ઊગે! ડંગલ કરવાની દરેક વખત જાહેર ખબર ઓછી જ કરવી પડે છે? ગેલિયો અને ટિલડીવાળો કંઈ ઘાંચીની ઘાણીના બળદ છે કે એને આરો લોચ્યા જ કરવી પડે? એ તો પોતે જ એક બીજાની સ્પર્ધાથી દોડે. અને તેમ ન કરતાં હોય તોયે નાથુભાઈ મંધુભાઈને ક્યાં આગળ નીકળવા દે તેવા છે અને મંધુભાઈ પણ ક્યાં હોડમાથી પાછા ખસે તેવા છે? એ તો વગર બોલ્યે લાગી એમ સમજી લેવાનું અને રસ્તો યે કયા નાનો-

સુનો છે. લાઈન્સના છેડાથી ખાસ્સો આઠ નવ માઈલનો શરતનો વિસ્તાર છે અને ગવીયર સુધીની તો વાત જ શી કરવી? ગેલિયા કે ટિલટીવાળામાં જો જરા મોળાશ આવી કે નાથુભાઈ અને મંધુભાઈનો હાથ પૂછડા પર જાય અને બ્રહ્માસ્ત્રની જરૂર પડે તો પરોણી છે જ. પણ આખો પ્રાણ તે વખતે શરતમાં બીડી એમ ને એમ રહી જાય. અને ફૂલની કળી સમ સુકુમારની સ્મૃતિ પણ થોડી વાર અદૃશ્ય થઈ જાય. જીવન કેન્દ્રિત થઈ જાય શરતમાં.

આષાઢી શનિવારની શરતોની શરૂઆત આમ થઈ હશે પણ પછી તો ધીમે ધીમે તેની રીતસરની પ્રણાલિકાઓ થઈ ગઈ. જેનાં જાનવરો એકકે દિવસે બાવીસ પચ્ચીસ માઈલની મુસાફરી કરી શકે તેમ ન હોય તે શુક્રવારે સાંજે જણ, ચાર વાગે સુરતથી નીકળી જાય, સાંજે ભીમપોર ભેગા થઈ કોઈ ખારવાને ઘેર કે ઓળખીતા બંગલામાં પડાવ નાખે. જેમનાં જાનવરો સારાબાધાવાળા, તેજ ને સરસાઈમાં ઊતરી શકે તેવાં હોય તે શનિવારે સવારે પાંચથી છ સાડા છના અરસામાં સુરતથી નીકળી જાય. લાઈન્સનો છેડો આવતાં જેના એકકા કે ગાડી સાથે થઈ ગયા તેની વચ્ચે સ્વાભાવિક હરીફાઈ. સામાન્ય રીતે આખે રસ્તે હરીફાઈ ચાલ્યા જ કરે. છેવટે ડુમસની ચોપાટી તરફ જવાના રસ્તા પર ઝોલા પહેલાની શરઆતથી સ્લોપ—સ્લેંટીંગ—છેવટની હરીફાઈ થતી અને તે ચોપાટી સુધી થતી. પહેલા બગલાથી ચોપાટી સુધીના રસ્તા પર બંને બાજુએ આગલા દિવસની રાતના ગયલા આવીને જોવા ઉભા રહેતા તેમ જ જેઓ સવારના વહેલા ગયલા હોય તે ગાડીઓ છોડીને ઊભા રહેતા. જેનાં સરસાઈ કરી શકે એવાં જાનવર હોય તે ચોપાટી પરથી પહેલા ઝોલા પર આવીને ઊભા રહેતા અને પોતાના હરીફની ગાડી આવી પહોંચતાં

વચ્ચે શોભે. મુડદાલને મારવાની શી મઝા? આગલા જમાનામાં ગાડીબળદ અને ઘોડાગાડીવાળાઓને ફરવાનું સ્થાન સુરતના સ્ટેશનનું મેદાન હતું. દરરોજ ચારસો પાંચસો ગાડીઓ ત્યાં ભેગી થતી. ત્યાં હરીફને એનો હરીફ મળી રહેતો ત્યા પ્રયોજિત ડંગલની યોજના પણ થઈ જતી.

આ ડંગલ અને સરસાઈઓમાં રાંદેરના મોટા હિસ્સાનો નિર્દેશ કરવો ઘટે. રાંદેરના સાહસિકોનો મોટો ભાગ આફ્રીકા અને બ્રહ્મદેશથી કમાઈ લાવે અને રાંદેર આવીને અમન ચમન કરે. કેટલાક તો ગર્વથી કહેતા કે અમારા ઘોડા રાંદેરથી ઉપડે તે સુરત સ્ટેશન જ આવીને ઊભા રહે અને સ્ટેશનથી ઉપડે તે રાંદેર જ અટકે. ઈર્ષ્યા આવે એવા ઘોડાને પૂરપાટ દોડાવતા કોઈ રાંદેરીની ગાડી મોટી સડક પરથી જતી જેણે જોઈ હોય તેને નૈષધનાથે બાહુક સ્વરૂપે અડીયલ બુઢા ઘોડાના કાનમાં અશ્વમંત્ર મૂકી તેને ભીમકપુરી તરફ કેમ દોડાવ્યો હશે તેનો કંઈ આછો ખ્યાલ આવે. આમ અટકયા વગર પ્રતિદિન છ માઈલ દોડનાર રાંદેરીના ઘોડા સાથે ડંગલ કરવું સાચ ઘોડાવાળા સુરતવાસીને પણ આકરું થઈ પડતું. અને ડંગલ વખતે એમની સરસાઈ જોવા ચોપાટી પર લોકો ચાતકની પેઠે વાટ જોતા

ડંગલ પણ ડંગલ હતું. ડંગલ માટે કુસ્તીબાજ દિવસોથી તૈયારી કરે તેમ આ ડંગલના હરીફો પણ કરતા. એક માસ આગળથી બળદને મેથી, તેલ, ગોળ, વગેરેના લાડવા ખવડાવવાના શરૂ થતા. ઘોડાઓને મસાલાનાં તપેલાંઓ બનાવી ખવડાવી એક માસ આગળથી તૈયાર કરવામાં આવતા. ગાડીઓ પણ કાળજીપૂર્વક બની જતી કે સુધરતી. ખાસ હરીફાઈમાં ઊતરનાર જાનવરને ખેંચવામાં સુગમ પડે તેથી કમાનવાળી ગાડીઓ નહિ પણ કમાન વગરની ઢીંગલીવાળી ગાડીઓ રાખતા. આથી જાનવરને ગાડી ખેંચવામા સુગમતા થતી કમાનવાળી ગાડીનો આચકો ઘોડા પર પડે તે ઢીંગલી વાળી ગાડીમાં પડતો નહિ. વળી ભાર ઓછો કરવા ડંગલની ગાડી છત્રી વગરની રાખતા.

આ ડંગલમાં એકલા અટુલા માણસો પોતાની ગાડીમાં બેસી હરીફાઈ કરતા હશે એમ રખે માનતા. ધનંજયને ઋષિકેશ મળ્યા તેમ હરીફોને પણ પોતાના

સમભાવી સોબતીઓ મળી રહેતા. પ્રત્યેક ગાડીમાં બે ત્રણ માણસો બેસતા. એક માણસના હાથમાં ઘોડાની રેન હોય, બીજાના હાથમાં ઘોડાના શરીરમાં વિદ્યુત્સંચાર કરવા માટેની ચાબુક હોય અને ત્રીજાના હાથમાં યુદ્ધઘોષણા કરવાનું સાધન હોય. યુદ્ધનો નાદ, યુદ્ધની બેપરવાઈ, યુદ્ધના સાહસ ડંગલમાં ઊતરતાં. ભાગતી ગાડીમાંથી કોઈ માણસ ગાડીમાંથી ઉથલી પડે તો આત્મા અમર છે, તે ઘવાતો નથી કે હણાતો નથી એવો બોધ કોઈ હરીફને આપવાની જરૂર નહોતી પડતી. તેટલે અંધે એની અર્જુનથી ઊંચી કક્ષા હતી. પડનારને ઊચકવા પણ ગાડી નહોતી રોકાતી. ગોળીએ વિધાતા કે ઘાયલ થતા કોઈના લાડકવાયાને ઊચકવા કંઈ યુદ્ધ ઓછું જ થંભે છે? ભાગાભાગીમાં ગાડી અથડાય, તૂટી જાય કે ઘોડા કે બળદ ઘાયલ થાય તેની કોઈને પરવા ન હતી. આખરે મનુષ્ય દેહ પણ નશ્વર હોય તો 'સહુ એવો તણે કાજે ન રોતાં પાર કંઈ આવે' કોઈ કોઈ વાર ડંગલમાં મારામારી અને ગાળાગાળી પણ થતી. હાથ પગ પણ ભાંગતા અને માથાં પણ ફૂટતાં, સ્વાભાવિક હતું. ઈશ્વરે જીભ આપી હતી એટલે ઉશ્કેરાટવાળી પરિસ્થિતિમાં તે સમયને અનુરૂપ ભાષા બોલાઈ જતી. અને જીભનો પ્રભાવ મોળો પડતાં તેમના સાથીઓના હાથ તેમની મદદે આવતા.

તમે માનતા હશો કે આઠ સાડા આઠ ડંગલ પૂરું થયું કે સહેલાણીઓ દર્શન કરી નુરત સુરત તરફ બળદ ઘોડા મારી મૂકતા હશે. રામરામ કરો. બીજીવાર ડંગલ કરવાનો કંઈ મનાઈહુકમ છે? અને ડંગલ વિના બીજી કંઈ પ્રવૃત્તિ ભીમપોરમાં નથી થતી એવું ઓછું જ છે? જો એમ સુરતીઓ પોતાને રસે ભીમપોરને રંગ્યા વિના નાસી જાય તો ભીમપોરને શો લાભ?

આ બધા જ ગાડીઓ વાળા આઠ સાડા આઠે ડંગલ પત્યા બાદ ભીમપોરના ખારવાઓ અને ખારવણોના મકાનના ઓટલા પર પોતપોતાની ટોળી માથે મુકામ નાખતા. તેમની પાસે વાસણો વગેરે લઈ તેમના ઘરમાં રસોઈ કરતા. સુંદર સહકાર પદ્ધતિથી કાર્ય થતું. કોઈ નદીએ નહાવા જતું. કોઈ જાનવરને નવડાવી આવતું. કોઈ રસોઈ કરતું. ત્યારબાદ ભીમપોરીઆ

હરમાનનાં દર્શન થતાં અને ત્યાર બાદ શાદી હાથે બનાવેલી રસોઈમાં શાયમાં દેવશંકરની ઘાસીના પડીકાં છૂટતાં ત્યારે રસો વહીશ: નાં દર્શન થતાં છેવટે બે ત્રણ વાગે ઓટલાનું ભાડું તથા લીધેલી ગર્વ વસ્તુના મૂલ્ય ચુકવી આપી સહેલાણીઓ પાછા જવાની શરૂઆત કરતા. પાછા આવતી વખતે ગવીયરથી સુરત તરફ આવતા રૂંઢનું ચક્કર આવે છે ત્યાં પણ સવારની ચોપાટી પર થયલી રસાકસીનું પુનરાવર્તન થતું પણ તે ઉતરાણ પછીની વાસી ઉતરાણ જેવું, અષ્ટમી પછીની છઠીનોમ જેવું, હોળી પછીના ધૂળી પડવા જેવું. ત્યાર બાદ મહોલ્લામાં ભરાતા ડાયરામાં અને સ્ટેશન પર થતા ગાડીમેળામાં ભૂત ડંગલના ગુણદોષની ચર્ચા થતી અને ભાવિ ડંગલના ઘાટ ઘડાતા.

માનવીના આનંદમાં વિક્ષેપ કરવાનો કુદરતનો સ્વભાવ છે. કુદરત કહેશે કે કુદરતની અવગણના કરી ઉત્સવો યોજી પાછળથી દોષારોપણ કરવાનો મનુષ્યનો સ્વભાવ છે ધોરી અષાઢ વર્ષાનો મહીનો અને શનિવારે ન વર્ષવું એવું કંઈ કુદરતે ખત લખી આપ્યું નથી. એટલે ડંગલને વખતે. ડંગલ માટે જવાને વખતે કે ડંગલમાથી પાછા ફરવાને વખતે મેઘરાજ પોતે ડંગલ જમાવતા. સહેલાણીઓ તેની પણ અવગણના કરીને પોતાનું કામ આગળ ધપાવતા. પાણીનાં ખાત્રોચિયાં, ઉપરથી પડતો વરસાદ અને ઘોડા લપસવાની ધાસ્તી પણ ડંગલનો ઉત્સાહ કમી નહોતાં કરી શકતાં. પલળતા હરીફો ગાડી દોડાવતા અને ઉપરથી પડતા વરસાદના છાંટા અને ગાડીથી ઉડતા કાદવના છાંટાની પરવા કર્યા સિવાય સુરતીઓ ડંગલ જોવાની મોજ માણતા.

અર્વાચીન ભાડુની બસમાં બેસી સુરતથી ડૂમસ અડધા પોણા કલાકમાં જનાર માણસ એ ડંગલના ઘોડાગાડીના વેગનો ખ્યાલ નહિ કાઢી શકે. બ્રિટીશ ચેનલ ઓછામાં ઓછા સમયમાં તરી જવાના રેકર્ડ હોય છે. ઊડવાના અને ક્રિકેટના રેકોર્ડ નોંધાય છે. પણ ડંગલમાની પવનવેગી ઘોડાગાડીનો રેકોર્ડ કોઈએ નોંધ્યો નથી. પણ તેમાં ભાગ લેનાર એક ભાઈનો પત્ર છે કે અગિયાર મિનિટમાં સુરતથી ભીમપોરની ચોપાટીએ પહોંચવાનો રેકર્ડ છે.

સુરતની બીજી કેટલીક સંસ્થાઓની પેઠે આ ડંગલની સંસ્થા પણ લગભગ નષ્ટ થયા જેવી છે પહેલા નવાબ સાહેબે ચોપાટી પર દોડાદોડી બંધ કરાવી એટલે બંગલાની શરૂઆત થાય ત્યાં સુધી જ ડંગલ ચાલવા માડ્યું લડાઈ દરમિયાન કેટલાક ગાડીવાળા મોટરવાળા થઈ ગયા આમ પદ્ધતિસરના ડંગલ નષ્ટપ્રાય થઈ ગયા પણ લાઈન્સથી આગળ જતા સહેલાણીઓના કેટલીકવાર આપોઆપ ડંગલ થઈ જાય છે

[૫] શ્રી રામ !

પ્રત્યેક કલાકૃતિનાં પ્રારંભ અને અંત સુંદર અને આકર્ષક હોવાં જોઈએ એમ કેટલાક વિવેચકોનું માનવું છે નારણકાકાનું પણ એમ જ માનવું છે કે જેને જન્મ્યે પેંડા ન વહેંચાય અને મૂએ ઘારી દૂધપાક ન જમાય તેનું જન્મ્યું અને જીવ્યું વ્યર્થ છે. સુરતની વિશિષ્ટતાઓની આ લેખમાળાનો અંત કયા વિષયથી કરવો એના વિચારમાં હું હતો ત્યાં બહારથી ટહેલ પડી "કિશોરભાઈ, ઓ કિશોરભાઈ, નવીકાકી ગુજરી ગયાં." મને થયું કે પ્રારંભ નામથી થયો છે તો અંત નાશથી જ થાય. જીવનનો એ ક્રમ છે અને ખાસ કરીને આ ક્ષેત્રમાં પણ સુરતની વિશિષ્ટતા ક્યાં ઓછી છે?

મરણ પર્યંત માણસને પ્રતિષ્ઠા સાચવવી પડે છે. જે મરણનો જીવન સાથે સુમેળ હોય તે જ મરણ ખરું મરેલામાં ગણી શકાય. વીરનું સમરાંગણ પર, નાવિકનું જલયાત્રામાં, પહેલવાનનું અખાડામાં કુસ્તી કરતાં, કવિનું કાવ્યસર્જનમાં અને ધંધા વગરનાનું બગાસુ ખાતાં ખાતાં મૃત્યુ થાય તો જ મૃત્યુ જીવન સાથે સુસંબદ્ધ અને યશસ્વી ગણાય. સુરતી પણ પોતાના મરણને અનુરૂપ મરી જાણે છે. કહે છે કે તેના મરણના કારણને સાધારણ રીતે ખાવા સાથે સંબંધ હોય છે. ખાવાને માટે જીવવાનું છે, જીવવાને માટે ખાવાનું નથી એ સૂત્રનું પાલન એ જીવનભર કરે છે અને જીવન બાદ પણ એ પાલન કરવાની ઈચ્છા સાથે દેહ છોડે છે. જે સિદ્ધાંત માટે જીવ્યા તે માટે તે મરી જાણે છે. મારા એક ઓળખીતાને રોજ એક પૈસાના મમરાસેવ ખાવાનું બંધારણ હતું. તેને લઈને તેને બંધકોશ થયો અને પેટ સખત થઈ ગયું. મમરાસેવ છોડી દેવાની સલાહ આપનાર પંદર વૈદ ડોક્ટરોને તેમણે ત્યજી દીધા. છેવટે "પરવા નહિ મમરાસેવ તમે ખાયા કરો તો પણ હું તમને સારા કરીશ." એમ કહેનાર વૈદની બે વર્ષ દવા કરતાં કરતાં મમરાસેવ ખાતાં ખાતાં જ તેઓ ગુજરી ગયા.

વખતો વખત કસરત અને ફરવાનું મળે, પ્રસંગે પ્રસંગે છૂટ્ટી મળે અને કદરતનું સાંન્નિધ્ય ભોગવવાની પણ કોઈ કોઈ વખત તક મળે એવો પ્રબંધ સુરતમાં પ્રથમથી જ ઈરાદાપૂર્વક રાખવામાં આવ્યો છે. સુરતીઓ

ધારત તો સુરતના એકાદ ભાગમાં જ સ્મશાન ન કરી શકત એવું ઓછું છે? પણ સુરતનું સ્મશાન અશ્વિનીકુમારની પવિત્ર ભૂમિ પર શહેરથી માઈલોને અંતરે સંકારણ રાખવામાં આવ્યું છે મહાભારતના યુદ્ધમાં દાનવીર કર્ણ અર્જુનના બાણે વીંધાયલા પડયા હતા ત્યારે તેમણે એવી અંતિમ ઈચ્છા પ્રગટ કરેલી કે તેમના દેહને કુંવારી ભૂમિ પર અગ્નિદાહ કરવામાં આવે. શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ કર્ણની આ અંતિમ ઈચ્છાને માન આપી અતીવ પવિત્ર ગણાતા ધામ એવા શ્રી અશ્વિનીકુમારની કુંવારી ધરતી પર તેમનો અગ્નિદાહ કરાવી કર્ણની અંતિમ ઈચ્છાને પૂરી કરી હતી. વળી શ્રી અશ્વિનીકુમાર જાતે દેવતાઓના વૈદરાજ હતા અને તેમણે ચ્યવન ઋષિને વૃદ્ધાવસ્થામાંથી મુક્ત કરી નવીન દેહ પ્રાપ્ત કરાવ્યો હતો. હજીયે અશ્વિનીકુમાર ઘણા વૃદ્ધ શરીરને અગ્નિદાહ અર્ધી આત્માને નવીન દેહ પ્રાપ્ત કરાવે છે.

વળી દાનવીર કર્ણને કઈ ચોક્કસ જગાએ અંતિમ સંસ્કાર અર્પ્યા હશે તે પણ અમે એક સીફતથી શોધી કાઢયું છે. અમે મુખ્ય મખ્ખીચૂસ તરીકે ઓળખાતા એક કંજુસને અશ્વિનીકુમાર પણ લઈ ગયેલા. અને દસ હજાર રૂપિયાની સખાવત કરાવવા તેમના સુસ્ત અને વ્રજ સમા હૃદયને હચમચાવવા માંડયું. પણ પોતાના માટે જોડાના પૈસા પણ ખરચવા ના પાડતા કાકા એમ સહેલાઈથી શેના હાથમાં આવે? ફરતાં ફરતાં એક સ્થળ પર એમનો પગ પડતાં જાણે એમને વિદ્યુત સમો આંચકો લાગ્યો, એમની આખમાં અમી ચડયું, એમણે દાન આપવા હા પાડી. અમે તુરત જ જાણી લીધું કે તે પ્રભાવ જે દાનવીર કર્ણની અગ્નિદાહ પામેલી પવિત્ર ભૂમિ પર તેમનો પગ હતો તે ભૂમિનો હતો. એની પવિત્રતા ઉપરાંત શહેરથી એનું અંતર એ પણ તીર્થ-રાજની મહત્તા છે. સ્મશાનયાત્રા કરવાની આવે એ સાધારણ દિનચર્યામાં એક અસાધારણ કાર્યક્રમ છે. સવારથી રાત સુધી ધંધામાં અટવાતા વેપારીના, દરદીમાં લીન થઈ જતા ડોક્ટરના, ઘોડાગાડીમાં ફરતા ઘોડીઆના જીવનમાં અશ્વિનીકુમારની સ્મશાનયાત્રા એ એક વિશિષ્ઠ કાર્યક્રમ છે ચાલવાથી ન ટેવાયેલ પગ તથા ઊંચકવાથી ન ટેવાયેલા ખભાને ભાર સાથે તેમનો સ્પર્શ કરવાનો વખત પણ આવે છે. એ એવો પ્રસંગ છે જ્યારે વકીલોને

કોર્ટમાંથી, કારીગર અને નોકરને કારખાનેથી અને શેઠની દુકાનેથી મને કે તમને રજા મળે છે. આ કસરતનો લાભ છોડી દેવા કોઈ તૈયાર ન થાય તે માટે કેટલાક પંચમાં સવારૂપીઆનો દંડ અને કેટલાક પંચમાં વહેવાર બંધ કરવા સુધીની વેતરણ રાખવામાં આવી છે. આ નિયમને લઈને આ કસરત અને કુદરતનું સાન્નિધ્ય સાધવાની તક સહેલાઈથી મળે છે. કેટલીક વાર ન પહોંચી શકાય તેવું રોકાણ કોર્ટમાં હોય અગર તો લાંબા વખતથી રજા ન આવી હોય ત્યારે ન્યાતના માંદામાજા ચાલતા નરસિંહકાકા તથા પોતાને તથા બીજાને ભાર રૂપ થઈ પડેલાં જમનાકાકી ગબડી જાય તો કેવી મઝા આવે એવો પાપભર્યો કુવિચાર મને આવેલો અને માંદામાંદા નરસિંહકાકા એમના દલપતને જરૂરી હશે એમ ધારી એ દુષ્ટ વિચાર બદલ પ્રાયશ્ચિત કરવા મેં દલપતની માફી માગી ત્યારે 'કંઈ નહિ એમ તો તારી ડોશી માટે પણ મને એક વાર એવો વિચાર આવેલો' એવું દલપતે કહેવાથી મારો ભાર હળવો થયો.

આ લાંબી યાત્રામાં વિસામો આપવા અશ્વિનીકુમારના રસ્તા પર એક વિસામો રાખેલો છે. ત્યાં ઘડીભર ડાઘુઓ અને શબ બંને થાક ખાય છે. અમુક સ્ટેશને એન્જીન પાણી લે તેમ જ કોલસાની જરૂર પડે ત્યારે કોલસા લે છે તે મુજબ વિસામે ડાઘુઓ કોગળા કરી પાણી પી તથા સીગરેટ યા બીડીના ધુમાડા કાઢી અને પાનપટી ખાઈ તાજા થઈ જાય છે. વિસામે કોગળા શા માટે કરવા પડે તે કોઈ સમજાવતું નથી. પણ બધા જ કોગળા કરે છે અને થોડો વિસામો લઈ પાછી કૂચકદમ કરે છે. આ વિસામાથી કેટલીક શંકાઓનું સમાધાન થાય છે. નવા જમાનાના રંગથી શંકાશીલ બનેલા કેટલાક શખ્સો વરસી વખતે દિવા દેવાય છે ત્યારે શંકા કરે છે કે શું હજી એક વર્ષ થયા જીવ ઠેકાણે નથી પડ્યો કે એને માર્ગદર્શન માટે દિવા બતાવવાની જરૂર પડી? માણસના અવસાન પછી ટોલ્લા પર દૂધના દડીઆ મૂકવામાં આવે છે તે પ્રસંગે પણ આવો જ પ્રશ્ન ઉઠાવવામાં આવે છે. એ શંકાઓનો આ વિસામાથી જવાબ મળે છે અને તે એ કે સુરતથી દોઢ બે માઈલ સુધીમાં આ એક વિસામો આવ્યો તેમ આખા જીવનના પર્યટનમાં વિસામા હોવા જોઈએ. અને આમ વિસામો લેતા લેતા જીવને લઈ જવામાં આવે તો વર્ષ દિવસ

કોર્ટમાંથી, કારીગર અને નોકરને કારખાનેથી અને શેઠની દુકાનેથી મને કે તમને રજા મળે છે. આ કસરતનો લાભ છોડી દેવા કોઇ તૈયાર ન થાય તે માટે કેટલાક પંચમાં સવારૂપીઆનો દંડ અને કેટલાક પંચમાં વહેવાર બંધ કરવા સુધીની વેતરણ રાખવામાં આવી છે. આ નિયમને લઇને આ કસરત અને કુદરતનું સાન્નિધ્ય સાધવાની તક સહેલાઇથી મળે છે કેટલીક વાર ન પહોંચી શકાય તેવું રોકાણ કોર્ટમાં હોય અગર તો લાંબા વખતથી રજા ન આવી હોય ત્યારે ન્યાતના માંદાસાજા ચાલતા નરસિંહકાકા તથા પોતાને તથા બીજાને ભાર રૂપ થઇ પડેલાં જમનાકાકી ગબડી જાય તો કેવી મઝા આવે એવો પાપભર્યો કુવિચાર મને આવેલો અને 'માંદામાંદા નરસિંહકાકા એમના દલપતને જરૂરી હશે એમ ધારી એ દુષ્ટ વિચાર બદલ પ્રાયશ્ચિત કરવા મેં દલપતની માફી માગી ત્યારે 'કંઇ નહિ એમ તો તારી ડોશી માટે પણ મને એક વાર એવો વિચાર આવેલો' એવું દલપતે કહેવાથી મારો ભાર હળવો થયલો.

આ લાંબી યાત્રામાં વિસામો આપવા અશ્વિનીકુમારના રસ્તા પર એક વિસામો રાખેલો છે. ત્યાં ઘડીભર ડાઘુઓ અને શબ બંને થાક ખાય છે. અમુક સ્ટેશને એન્જીન પાણી લે તેમ જ કોલસાની જરૂર પડે ત્યારે કોલસા લે છે તે મુજબ વિસામે ડાઘુઓ કોગળા કરી પાણી પી તથા સીગરેટ યા બીડીના ધુમાડા કાઢી અને પાનપટી ખાઇ તાજા થઇ જાય છે. વિસામે કોગળા શા માટે કરવા પડે તે કોઇ સમજાવતું નથી. પણ બધા જ કોગળા કરે છે અને થોડો વિસામો લઇ પાછી કૂચકદમ કરે છે. આ વિસામાથી કેટલીક શંકાઓનું સમાધાન થાય છે. નવા જમાનાના રંગથી શંકાશીલ બનેલા કેટલાક શખ્સો વરસી વખતે દિવા દેવાય છે ત્યારે શંકા કરે છે કે શું હજી એક વર્ષ થયા જીવ ઠેકાણે નથી પડ્યો કે એને માર્ગદર્શન માટે દિવા બતાવવાની જરૂર પડી? માણસના અવસાન પછી ટોટ્યા પર દૂધના દડીઆ મૂકવામાં આવે છે તે પ્રસંગે પણ આવો જ પ્રશ્ન ઉઠાવવામાં આવે છે. એ શંકાઓનો આ વિસામાથી જવાબ મળે છે અને તે એ કે સુરતથી દોઢ બે માઇલ સુધીમાં આ એક વિસામો આવ્યો તેમ આખા જીવનના પર્યટનમાં વિસામા હોવા જોઇએ. અને આમ વિસામો લેતા લેતા જીવને લઇ જવામાં આવે તો વર્ષ દિવસ

પહેલાં તેની યાત્રા પૂરી ન થાય અને દિવાની જરૂર માર્ગમાં પડે તે સ્વાભાવિક છે.

વિસામા ઉપરાંત પણ ડાઘુઓની સ્મશાનયાત્રાને હળવી કરવાને અને તેમનો જુસ્સો ટકાવી રાખવાને બીજી ગોઠવણ રાખવામાં આવી છે. ભાર ચઢાવતા મજરો જુસ્સો ટકાવવા 'હોઈસાં હોઈસાં' કરે છે, કોબો ફૂટનારી ગાય છે, યોદ્ધાઓ યુદ્ધમંત્ર ઉચ્ચારે છે અને રણગીત અને રણવાદ્યો જેમ ટકાવે છે તેમ ડાઘુઓ શ્રીરામના મંત્રથી પ્રોત્સાહન મેળવે છે. રામ શબ્દના મનો કાનો લગાવી રામમંત્ર ઉચ્ચારતા જુવાનીઆ દોડવા માંડે છે. એટલે એ લોકો સાથે આપણાથી નહિ દોડાય, એમ કહીને પાછળ પડવાનો અને વગર ભારે ધીમે ધીમે પાછળ રહી જવાનો મોટેરાને મોકો મળે છે. જ્ઞાતિ અને વર્ણ પ્રમાણે એ મંત્ર બદલાય છે. 'રામ બોલો ભાઈ રામ" નો મંત્ર કાને પડે તો સમજવાનું કે યમરાજાનો પંજો કોઈ હલકી વર્ણ પર પડ્યો છે. આગળ શ્રી સાથે રામનો મ બંબાઈને મંત્ર ઉચ્ચારાય તો કોઈ વાણીઓ વિષ્ણુપુરીમાં વેપાર કરવા ગયો એમ જાણી લેવાય છે. અને હડકાયા કતરાની અદાથી રામ શબ્દ અડધો પડ્યો અને ઝડપભેર બોલાતો સંભળાય તો સંસ્કારી નાગર જ્ઞાતિમાંથી એક આત્મા કૈલાસ તરફ ફ્રંટીયર મેઈલની ગતિથી દોડી રહ્યો છે અને પાદર સુધી વળાવવા સ્નેહીઓ દોડે છે એવી પ્રતીતિ થાય છે. મને ધ્યાન છે ત્યાં સુધી મેં પ્રમોદને જ પૂછેલું કે, રામ રામ રહવાયાની પેઠે ખીજવાઈને તમે કેમ બોલો છો ત્યારે તેણે જવાબ આપેલો કે અમે સ્નાન કરીને શબ લઈ જતા હોઈએ તે વખતે સ્પર્શ કરી અમને કોઈ દુષિત ન કરે તે બાબતની એ ક્રોધભરી ચેતવણી છે.

સ્મશાનમાં પણ સુરતીના જીવન ઉપરની ફિલસૂફ તરીકેની દૃષ્ટિ સ્પષ્ટ દેખાય છે. મરનારના શબને અગ્નિ સંસ્કાર થતાંની સાથે સ્મશાનયાત્રાળુઓ સ્મશાનની પાસેની હોટલમાં જાય છે અને લાબી યાત્રાનો શ્રમ ચાચાણીથી હળવો કરે છે. એટલું જ નહિ પણ મૃત્યુ પાકી ઉમરે થયું હોય તો ધારીમગજ અને ભૂસું પણ સાથે ઊડે છે. મૃતદેહ હજી પ્રજવળે છે તે સમયે **गतासूनगतासूश्चनानुशोचंति पंडिताः** એ શ્રી ગીતાજીની ફિલસૂફી સમજવા વિના અને

પચાવ્યા વિના કોણ તટસ્થતા, સમદર્શિતા જાળવી શકે? અને એમાં ખોટું પણ શું છે? ઘણીવાર મહાન પુરૂષો અને વિભૂતીઓનાં મૃત્યુ થાય છે ત્યારે બોધ આપવામાં આવે છે, કે માત્ર આંસુ સારવાથી સહાનુભૂતિના સંદેશા મોકલવાથી કે મરનારની યાદગીરીમાં ઇમારત ઊભી કરવાથી સદ્ગતને અંજલિ નહિ આપી શકાય પણ ખરી અંજલિ તો ત્યારે જ અપાય જ્યારે સદ્ગતના પ્રિય જીવન-મંત્રો જીવનમાં ઉતારી શકાય. એમ જ હોય તો જેને ધારી મગજ અને ભૂસું વહાલાં હતાં તેના આત્માને બીજા તેમની પાછળ ધારી મગજ અને ભૂસું ખાય તેના કરતાં વધુ શું પ્રિય હોય? જો મરનાર વધુ જીવ્યા હોત અને આ વખતે મંધુકાકાને તેમણે બદલીમાં મોકલ્યા હોત તો તેઓ અત્યારે પોતે શું કરતા હોત? જેણે આ તટસ્થતા અને સમદર્શિતા કેળવી નથી એવા અશ્વિની-કુમારના પૂલ પરથી ચાલતી ટ્રેનના મુસાફરો સળગતી ચિતા જોઈને ઘડીભર થંભી જાય છે. સ્મશાન વૈરાગ તેમને ઘડીભર આવી જાય છે. મારે યે એક દિવસ આમ જવું છે એવી દહેશત લાગતી હોય તેમ મસ્ત યૌવનના ગાલના ગુલાબ ઘડીભર કરમાઈ જાય છે.

વળી હોટલના સારાયે વાતાવરણમાં ત્યાં ચાલતા વાર્તાલાપોમાં આ ફિલસૂફની મનોદૃષ્ટિ સચવાય છે. આવી સ્મશાનયાત્રામાં એક મુખ્ય પાત્ર નાયક હોય છે, જેની આસપાસ તમામ વાર્તાલાપ કેન્દ્રિત થાય છે. એને ન બોલવું હોય તોપણ બોલવું. એનો મિત્ર, એનું કુટુંબ, એનાં કપડાં, એનાં બુટ, એનું સર્વ કંઈ વાર્તાલાપનો વિષય બની જાય છે. એને મોંમાં આંગળાં ઘાલી બોલાવવાથી વાર્તાલાપની વસ્તુનો વિકાસ ઉત્તરોત્તર થતો જાય છે. એ મહાનુભાવનું પૂરાણ પૂરું થાય તો સાહિત્ય, સમાજ, રાજકારણ, સંતતિનિયમન વગેરે બીજા રસપ્રદ વિષયો પર ચર્ચા થાય છે. એટલું જ નહિ પણ દૃષ્ટિ વેધક બનતાં કંઈકનાં રહસ્યો, કંઈકનાં ચારિત્ર્યો, કંઈકનાં જીવનવ્યૂહો પરના પડદા ત્યાં ખસી જાય છે.

એટલામાં આવજોની બૂમ પડતાં આ ફિલસૂફો તમામ રસપ્રદ ચર્ચાને છોડી દઈને રણસંગ્રામનું આહ્વાન પામેલા યોદ્ધાસમા ઊઠીને ઊભા થાય છે. અને બાલદી હાથમાં લઈને નદીના કાંઠાથી તે ચિતા સુધીની હાર બનાવી

નાપીનાં પુનિત જળથી દેહરજ ધોઈ નાખવાના કાર્યમાં પડે છે. નાપીનાં જળથી બચાઈ એક ઘાટમાંથી બીજા ઘાટમાં જઈ વિના સળગતી ચિતા તે આગ પર ઠલવાઈ પાછી ઘાટોઘાટ નદી તરફ વહેવા બાધદી ચાલી જાય છે ને જોતાં જરૂર માનવાને કારણ મળે છે કે સાહકારી સભ્યતાનો સ્થાપક કોઈના ગુરુ તરીકે અશ્વિનીકુમાર આવ્યો હોય તો પખને સાહકારનો મંત્ર તે અશ્વિની-કુમારને કોઈ જ શીખ્યો હોવો જોઈએ.

સમય વધુ ગગવટનો, વધુ ઝડપનો, વધુ એશઆરામનો, વધુ સુંવાળા-પણાનો થતો જાય છે અને જૂની સંસ્થાઓની વિશિષ્ટતા ઓછી થતી જાય છે. સ્મશાનમાં પાણી ગરમ કરવાની ભઠ્ઠીઓ થઈ અને ઠંડા પાણીએ નહાવાનું બંધ થયું. સ્મશાનથી પાછા ફરવા માટે ઘોડાગાડી મજબૂત કરતી મોટરની મુલાકાતી થઈ અને તેનું સ્થાન બગીએ લીધું. અપવીત્ર કપડાં પહેરીને પાછા આવવાને બદલે ધોતિયે તરફથી દુપાટા, પિતાંબર ને બંડીએ પહેરી લાવવા મળે તેવી ગોઠવણ થઈ. સ્મશાન આવ્યા તો પણ હેરાન તો કોઈથી સહેવા જ જોઈએ તે માટે કંસારા કાને આરસા મળે તેવી ગોઠવણ થઈ. સુધારાને કારણે થા તો બીજાને ત્યાં વાપરેલી બંધાઈને પરિણામે ઘણાઓ જોગા ન થાય ત્યારે ગ્રહ મૂકીને ઘણે ઠેકાણે સ્મશાનરત—ઠેકાણાવાળીઓ થઈ. ટૂંકમાં જીવનની એક ઠરેલ રીત સામે પોકેલી અશ્વિનીકુમારની સ્મશાનયાત્રાને બને તેટલી સહેલી, સગવડવાળી અને સુધારાવાળી કરવાને બને તેટલું થયું.

આજ મુકરર મરણને બીજે દિવસે દિવાસો . આપણી ઊઠમણાની રીતમાં પણ કેટલોક સુધારો થયો છે. એક માણસ દિવસો ને દિવસો મરનારને યાદ કરી દુઃખી થયા કરે તેના કરતાં એક દિવસ તેને મરનારની સામટી યાદ આપી બને તેટલો સતાવી પથ્થરના હૃદયનો બનાવવો એ સિદ્ધાંત પર ઊઠમણાની વિધિ રચાઈ હતી. કુદરતે મારવાને પહેલાં થોડું પાછળ જવું પડે, જેમ અટકાવવા રસી મુકાવવી પડે તેમ માણસની ચિંતાનો ભાર ઓછો કરવા તેને પ્રથમ મરનારની યાદી ભરી ભરીને વ્યાકુળ કરવો પડે. એટલે મરનારનો નવ્વાણું નબ્બેનો અંજામ સાંભરી હૃદયથી ખાલ ઘસવી આંખે આને દુઃખ અને શોકથી ભરેલે હૃદયે પાટ પરબેસો ઠોમ અને એક પછી એક ઓળખીતાઓ, સગાઓ, મિત્રો આવતા

જાય, શું થયું હતું, કેટલા દિવસ માંદા રહ્યા, માંદગી વખી ઘટી હતી કે એક સરખી એકધારી ચાલી, મરણ વખતે કોણ કોણ સગાં આવી પહોંચેલાં, કોણ નહિ આવી પહોંચેલાં, તે શું કારણે નહિ આવેલાં, રોગ કયારે પરખાયો, મોડો પરખાયો કે વહેલો, મોડો પરખાયો તો કેમ મોડો પરખાયો, અને વહેલો પરખાયો તો કેમ વહેલો પરખાયો, કયા ડૉકટરની દવા કરી વગેરે પ્રશ્નો પૂછવા જાય અને એ બિચારો એકની એક વાત મોંટે થઈ જાય તેટલી વાર કહેતો જાય. બે બીજે દિવસે તેને "તમારા બાપનું મરણ અને તેમની માંદગી" એ વિષય પર નિબંધ લખવાનો હોય તો એ સામાંથી શો ગુરુ મેળવે. કોઈ સગીરો સગામાં હોય તો પાસ જોડીને ઉઠાડવામા આવે તો જ ઊંડે. આમ મરનારને, તેની માંદગીને, તેના કષ્ટને સાંભળીને વાર વાર કરવાથી અને આંસુ પાડવાથી હૃદયનો ભાર આંખ વાટે નીકળી જાય અને એવો સુંદર દીવાસો મળે કે બીજે દિવસે માણસ હલકે હૃદયે ઊઠે. પણ જો બાંટો બેસી ગયો હોય અને તબિયત બરાબર હોય તો આવી વખતે મહાન આફત ઊભી થાય. મારાં દાદીમા ગુજરી ગયાં તે વખતે મને સખત તાવ ચઢ્યો હતું અને બાંટો બેસી ગયો હતો. મારામાં ઉપલા દિલાસા વિધિમાંથી પસાર થવાની શક્તિ ન હતી તેથી મેં નીચે પ્રમાણે કાગળ લખી તેની ચાર ટપેથી ટાઈપ કરાવી તેની નીચે મારી સહી કરી રાખી" "તમે મને દિલાસો આપવા આવ્યા છો એ હું જાણું છું અને તમે મરનારના મરણ તથા માંદગીની હકીકત મને પૂછવા માંગો છો તે પણ હું જાણું છું પણ હું બીમાર છું કે હું તાર મળવાથી આજે જ સવારે આવ્યો છું કોટલે માને શું થયું, કેટલા દિવસ માંદા રહ્યાં, કોની દવા કરી હતી, કયારે રોગ પરખાયો હતો વગેરે હકિકતની મને જાનમાહિતી નથી. તમે તો કોઈ કોઈ વખતે ખબર લેવા આવતા હશો એટલે તો ખરી રીતે તમે એ બધું જાણતા હશો. પણ જે હજી તમારે જાણવું જ હોય તો કુરસદની વખતે બાને આવીને પૂછી જજો. આજે તો મને અજંપો થયું છે અને બાંટો બેસી ગયો છે. માટે મને ચેનાલ ન કરતા. તમારા કરેલા પરમીશ જુલ્મોને આ બધું એકની એકવાર કહેવા કોટલી માણસો શક્તિ નથી માટે આ લેખિત કેફીયત રજૂ કરી છે તે વાંચી લેવા મહેરબાની

કરશો. આ લેખિત કેફીઅત મેં રાજીખુશીથી અક્કલ હુશિયારીથી અને બીન કેફની લખી આપી છે તે મને તથા મારા વંશ વારસોને કબૂલ મંજૂર છે.' આ કાગળ વાંચી રહેતો તેને હું તુરત હાથ જોડતો એટલે તે તરત વધુ પ્રશ્ન પૂછ્યા વિના ઊભો થઈ જતો. પણ આ દિલાસા પ્રકૃતિને હવે સાવ મોળું અને નિર્માલ્ય બનાવી દેવામાં આવી છે તેને પણ સુધારાનો પારા લાગ્યો છે હમણાં તો એવી પદ્ધતિ દાખલ થઈ છે કે ખરખરે ગયેલો માણસ ગંભી મોઢું કરીને બેસી રહે છે અને હાથ જોડાય કે ઊભો થાય છે અથવા તો પાસેના ગામમાં પડેલી ધાડ, ટેસ્ટ મેચનું પરિણામ, લડાઈની ચાલ, નાટક સીનેમા, લગ્નસરા વગેરે તદ્દન ખરખરાને પાત્ર તાજુક ન ધરાવતી હોય તેવું જ નહિ પણ ખરખરાની મનોદશાને તદ્દન અસબદ્ધ અને ગંભીર પ્રસંગ-અણછાજતી વાતો કરવા માંડે છે.

આ સ્મશાનયાત્રા, માઈલોની મજલ, સ્મશાનનું સ્નાન, ઊઠમણાની મહેનત, નકામાં નથી જતા. દુનિયામાં ભલું ભલાઈ શીખવે છે. બાપનું બારમું અને બૈરીનું સીમંત એ તો દેવું કરીને કરવામાં પણ શોભા છે. બલકે તેમાં જ મરદની મર્દાનગી છે એટલે તેરમાને દિવસે હાથમાં દૂધપાકનો ડોપો લઈને મંજુભાઈને દૂધપાક તમા..રે એ લલકારતા સાંભળીએ તો આપણને જરૂર લાગે કે એમના ખભાને અને પગને સ્મશાનયાત્રાથી ચઢેલો થાક ઊતરી ગયો છે